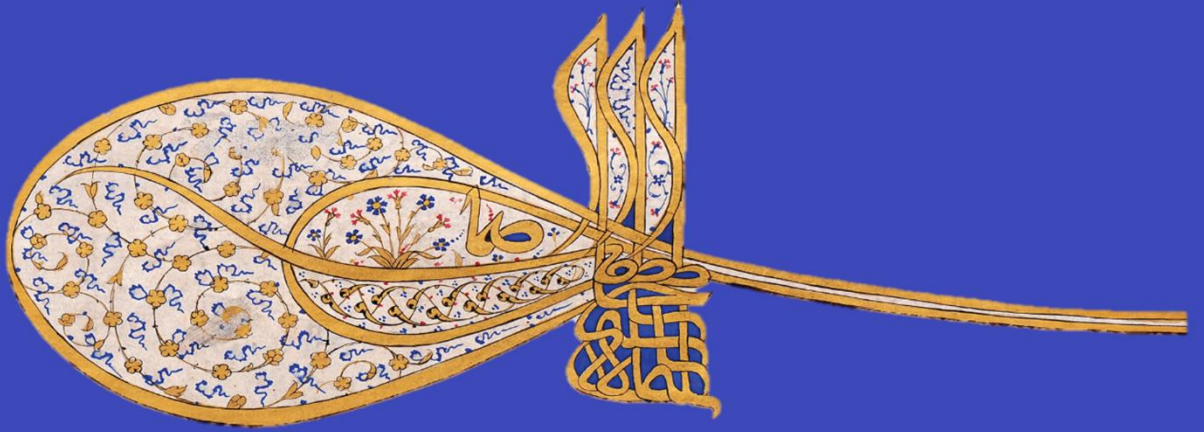

OSMIED

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Civilization Studies

Volume : 6 Issue : 11

www.osmanli-medeniyeti.com

2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED, Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli görüldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED’de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)’ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirilerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnirin ve gibi benzerlik programları ile benzerlik ve intihal kontrolünden geçirilir. % 25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğeri çalışmalarda intihale ve %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmaları alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

İndeksler / Indexes

Academia, Google Scholar, IdealOnline, ISAM (İslam Araştırmaları Merkezi), Research Bible, Research Gate, Scilit, TEI (Türk Eğitim İndeksi)

Editör / Editor

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Dr. Gürsoy Şahin

Doç. Dr. Fatih Demirel

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Adriatik DERJAJ	Tiran Üniversitesi	Arnavutluk
Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KÖÇ	Akdeniz Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ali YILMAZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Hasan BABACAN	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İsmail KIVRIM	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT	Dumlupınar Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Erciyes Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Trenia WALKER	The University of New Mexico	ABD
Prof. Dr. Yılmaz KARADENİZ	Amasya Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Ensar KÖSE	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa	Türkiye
Doç. Dr. Haydar ÇORUH	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÖZMENLİ	Giresun Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÖZKAN	Balıkesir Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ahmet KELEŞ	Kırşehir Ahi Evren Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ayman HARB	University of Jordan	Ürdün
Dr. Hasan ASADI	University of Mohaghegh Ardabili	İran
Dr. Mehmet AYHAN	Kocaeli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Mustafa AKKUŞ	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Dr. Osman KARLANGIÇ	Batman Üniversitesi	Türkiye
Dr. Saim YÖRÜK	Karatekin Üniversitesi	Türkiye
Dr. Samir ALABDULLAH	Ortadoğu Araştırma Merkezi	Türkiye

*İÇİNDEKİLER / CONTENTS***Araştırma Makaleleri / Research Articles****Senem Gönenç**

Prenses Gisela ve Oğullarının İstanbul Seyahati (11 Nisan-4 Mayıs 1908)
120-140

•

Mehmet Ali Akkuş

Mehmet İzzet Bey'in Devlet Anlayışı
141-150

•

Mehmet Gündüz

Çanakkale Savaşlarının Amerikan Basınındaki Yansımaları
151 – 169

•

Adem Ölmez

Batıyı Anlatan İlk Osmanlı Metinlerinde "Batı Bilgisi"nin Yorumlanması
170 – 183

•

Ahmet Köç

Orta Anadolu'da Bir Yörük Köyü: Kömürcü
184 – 199

•

Ahmet Ali Gazel

Hüseyin Cahit Yalçın'ın Malta Hatıraları
200-231

•

Necla Kızıldağ

Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Eytâm Malları Üzerinde Yapılan Usulsüzlükler ve Bu
Usulsüzlüklere Karşı Alınan Tedbirler
232-243

Kitap İncelemesi / Book Review**Osman Taşkın**

II. Abdülhamid Zamanından Bir Osmanlı Binbaşısının Gözünden Libya, Binbaşı
Abdülvahid
244 – 247

Prenses Gisela ve Oğullarının İstanbul Seyahati (11 Nisan-4 Mayıs 1908)

Princess Gisela and Her Sons Trip to Istanbul (11 April-4 May 1908)

Senem GÖNENÇ*

Öz

Bu çalışmada, Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph'in kızı ve Bavyera Prensi Leopold'ün eşi Prenses Gisela'nın 1908 baharında İstanbul'a gerçekleştirdiği seyahat ele alınmaktadır. Doküman incelemesine dayanan çalışmanın verileri Osmanlı arşivinde yer alan belgeler ile Osmanlı ve Avusturya gazetelerinden elde edilmiştir. Çalışma, Prenses'in oğullarıyla birlikte İstanbul'un görölmeye değer mekânlarına yaptığı gezileri gün yüzüne çıkarırken dönemin teşrifat uygulamalarına da ışık tutmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in gösterdiği misafirperverlik ve İmparator Franz Joseph ile yaptığı yazışmalar ise genellikle çatışma ve rekabet ile anılan Osmanlı ve Habsburg ilişkilerinin dostane boyutuna dikkat çekmesi bakımından önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: II. Abdülhamid, Avusturya-Macaristan, Franz Joseph, İstanbul, Prenses Gisela

Abstract

In this study, the trip of Princess Gisela, the daughter of Austro-Hungarian Emperor Franz Joseph and the wife of Bavarian Prince Leopold, to Istanbul in the spring 1908 is handled. The information of the study based on the document analysis was obtained from the documents in the Ottoman archive and the news in the Ottoman and Austrian press. The study, sheds light on the ceremony of this period and places of Istanbul which worth seeing during the trips of the Princess with her sons. The hospitality of Sultan Abdul Hamid II and his correspondence with Emperor Franz Joseph are important in terms of drawing attention to the friendly dimension of the Ottoman and Habsburg relations, which are often referred to by conflict and competition.

Keywords: Abdul Hamid II, Austria-Hungary, Franz Joseph I, Istanbul, Princess Gisela

* (Dr.) İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, senemgonenc@hotmail.com; ORCID:orcid.org/0000-0002-3267-7580

Giriş

1908 yılı daha ilk aylarından itibaren Osmanlı ve Avusturya-Macaristan imparatorlukları arasındaki ilişkiler açısından önemli siyasi gelişmelerin yaşandığı bir yıl olmuştur. Nitekim 27 Ocak 1908'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Dışişleri Bakanı Baron Aehrenthal (1854-1912), Macaristan Delegasyonu'nda oldukça dikkat çeken bir beyanatta bulunmuştur. Aehrenthal bu beyanatında Avusturya demir yollarını Rumeli demir yollarına birleştirmek amacıyla Saraybosna'dan Mitroviçe'ye uzanan bir demir yolu projesinden bahsetmiştir.¹

Berlin Antlaşması'nın (1878) 25. maddesine göre Avusturya-Macaristan'a Sancak'ta askerî kuvvet bulundurma, ticari ve askerî yollar inşa etme hakkı verilmişti. Bu yolların inşasına ait müzakereler de Avusturya ile Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı. Bu açıdan bakıldığında Aehrenthal'in projesine itiraz edilemezdi. Ancak bu projenin Avusturya'nın Rusya ile yaptığı anlaşmayı ihlal ettiği iddia edilebilirdi. Zira 29 Nisan 1897'de Avusturya ve Rusya devletleri tarafından Balkan hükûmetlerine tebliğ edilen notada iki devletin statükoyu korumaya karar verdikleri beyan edilmişti. Osmanlı memleketlerinden bir demir yolu imtiyazı alınması ise statükoyu Avusturya lehine bozmuş olacaktı. Bu durum sadece Yeni Pazar'da değil bütün Kosova vilayeti dâhilinde Avusturya nüfuzunun genişlemesine sebep olacağından başta Rusya ve İngiltere olmak üzere diğer büyük devletler ve Balkan hükûmetlerinde büyük bir yankı uyandırmış ve endişe ile karşılanmıştır.²

4 Şubat 1908 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in söz konusu projeye yönelik lütfkâr bir irade ihvan etmesi bir bakıma Avrupa devletler konseyini parçalamaya ve Makedonya'da Mürzsteg güçlerinin örgütledikleri adli reformlar tehdidinden kurtarmaya yönelik bir hamle olurken iki imparatorluk arasındaki ilişkiler tam da bu aylarda yakınlaşmaya başlamıştır.³ Bu siyasi gelişmelerin gölgesinde Prenses Gisela; oğlu ve yeğeni ile birlikte Nisan 1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nun payitahtı İstanbul'a bir seyahat gerçekleştirmiştir.⁴

Prenses Gisela, 12 Temmuz 1856'da Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı Franz Joseph (1830-1916) ile İmparatoriçe Elisabeth'in (1837-1898) ikinci çocukları olarak Laxenburg'da dünyaya gelmiştir. 20 Nisan 1873'te kuzeni Bavvera Prensi Leopold (1846-1930) ile evlenmiş ve bu evlilikten dört çocukları olmuştur: İlk çocuğu Prenses Elisabeth Marie (1874-1957), 1893'te Kont Seefried ile evlenmiş ve kısmen Viyana'da, kısmen de Gresten yakınlarındaki bir kalede yaşamıştır. Aynı yıl, ikinci kızı Prenses Auguste (1875–1964) Budapeşte'de yaşayan Arşidük Joseph ile evlenmiştir. Prenses Gisela'nın üçüncü çocuğu Prens George (1880-1943), 1912'de Arşidüşes Isabella ile evlenmiştir. Ancak

¹ Her ne kadar bu proje gerçekleştirilememiş olsa da yol açtığı gelişmeler I. Dünya Savaşı'na giden yolda devletlerin bloklaşma sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bu proje ve akabinde vuku bulan gelişmeler için ayrıca bkz. Senem Gönenç, "Osmanlı-Avusturya Macaristan İmparatorluğu ilişkileri (1908-1914) ve Ders Kitaplarına Yansımaları" (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 69-90.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 51/20, t.y., s. 2; Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E), 83/10, 6 R 1326/8 Mayıs 1908.

³ F. R. Bridge, "Habsburg Monarşisi ve Osmanlı İmparatorluğu, 1900-1918", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, haz., Marian Kent (İstanbul: Alfa Yayınları, 2013), 66.

⁴ Prenses Gisela'nın babası İmparator Franz Joseph de 1869'da İstanbul'a gelmiştir. Keza Prenses'in esrarengiz şekilde ölen kardeşi Arşidük Rudolf (1858-1889) 14-27 Nisan 1884 tarihleri arasında eşi ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. Velihaht Arşidük, İstanbul'a 13 Haziran 1888'de bir kez daha gelmiştir (Yılmaz Öztuna, *II. Abdülhamid: Zamânı ve Şahsiyeti* (İstanbul: Kubbealtı, 2008), 19, 219. Tercüman-ı Hakikat gazetesinde Prenses Gisela'nın İstanbul'a Padişah'a dostane ve içten duygularını arz etmek üzere geldiği ifade edilmektedir ("Prenses Gizela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9713, 15 Nisan 1908, s. 1).

bu evliliği bir yıldan az sürmüştür. Prens Georg, Bavyera ordusunda I. Dünya Savaşı da dâhil olmak üzere önemli askerî görevlerde bulunduktan sonra Roma’da din görevlisi olarak hayatını kaybetmiştir. Prenses Gisela’nın en küçük çocuğu Prens Konrad (1883-1969) ise İmparatorluk Meclisi üyesi olarak görev yapmıştır. 1921’de Savonen-Genua Prensesi Bona Margerite ile evlenmiştir. Bavyera Prensesi Gisela, 27 Temmuz 1932’de uzun bir hastalıktan sonra Münih’te oldukça popüler bir figür olarak 76 yaşında yaşamını yitirmiştir.⁵ Prenses Gisela’nın ölümü ile İmparator Franz Joseph ve İmparatoriçe Elisabeth’in dört çocuğunun sonuncusu da hayatını kaybetmiştir.⁶

1. Prenses Gisela ve Diğer Hanedan Üyelerinin İstanbul’a Geleceğinin Bildirilmesi

14 Mart 1908 tarihinde, Prenses Gisela’nın büyük oğlu Prens Georg İtalya ve Doğu seyahatine başlamıştır. İlk olarak Roma’ya gitmiştir.⁷ 31 Mart’ta Kont Wartenstein takma adıyla Baron Berfall ile birlikte Kudüs’e gitmiştir.⁸ 6 Nisan akşamı Prenses Gisela ise küçük oğlu Prens Konrad ile birlikte Budapeşte’de ikamet eden kızı Arşidüşes Auguste’yi ziyaret etmek için Münih’ten Budapeşte’ye hareket etmiştir.⁹ Prenses Gisela ve oğlu Budapeşte’de Hotel Hungaria’da kalmışlardır.¹⁰ Prenses Gisela’nın İstanbul seyahatinde kendisine eşlik eden bir diğer isim olan Prens Heinrich ise Münih’ten Viyana’ya gelmiş ve imparatorluk ailesini ziyaret ettikten sonra 8 Nisan’da Şark Ekspres treniyle Viyana’dan Budapeşte’ye geçmiştir.¹¹ Bu sırada Avusturya basınında Prenses Gisela’nın Budapeşte’den sonra İstanbul’a geleceğine, burada on gün kadar kalacağına¹² ve o sırada Mısır’da bulunan Prens Georg ile İstanbul’da buluşacaklarına ilişkin haberler yer almaya başlamıştır.¹³ Keza söz konusu seyahat ile ilgili olarak Sultan II. Abdülhamid’in de Prenses Gisela’nın Yıldız Sarayı’nda kalmasını teklif ettiği ve bu teklifinin Prenses Gisela tarafından seyahatini gizli şekilde gerçekleştireceği gerekçesiyle teşekkürle kabul edilmediği ifade edilmiştir.¹⁴

Prenses Gisela’nın; oğlu Prens Konrad ve yeğeni Prens Heinrich ile birlikte 11 Nisan 1908 tarihinde İstanbul’a gelecekleri resmî olarak Berlin Sefareti aracılığıyla Osmanlı Hariciye Nezareti’ne bildirilmiştir. Bu seyahat sırasında Prenses Gisela ile oğlunun Kontes ve Kont Wartemberg takma adlarını, Prens Heinrich’in de gerçek adını kullandığı ve kendilerine sınırdaki gümrük memurlarına gösterilmek üzere mürur tezkereleri verildiği belirtilmiştir.¹⁵ Ardından bu hususta Hariciye ve Dâhiliye

⁵ “Prenses Jizel Hazretleri”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9710, 12 Nisan 1908, s. 2; “Amtlicher Teil”, *Wiener Zeitung*, nr: 97, 26 Nisan 1913, s. 1; “Prinzessin Gisela von Bayern”, *Wiener Zeitung*, nr: 174, 29 Temmuz 1932, s. 5.

⁶ “Prinzessin Gisela”, *Reichspost*, nr: 210, 29 Temmuz 1932, s. 7.

⁷ “Von fremden Höfen”, *Sport&Salon*, nr: 12, 21 Mart 1908, s. 4; “Aus hofkreisen”, *Wiener Salonblatt*, nr: 14, 4 Nisan 1908, s. 5.

⁸ “Prinz Georg von Bayern”, *Das Vaterland (Abendblatt)*, nr: 182, 18 Nisan 1908, s. 2.

⁹ “Von fremden Höfen”, *Wiener Salonblatt*, nr: 15, 11 Nisan 1908, s. 5.

¹⁰ “Hofnachrichten”, *Das Vaterland (Abendblatt)*, nr: 166, 9 Nisan 1908, s. 7; “Prinzessin Gisela von Bayern”, *Deutsches Volksblatt*, nr: 6923, 9 Nisan 1908, s. 8.

¹¹ “Vom Hofe”, *Neuigkeits-Welt Blatt*, nr: 84, 10 Nisan 1908, s. 7.

¹² “Orientreise der Prinzessin Gisela von Bayern”, *Die Zeit (Abendblatt)*, nr: 1993, 10 Nisan 1908, s. 3; “Türkei”, *Wiener Abendpost*, nr: 86, 13 Nisan 1908, s. 3; “Prinzessin Gisela in Konstantinopel”, *Die Zeit (Abendblatt)*, nr: 1996, 13 Nisan 1908, s. 4; “Prenses Jizel Gizela Hazretleri”, *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9712, 14 Nisan 1908, s. 2.

¹³ “Von fremden Höfen”, *Wiener Salonblatt*, nr: 15, 11 Nisan 1908, s. 5.

¹⁴ “Orientreise der Prinzessin Gisela von Bayern”, *Neues Wiener Journal*, nr: 5199, 11 Nisan 1908, s. 5; “Hofnachrichten”, *Das Vaterland (Morgenblatt)*, nr: 169, 11 Nisan 1908, s. 6.

¹⁵ İrade-Hariciye (İ.HR), 412/2, 5 Nisan 1908, s. 1; “Prinzessin Gisela in Konstantinopel”, *Das Vaterland (Abendblatt)*, nr: 172, 13 Nisan 1908, s. 3; Gönenç, a.g.t., s. 314.

Nezaretlerine, Rüsumat Emanetine ve Edirne vilayetine tebligat yapılmıştır. Bu makamlarca da lazım gelenlere derhâl gerekli tebligatın yapılması istenmiştir.¹⁶

2. Prenses Gisela ve Diğer Hanedan Üyelerinin İstanbul Günleri

Prenses Gisela, Mustafa Paşa'daki Türk sınırında Edirne valisi tarafından karşılandıktan sonra¹⁷ 11 Nisan Cumartesi günü saat birde oğlu Prens Konrad, yeğeni Prens Heinrich ve mabeyincileri Baron Maks von Faliç ile birlikte Şark Sürat Katarı'yla İstanbul Sirkeci istasyonuna gelmiştir. Burada Prenses Gisela ve beraberindekileri Teşrifat-ı Hariciye Hayreddin Bey karşılaşmış ve Prenses Gisela'ya İstanbul'da buldukları sürece mihmandarlıklarına tayin edilen Sultan II. Abdülhamid'in yaverlerinden ve bahriye miralaylarından Mustafa Beyefendi'yi¹⁸ takdim etmiştir.¹⁹ Buna mukabil Prenses Gisela, kendilerine gösterilen iltifattan dolayı teşekkürlerinin Sultan'a iletilmesini Hayreddin Bey'den rica etmiştir.

Prenses'i Sirkeci istasyonunda karşılayanlar arasında Almanya Sefareti Müsteşarı Below ile Ataşesi Ayhorn da yer almıştır.²⁰ Ardından İstabl-ı Âmire'den tahsis edilen arabalardan birincisine Prenses, oğlu ve yeğeni ile mabeyincisi; ikincisine mihmandarları ile Almanya sefareti ataşesi binmişlerdir. Doğruca Beyoğlu Tepebaşı'nda bulunan ve Avrupa standartlarına yakınlığıyla anılan Pera Palas Oteli'ne gitmişlerdir. Almanya Büyükelçisi Baron Marschall von Bieberstein (1842-1912) ile eşi, Avusturya Sefareti Maslahatgüzarı Otto ve Avusturya sefareti ataşemiliteri ise Pera Palas Oteli'ne giderek Prenses Gisela'ya hoş geldin ziyaretinde bulunmuşlardır.

Saat sekiz buçukta Prenses Gisela, oğlu Prens Konrad ve mihmandarları İstabl-ı Âmire'den tahsis edilen arabalardan birincisine, mabeyincileri ve Almanya sefareti ataşesi ikincisine binerek Soğuk Çeşme yoluyla Sultan II. Abdülhamid döneminde müze binası olarak tasarlanıp, inşa edilen Müze-i Hümayun'a gitmişlerdir. Burada Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Beyefendi (1842-1910) ile diğer memurlar tarafından karşılanmışlardır. Daha sonra iadeziyaret maksadıyla önce Ayas Paşa'da bulunan Almanya sefareti, ardından Tophane'de, Bostanbaşı'nda bulunan Avusturya sefareti gitmişlerdir.²¹

¹⁶ Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), 3288/246587, 7 Ra 1326/9 Nisan 1908; Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1246/1, 7 Ra 1326/9 Nisan 1908, s. 1; Rumeli Müfettişliği Müteferrika Evrakı (TFR.I.M), 20/1934, 27 Mart 1324/9 Nisan 1908; Gönenç, a.g.t., s. 314.

¹⁷ "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Das Vaterland (Morgenblatt)*, nr: 175, 15 Nisan 1908, s. 5.

¹⁸ Prenses'in mihmandarlığında bulunan bahriye miralaylarından Mustafa Hilmi Bey (Yıldız Perakende Evrakı Name-i Hümayunlar (Y.PRK.NMH), 10/66, 19 Ra 1326/21 Nisan 1908, s. 4; Gönenç, a.g.t., s. 314), Pera Palas Oteli'ne yakın bir otelde oda kiralamıştır (Y.PRK.NMH, 10/66, 8 Nisan 1324/21 Nisan 1908, s. 5; Gönenç, a.g.t., s. 314). Bu süreçte Mustafa Hilmi Bey otel masraflarından başka mihmandarlıkta bulunmasından kaynaklı dört bin iki yüz yetmiş beş kuruş masraf etmiştir (Y.PRK.NMH, 10/66, 8 Nisan 1324/21 Nisan 1908, s. 5; DH.MKT, 1257/47, 21 Ca 1326/21 Haziran 1908; Gönenç, a.g.t., s. 314).

¹⁹ "Prenses Jizel Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9710, 12 Nisan 1908, s. 2.

²⁰ "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Die Zeit (Morgenblatt)*, nr: 1995, 12 Nisan 1908, s. 6; "Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel", *Neues Wiener Journal*, nr: 5200, 12 Nisan 1908 s. 7; "Türkei", *Wiener Zeitung*, nr: 86, 12 Nisan 1908, s. 8; "Prenses Jizel Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9710, 12 Nisan 1908, s. 2. Bu sırada Avusturya-Macaristan hükümetinin Dersaadet Büyükelçisi Pallavicini ise izinli olarak Viyana'ya gitmiştir (*Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9727, 29 Nisan 1908, s. 1). Viyana gazetelerinin istihbaratına göre Pallavicini'nin yokluğunun üç hafta kadar süreceği bildirilmiştir ("Hof- und Personalnachrichten", *Neues Wiener Journal*, nr: 5197, 9 Nisan 1908, s. 11; "Avusturya ve Macaristan Sefiri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9710, 12 Nisan 1908, s. 2).

²¹ "Prenses Jizel Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9710, 12 Nisan 1908, s. 2.

12 Nisan sabahı Sultan II. Abdülhamid, Teşrifat-ı Hariciye Hayreddin Beyefendi'yi Prensess Gisela'nın hatırını sormak için Pera Palas Oteli'ne göndermiştir. Buna mukabil Prensess, Sultan II. Abdülhamid'in bu davranışından oldukça memnun olarak teşekkürlerinin Sultan'a arz edilmesini Hayreddin Beyefendi'den rica etmiştir. Daha sonra Prensess Gisela ve Prens Konrad mabeyincileri, Almanya sefaretı ataşesi ve mihmandarları ile birlikte kendilerine tahsis edilen arabalarla Pera Palas Oteli'nden ayrılarak dünyanın en eski ve büyük kapalı çarşılarından olan Kapalı Çarşı'yı, bedesteni, antikacıları ve Mısır Çarşısı'nı gezmişlerdir. Pera Palas Oteli'ne dönerek burada yemek yedikten sonra saat sekiz civarında tekrar arabalarla Beyoğlu'ndaki yangın kulesine gitmişlerdir. Ardından bir zamanlar Hristiyan dünyasının en büyük kiliselerinden olan Ayasofya camisini ziyaret etmişlerdir. Osmanlı askerlerinin elbiselerinin sergilendiği Yeniçeri kıyafethanesini, Antik Mısır eseri Dikilitaşı ve çeşme-i dilarayı* görmüşlerdir. Bayezid'e giderek, İstanbul manzarasını bir de buradan seyretmek üzere Bâb-ı Seraskeri meydanındaki yangın kulesine çıkmışlardır.²²

13 Nisan Pazartesi günü Prensess Gisela, Prens Konrad, Prens Heinrich ve mabeyincileri Hz. Peygamber'in doğumunun kutlandığı törende icra edilen Mevlid Alayı'nda hazır bulunmak üzere üniformalarını giyerek, saat dört buçuk civarında Pera Palas Oteli'nden hareket etmişlerdir. İstabl-ı Âmir'e kendilerine tahsis edilen birinci arabaya Prensess Gisela ile resmî elbiselerini giyininip, nişanlarını takmış olan Teşrifat-ı Hariciye Hayreddin Bey binmişlerdir. Arabanın arkasında atlı olarak Sultan II. Abdülhamid'in maiyetindeki çavuşlardan Tevfik ve Mehmet Mustafa Efendiler bulunmuşlardır. İkinci arabada Prens Konrad, Prens Heinrich ve mihmandarları yer alırken, üçüncü arabaya mabeyincileri ile Almanya sefaretı ataşesi binmişlerdir. Prensess Gisela ve beraberindekiler Beyoğlu, Taksim, Ayas Paşa, Dolmabahçe, Beşiktaş yoluyla saat beş civarında Yıldız Sarayı'na, kendilerine tahsis edilen daireye varmışlardır. Almanya Büyükelçisi ile eşi ve sefaret memurlarından bazıları da Yıldız Sarayı'ndaki daireye gelmişlerdir. Misafirler bu daireden icra edilen Mevlid Alayı ile resmigeçidi ayakta izlemişlerdir. Bu sırada Prensess Gisela'nın yanına Tercüman-ı Divan-ı Hümayun ve Teşrifat-ı Umumiye Nazırı Galib Paşa gönderilerek Sultan'ın taltifatı bildirilmiştir. Mevlid Alayı ve resmigeçidin bitiminden sonra Sultan II. Abdülhamid ile Prensess Gisela tercümanlık vazifesini yapan Galib Paşa aracılığıyla resmî surette görüşmüşlerdir. Bu görüşmede Prensess ve Prenslar mazhar buyuruldukları taltiftattan dolayı Sultan'a teşekkürlerini arz etmişlerdir. Ayrıca icra edilen resmigeçitte askerlerin gösterdikleri intizamdan dolayı bilhassa takdirlerini belirtmişlerdir. Daha sonra misafirler Pera Palas Oteli'ne dönmek üzere Yıldız Sarayı'ndan ayrılmışlardır.²³

Bu gelişmelerle ilgili olarak Avusturya basınında ise Mevlid töreninden sonra Prensess Gisela onuruna askerlerin resmigeçitte bulunmaları nadir gerçekleştiğinden dikkate değer görülmüştür.²⁴ Ayrıca Sultan'ın Prensess Gisela'yı son derece nazik bir şekilde karşıladığı ve Galib Paşa tarafından Prensess'e büyük kordonlu mücevherli şefkat nişanı ve beraberindeki iki Prens'e büyük kordonlu birinci rütbeden Osmanlı nişanları takdim edildiği ifade edilmiştir.²⁵

* Bahsi geçen çeşmenin Sultan III. Ahmed tarafından yaptırılan, Ayasofya Meydanı'ndaki III. Ahmed Çeşmesi olduğu düşünülmektedir. Çeşme hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Semavi Eyice, "Ahmed III Çeşmesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, II (İstanbul 1989), s. 38.

²² "Prensess Jizel Gizela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9711, 13 Nisan 1908, s. 2.

²³ "Prensess Jizel Gizela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9712, 14 Nisan 1908, s. 2.

²⁴ "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Die Zeit (Morgenblatt)*, nr: 1998, 15 Nisan 1908, s. 4; "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Das Vaterland (Morgenblatt)*, nr: 175, 15 Nisan 1908, s. 5.

²⁵ "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Das Vaterland (Morgenblatt)*, nr: 173, 14 Nisan 1908, s. 5-6; "Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel", *Neues Wiener Journal*, nr: 5202, 14 Nisan 1908, s. 6; "Türkei", *Wiener*

Öte yandan Sultan II. Abdülhamid Avusturya İmparatoru Franz Joseph'e bir telgraf göndererek; kızı Prenses Gisela ile birlikte akşam yemeği yediklerini, yemekten önce de bir mülakat gerçekleştirdiklerini ve Prenses'in sıhhat ve afiyette olduğunu bildirmiş, bu vesile ile İmparator hakkındaki samimi temennilerini dile getirmiştir.²⁶ Buna mukabil Avusturya İmparatoru Franz Joseph de bir telgraf ile kızıyla vuku bulan ve unutulması mümkün olmayan bir hatıra bırakan bu mülakattan duyduğu memnuniyetini dile getirmiş;²⁷ Prenses Gisela'ya gösterilen "lütufkâraneden dolayı hususi teşekkürlerinin kabul buyurulmasını rica ve bu misafirperverliği zat-ı hümayun-ı mülükanelerinin uzun müddetten beri gösterdikleri samimiyetin bir göstergesi olarak kabul ettiğini ve pek ziyade takdir ile bu hislere kalben iştirak ederek, bundan istifadeyle afiyet ve saadet-i hümayun-ı şahaneleri hakkında en samimi temennilerini tekrar ettiğini" ifade etmiştir.²⁸

13 Nisan gecesine ise Almanya Büyükelçisi ile eşi tarafından Prenses ve Prensler onuruna Ayas Paşa'da bulunan sefarette bir ziyafet düzenlenmiştir. Bu ziyafette Sadrazam Ferid Paşa, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Tercüman-ı Divan-ı Hümayun ve Teşrifat-ı Umumiye Nazırı Galib Paşa, Teşrifat-ı Hariciye Hayreddin Beyefendi, Tahrirat-ı Hariciye Kâtibi Lütfü Beyefendi,²⁹ Sultan II. Abdülhamid'in yaverlerinden Ferik Auler Paşa, Avusturya sefreti maslahatgüzarı, Alman konsolosu ve sefaret memurları, Avusturya sefaretinin Taurus vapuru kumandanı, Avusturya sefaret memurlarından bazıları ve Prenses Gisela'nın mihmandarlığında bulunan Mustafa Beyefendi hazır bulunmuşlardır.³⁰

14 Nisan'da Prenses Gisela, Prens Konrad ve Prens Heinrich mabeyincileri, Almanya sefreti ataşesi ve mihmandarları ile birlikte İstabl-ı Âmire arabalarıyla Osmanlı Sultanlarının bir dönemki idare merkezi ve resmî ikametgâhı olan Topkapı Sarayı'na gitmişlerdir. Burada ilk olarak Saray Muhafızı Rıza Paşa, ardından Hazine-i Hümayun Kethüdası Edhem, Başkâtibi Ahmed Necati, İkinci Kâtibi Zühdü ve Üçüncü Kâtibi İzzet Beyefendiler tarafından karşılanmışlardır. Müteakiben Hazine-i Hümayun'u ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaretin ardından biraz dinlenen misafirlere şerbet, kahve ve sigara ikram edilmiştir. Daha sonra Prenses ve beraberindekiler Almanya sefaretinde kendileri için düzenlenen çay ziyafetine katılmışlardır.

Saat sekiz civarında Yıldız Sarayı'na gitmişlerdir. Burada Tercüman-ı Divan-ı Hümayun ve Teşrifat-ı Umumiye Nazırı Galib Paşa ve İstabl-ı Âmire Müdürü Birinci Ferik Faik Paşa tarafından karşılanmışlardır. Sultan'ın müsaadesi üzerine saray bahçelerini dolaşmışlardır. Daha sonra Sultan II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı'nın dış bahçesinde kurulan Çini Fabrikası'na giderek, fabrikanın her tarafını gezmişler ve fabrikanın mükemmeliyeti ile intizamını takdir ettiklerini belirtmişlerdir. Ardından İstabl-ı Âmire'ye giderek saray atlarını görmüşlerdir. Prenses ve Prensler kendilerine gösterilen iltifattan dolayı teşekkürlerinin Sultan'a arz edilmesini Galib Paşa'dan rica ederek Yıldız

Zeitung, nr: 87, 14 Nisan 1908, s. 8; "Nişan", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9718, 20 Nisan 1908, s. 1; "Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel", *Die Zeit (Morgenblatt)*, nr: 2017, 5 Mayıs 1908, s. 5.

²⁶ Y.PRK.NMH, 1/7, t.y.

²⁷ Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 63/51, t.y., s. 2; Gönenç, a.g.t., s. 314.

²⁸ Y.PRK.NMH, 10/66, 14 Nisan 1908, s. 2; Gönenç, a.g.t., s. 314.

²⁹ Almanya Büyükelçisi tarafından verilen ziyafette Tahrirat-ı Hariciye Kâtibi Lütfü Beyefendi'nin hazır bulunduğu yazılacakken sehven Teşrifat-ı Hariciye muavinlerinden Memduh Beyefendi'nin yazıldığı belirtilerek söz konusu haber tashih edilmiştir (*Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9713, 15 Nisan 1908, s. 2).

³⁰ "Prenses Jizel Gizela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9712, 14 Nisan 1908, s. 2; "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Das Vaterland (Morgenblatt)*, nr: 175, 15 Nisan 1908, s. 5; "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Die Zeit (Morgenblatt)*, nr: 1998, 15 Nisan 1908, s. 6; "Türkei", *Wiener Zeitung*, nr: 88, 15 Nisan 1908, s. 10.

Sarayı'ndan ayrılmışlardır. Aynı gün Sadrazam Ferid Paşa Pera Palas Oteli'ne giderek Prens ve Prensleri ziyaret zımında kartvizitini bırakmıştır.

15 Nisan sabahı Deutsche Bank Direktörü Helfrich, Pera Palas Oteli'ne giderek Prensleri'i ziyaret etmiştir. Saat iki buçukta Prens Gisela, Prens Konrad ve Prens Heinrich mabeyincileri, Almanya sefaretî ataşesi ve mihmandarları ile birlikte³¹ İstabl-ı Âmire arabalarıyla Tophane rıhtımına gitmişlerdir. Prens ve beraberindekiler rıhtımdan kendilerine tahsis edilen Hidayet istimbotuyla saat üçü beş geç Haydarpaşa rıhtımına varmışlardır. Burada şimendifer kumpanyası direktörleri ve memurlar tarafından karşılanmışlardır. Ardından kendilerine tahsis edilen trene binerek Hereke'ye gitmişlerdir. Hususi trende, Anadolu Osmanlı Şimendifer Kumpanyası Umumi Müdürü Hügnen, Deutsche Bank Direktörü Helfrich ve Müdür Kıryaku Arstidi Efendi tarafından Prens ve Prenslere şerefine mükellef bir sabah ziyafeti verilmiştir.

Beşe çeyrek kala tren Hereke'ye varmıştır. Prens ile beraberindekiler Fabrika-i Hümayun ve Hazine-i Hassa-i Şahane Mefruşat Müdürü Hacı Akif Bey Efendi ile diğer memurlar tarafından karşılanarak doğruca Hereke Fabrikası'na gitmişlerdir. Osmanlı dokuma sanayisinde oldukça önemli bir yere sahip olan bu fabrikanın her tarafını, çuha, fes ve nadide kumaşlar imal edilen dairelerini tek tek gezmişlerdir. Gördükleri intizam ve mükemmeliyet karşısında takdirlerini belirtmişlerdir. Ayrıca fabrikada gördükleri bu mükemmeliyeti her yerde dile getirerek, takdirle övüp, yâd edeceklerini beyan etmişlerdir.³² Fabrikada Prens Gisela'ya halı, seccade, kumaş gibi çeşitli ürünler hediye edilmiştir.³³ Misafirler saat sekizde fabrika memurları tarafından uğurlanarak, fabrikadan ayrılmışlardır. Hereke'den dönerlerken Gebze istasyonunda durarak, deniz kenarında eski eserlerden olan kaleyi görmüşlerdir. Biraz gezintiden sonra tekrar trene binmişlerdir. Hususi tren içinde kumpanya tarafından bir çay ziyafeti düzenlenmiştir. Haydarpaşa istasyonuna varan misafirler saat on bir buçukta Haydarpaşa rıhtımında bulunan Hidayet istimbotuyla Galata'daki Aziziye Karakolu'nun rıhtımına varmışlardır. Buradan İstabl-ı Âmire arabalarıyla Pera Palas Oteli'ne dönmüşlerdir.³⁴

16 Nisan sabahı Prens Gisela, Prens Konrad ve Prens Heinrich mabeyincileri, Almanya sefaretî ataşesi ve mihmandarları ile birlikte Kapalı Çarşı'yı, bedesteni ve Mahmutpaşa'yı gezmişler ve alışveriş yapmışlardır. Öğle yemeğini Pera Palas Oteli'nde yedikten sonra İstabl-ı Âmire arabalarıyla Tophane rıhtımına gitmişlerdir. Prens Gisela ve beraberindekiler buradan Hidayet istimbotuyla Haydarpaşa rıhtımına çıkmışlardır. Arabalarla Karacaahmet Kabristanı yoluyla Üsküdar İnadiye'deki Perşembe Tekkesi'ne gitmişler ve yapılan tarikat ayinini izlemişlerdir.³⁵

17 Nisan sabahı Prens Gisela, Prens Konrad ve Prens Heinrich mabeyincileri ve Almanya sefaretî ataşesi ile birlikte Beyoğlu'ndaki Katolik Santa Maria Kilisesi'ne giderek icra edilen ruhani ayinde hazır bulunmuşlardır.³⁶ Daha sonra Prens Gisela, Prens Konrad ve Prens Heinrich refakatlerinde

³¹ "Prens Gisela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9713, 15 Nisan 1908, s. 1.

³² "Prens Gisela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9714, 16 Nisan 1908, s. 2.

³³ Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 310/23, 22 R 1326/24 Mayıs 1908; Abdulkadir Buluş, "Osmanlı Tekstil Sanayi ve Hereke Halı Fabrikası" (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000), 195.

³⁴ "Prens Gisela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9714, 16 Nisan 1908, s. 2.

³⁵ "Prens Gisela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9715, 17 Nisan 1908, s. 1. XVIII. yy'a ait bir Celvetî tekkesi olan Bandırmalızâde Tekkesi hakkında ayrıca bkz. M. Baha Tanman, Hasan Kâmil Yılmaz, "Bandırmalızâde Tekkesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, V (İstanbul 1992), s. 54-55.

³⁶ "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Das Vaterland (Abendblatt)*, nr: 178, 16 Nisan 1908, s. 3; "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Die Zeit (Abendblatt)*, nr: 1999, 16 Nisan 1908, s. 2; "Prens Gisela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9716, 18 Nisan 1908, s. 1.

mihmandarları ile birlikte Galata Mevlevihanesi'ni ziyaret etmişlerdir. Ardından Kağıthane'ye giderek manzarayı seyretmişler ve mimari yönden Avrupa'daki saraylara benzeyen Çağlayan Kasrı'nı görmüşlerdir.³⁷

18 Nisan sabahı Prens Gisela, Prens Konrad ve Prens Heinrich mabeyincileri, Almanya sefareti ataşesi ve mihmandarları ile birlikte İstabl-ı Âmire arabalarıyla Aksaray, Samatya, tramvay yolu üzerinden Yedikule'ye kadar gitmişlerdir. Buradan sur dışına çıkarak İstabl-ı Âmire'den gönderilen atlara binmişler ve sur dışını seyretmişlerdir. Müteakiben Defterdar iskelesine ve oradan arabalarla Bâbıâli'ye gitmişlerdir. Prens Konrad ve Prens Heinrich Sadrazam'a kartvizitlerini bıraktıktan sonra Pera Palas Oteli'ne dönerek öğle yemeği yemişlerdir. Ardından misafirler refakatlerinde mihmandarları ile birlikte Sirkeci'deki Celal Bey Hanı'nın karşısında bulunan Hacı Gaffur Efendi'nin halı mağazasına giderek alışveriş yapmışlardır.³⁸

19 Nisan sabahı Prens Gisela, Prens Konrad ve Prens Heinrich mabeyincileri ve Almanya sefareti ataşesi ile birlikte İstabl-ı Âmire arabalarıyla Santa Maria Kilisesi'ne giderek icra edilen ruhani ayinde hazır bulunmuşlardır. Saat beşte Prens ve beraberindekiler refakatlerinde mihmandarlarıyla Tophane rıhtımına gitmişlerdir. Buradan Hidayet istimbotuyla Moda'ya geçerek Baron Schwanberg tarafından kendileri için düzenlenen ziyafete katılmışlardır.³⁹

20 Nisan'da Prens Gisela, rahatsızlığı nedeniyle Bursa'ya yapacağı geziyi ertelemiştir.⁴⁰ Sabah saatlerinde Avusturya sefaretine giderek, Maslahatgüzar Otto'yu ziyaret ettikten sonra otele dönüp istirahat etmiştir. Prens'in rahatsız olduğunun Sultan II. Abdülhamid tarafından duyulması üzerine Erkan-ı Harbiye Müşiri Abdullah Paşa ile Teşrifat-ı Hariciye Hayreddin Beyefendi saat yedi civarında Pera Palas Oteli'ne gönderilerek Prens'in durumunu sormuşlardır. Hafif şekilde nezle olan Prens, Sultan'ın bu davranışından dolayı teşekkürlerinin Sultan'a iletilmesini Abdullah Paşa ve Hayreddin Beyefendi'den rica etmiştir.⁴¹

Saat sekizde Prens Heinrich; Prens Gisela ve Prens Konrad'a resmen veda edip, Sirkeci istasyonuna giderek Ekspres treniyle İstanbul'dan ayrılmıştır. Prens'i istasyondan resmî olarak Teşrifatı Hariciye Hayreddin Beyefendi uğurlamıştır. Bu sırada Prens, Hayreddin Beyefendi'den İstanbul'da buldukları sürece kendilerine gösterilen misafirperverlikten dolayı teşekkürlerinin Sultan'a arz

³⁷ "Prens Gisela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9715, 17 Nisan 1908, s. 1; "Prens Gisela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9716, 18 Nisan 1908, s. 1; Prens Gisela'nın eşi Baviera Prensi Leopold'un Paskalya'dan sonra İstanbul'a geleceği Avusturya basınında dile getirilmişse de ("Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Das Vaterland (Abendblatt)*, nr: 178, 16 Nisan 1908, s. 3; "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Die Zeit (Abendblatt)*, nr: 1999, 16 Nisan 1908, s. 2; "Prens Gisela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9715, 17 Nisan 1908, s. 1) gelmediği anlaşılmaktadır ("Prens Gisela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9717, 19 Nisan 1908, s. 1).

³⁸ "Prens Gisela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9717, 19 Nisan 1908, s. 1.

³⁹ Y.PRK.NMH, 10/66, 19 Ra 1326/21 Nisan 1908, s. 4; "Prens Gisela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9718, 20 Nisan 1908, s. 1.

⁴⁰ Avusturya basınında şiddetli fırtına nedeniyle İmparatorluk yatı Stambul ile Bursa'ya yapılması planlanan gezinin gerçekleştirilemediği ifade edilmektedir ("Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel", *Das Vaterland (Morgenblatt)*, nr: 185, 22 Nisan 1908, s. 4; "Türkei", *Wiener Zeitung*, nr: 93, 22 Nisan 1908, s. 6).

⁴¹ "Prens Gisela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9719, 21 Nisan 1908, s. 1; "Die Erkrankung der Prinzessin Gisela", *Die Zeit (Morgenblatt)*, nr: 2004, 22 Nisan 1908, s. 4; "Erkrankung der Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel", *Neues Wiener Journal*, nr: 5209, 22 Nisan 1908, s. 7.

edilmesini rica etmiştir. Prens'i uğurlayanlar arasında Almanya sefaretî müsteşarı ile sefaret ataşesi ve Avusturya sefaretinde görevli bazı kişiler de yer almışlardır.⁴²

21 Nisan sabahı Prens Gisela ve Prens Konrad mabeyincileri, Almanya sefaretî ataşesi ve mihmandarları ile birlikte Fatih ve Bizans döneminde kilise olan Kariye-i Atik camilerini ziyaret etmişlerdir. Pera Palas Oteli'nde öğle yemeği yemelerinin ardından arabalarla Tophane rıhtımına, oradan Hidayet istimbotuyla manzarasını seyretmek üzere Boğaziçi'ne ve Tarabya'daki Almanya sefaretine gitmişlerdir.⁴³

22 Nisan akşamı Prens Gisela'nın büyük oğlu Prens Georg, Mesajeri kumpanyasının Nijer vapuruyla İstanbul'a gelmiştir. Vapuru Galata rıhtımına yanaşmıştır. Prens Georg'u karşılamak üzere Teşrifatî Hariciye Hayreddin Beyefendi gönderilmiştir. Buna mukabil Prens, kendisine gösterilen iltifattan dolayı teşekkürlerini Sultan'a arz etmesini Hayreddin Beyefendi'den rica etmiştir. Prens'i karşılayanlar arasında kardeşi Prens Konrad ile birlikte mabeyincileri, Almanya sefaretî müsteşarı ve ataşesi de yer almışlardır. Karşılamadan sonra İstabl-ı Âmire'den tahsis edilen arabalardan birincisine Prens Georg, Prens Konrad ve Hayreddin Beyefendi, ikincisine Prens Georg'un maiyeti, mabeyincileri, Almanya sefaretî müsteşarı ve ataşesi binmişlerdir. Birinci arabanın arkasında çavuşlar Tefvik ve Mehmed Mustafa Efendiler atlı olarak Pera Palas Oteli'ne gitmişlerdir. Almanya büyükelçisi ile Avusturya sefaretî maslahatgüzarı Pera Palas Oteli'ne giderek Prens Georg'a hoş geldin ziyaretinde bulunmuşlardır.⁴⁴

23 Nisan sabahı Prens Gisela, Prens Georg ve Prens Konrad mabeyincileri, Almanya sefaretî ataşesi ve mihmandarları ile birlikte Kapalı Çarşı'yı gezip alışveriş yapmışlardır. Bâbiâli'ye giden Prens Georg, Sadrazam'a kartvizitini bırakmıştır. Ardından Bâbiâli caddesi yoluyla Şekercibaşı Hacı Bekirzade Ali Muhsin Bey'in dükkânına giderek şeker almıştır. Prens Georg daha sonra Almanya sefaretine gitmiş ve Almanya Büyükelçisini ziyaret etmiştir. Pera Palas Oteli'nde öğle yemeği yedikten sonra Prens, oğulları ve beraberindekiler Hidayet istimbotuyla Eyüp'e gitmişlerdir. Haliç'te bulunan Osmanlı gemilerini görmüşlerdir.⁴⁵

24 Nisan'da Prens Gisela, Prens Georg ve Prens Konrad mabeyincileri, Almanya sefaretî ataşesi ve mihmandarları ile birlikte selamlık resmini izlemek üzere İstabl-ı Âmire arabalarıyla saat beş buçukta Yıldız Sarayı'na varmışlardır. Almanya büyükelçisi, sefaret müsteşarı ve baştercümanı da Yıldız Sarayı'na gelmişlerdir. Prens, oğulları ve beraberindekiler selamlık resmini kendileri için hazırlanan hususi daireden izlemişlerdir.⁴⁶ Bu sırada kendileriyle Tercüman-ı Divan-ı Hümayun ve Teşrifat-ı Umumiye Nazırı Galib Paşa ilgilenmiştir. Misafirlere tertip edilen mükemmel bir büfeden pasta, şekerleme, bisküvi, çay vesair ikram edilmiştir.⁴⁷ Cuma selamlığından sonra Sultan II. Abdülhamid, Almanya büyükelçisi eşliğiyle Prens Gisela'yı, Prens Georg'u ve Prens Konrad'ı kabul etmiştir.⁴⁸

⁴² "Fehametlü Prens Henri Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9719, 21 Nisan 1908, s. 1.

⁴³ "Prens Gizela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9720, 22 Nisan 1908, s. 1.

⁴⁴ "Fehametlü Prens Georg Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9721, 23 Nisan 1908, s. 1-2.

⁴⁵ "Prens Gizela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9722, 24 Nisan 1908, s. 1.

⁴⁶ "Prens Gizela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9723, 25 Nisan 1908, s. 1; "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Die Zeit (Morgenblatt)*, nr: 2007, 25 Nisan 1908, s. 5; "Türkei", *Wiener Abendpost*, nr: 96, 25 Nisan 1908, s. 2.

⁴⁷ "Prens Gizela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9723, 25 Nisan 1908, s. 1.

⁴⁸ "Prens Gizela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9723, 25 Nisan 1908, s. 1; "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Die Zeit (Morgenblatt)*, nr: 2007, 25 Nisan 1908, s. 5; "Türkei", *Wiener Abendpost*, nr: 96, 25 Nisan 1908, s. 2.

Daha önce mücevherli Şefkat nişanı verilmiş olan Prenses Gisela büyük kordonlu mücevherli Mecidiye⁴⁹, keza daha önce büyük kordonlu Osmanlı nişanı verilmiş olan Prens Konrad mücevherli Mecidiye ve Prens Georg mücevherli İftihar nişanı ile taltif edilmiştir.⁵⁰

Sultan ile Prenses arasında gerçekleştirilen görüşmede tercümanlık vazifesi Galib Paşa tarafından yapılmıştır. Bu görüşme sırasında Prenses ve Prenslar kendilerine gösterilen iltifattan dolayı Sultan'a teşekkürlerini bir kez daha arz etmişlerdir. Görüşmeden sonra İstabl-ı Âmire arabalarından birincisine Prenses Gisela, Prens Georg ve mihmandarları, ikincisine Prens Konrad ve mabeyincileri ve üçüncüsüne Almanya sefreti ataşesi binerek Pera Palas Oteli'ne dönmüşlerdir. Daha sonra Prens Georg ile Prens Konrad refakatlerinde mihmandarları ile birlikte Galata Kulesi'ne gitmişler ve kuleyi gezmişlerdir.

Geceleyin Almanya Büyükelçisi tarafından Prenses şerefine sefrette bir ziyafet verilmiştir. Bu ziyafette Prenses ve oğulları, mabeyincileri, mihmandarları, Avusturya sefreti ataşemiliteri ve baştercümanı, Almanya konsolosu, Almanya sefreti ataşemiliteri ve baştercümanı, Almanya Sefreti maiyetine memur Lorlei vapuru kumandanı ile bazı sefret görevlileri ve diğer bazı kişiler hazır bulunmuşlardır.⁵¹

25 Nisan sabahı Prens Georg ve Prens Konrad çavuşlardan Tevfik ve Mehmet Mustafa efendilerin refakatinde Müze-i Hümayûn'u gezmişler ve ardından Kapalı Çarşı'ya gitmişlerdir. Daha sonra Prenses Gisela, Prens Georg ve Prens Konrad mabeyincileri, Almanya sefreti ataşesi ve mihmandarları ile birlikte Hidayet istimbotuyla Samatya açıklarına kadar giderek bir deniz gezintisi yapmışlardır.

Saat on ikide onurlarına düzenlenen gala yemeğine katılmak üzere Yıldız Sarayı'na gitmişlerdir. Bu ziyafette sadrazam, serasker, bahriye ve hariciye nazırları, Tophane-i Amire müşiri, Almanya büyükelçisi ile eşi, Almanya sefreti müsteşarı, Avusturya sefreti maslahatgüzarı, Almanya ve Avusturya sefret görevlileri ile Mabeyn-i Hümayun görevlileri hazır bulunmuşlardır. Ziyafet süresince Mabeyn-i Hümayun Orkestrası çalarken,⁵² yemekten sonra bir de tiyatro gösterisi yapılmıştır. Gala yemeği sırasında Sultan II. Abdülhamid, Avusturya Sefreti Maslahatgüzarı Otto'yu onurlandırmış ve kendisine birinci rütbeden Osmanlı nişanı verilmiştir.

⁴⁹ Prenses ve Prensların çeşitli nişanlar ve hediyelerle taltif edilmeleri Avusturya basınında da geniş yer bulmuştur. Bu hususta kadınlar için en yüksek rütbe mücevherli özel Mecidiye nişanının o zamana kadar toplam da altı yabancıya verildiğine dikkat çekilmiştir. Bunlardan birinin de Franz Joseph'in torunu, Veliat Arşidük Rudolf'un kızı Arşidüşes Elisabeth Windisch-Grätz (1883-1963) olduğu ve kendisinin İstanbul ziyareti sırasında bu nişanla taltif edildiği belirtilmiştir ("Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel", *Das Vaterland (Abendblatt)*, nr: 194, 27 Nisan 1908, s. 3; "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Neues Wiener Journal*, nr: 5214, 27 Nisan 1908, s. 2). Bir başka haberde ise Prenses Gisela'ya verilen nişanı o zamana kadar Alman İmparatoriçesinin, kızının ve İmparator Franz Josef'in torununun aldığı ifade edilmiştir ("Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel", *Die Zeit (Morgenblatt)*, nr: 2017, 5 Mayıs 1908, s. 5).

⁵⁰ "Hofnachricht", *Wiener Abendpost*, nr: 96, 25 Nisan 1908, s. 2; "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Die Zeit (Morgenblatt)*, nr: 2007, 25 Nisan 1908, s. 5; "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Neues Wiener Journal*, nr: 5214, 27 Nisan 1908, s. 2; "Türkei", *Wiener Abendpost*, nr: 97, 27 Nisan 1908, s. 2; "Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel", *Das Vaterland (Abendblatt)*, nr: 194, 27 Nisan 1908, s. 3; "Nişan", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9727, 29 Nisan 1908, s. 1; "Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel", *Die Zeit (Morgenblatt)*, nr: 2017, 5 Mayıs 1908, s. 5. Prenses Gisela'nın, oğullarının ve yeğeninin aldığı hediyeler arasında en saf dört cins Arap atı da yer almıştır ("Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel", *Die Zeit (Morgenblatt)*, nr: 2017, 5 Mayıs 1908, s. 5).

⁵¹ "Prenses Gizela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9723, 25 Nisan 1908, s. 1.

⁵² "Prenses Gizela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9724, 26 Nisan 1908, s. 1.

Prensess Gisela ve Prens Konrad Pazartesi günü İstanbul'dan ayrılacaklarından Sultan'a resmî vedalarını da bu vesile ile bildirmişlerdir. İstanbul'da buldukları sürece kendilerine gösterilen iltifattan dolayı teşekkürlerini yineleyerek, Sultan'ın müsaadesi üzerine saat iki civarında saraydan ayrılmışlardır.⁵³ Prensess Gisela'nın nişanla taltif edildiğini haber alan İmparator Franz Joseph ise kızının İstanbul'da ikamet müddetince gösterilen lütuftan dolayı Sultan II. Abdülhamid'e teşekkürlerini arz etmiş ve bundan istifade ile samimi surette iyi dileklerini tekrar etmiştir.⁵⁴

26 Nisan sabahı Prensess Gisela, Prens Georg ve Prens Konrad mabeyincileri, Almanya sefaretî ataşesi ve mihmandarları ile birlikte İstabl-ı Âmire arabalarıyla Tophane rıhtımına gitmişlerdir. Buradan Hidayet istimbotuyla Rumeli sahilini takiben Boğaziçi'ne doğru ilerlemişlerdir. Ardından Küçüksu'ya geçip, Batı tarzı mimarisiyle dikkat çeken Küçüksu Kasrı'nı gezmişlerdir. Daha sonra Prensess ve oğulları Almanya sefaret gemisi Lorlei'de şereflerine verilen çay ziyafetine katılmışlardır. Bu ziyafette Almanya büyükelçisi ve eşi, sefaret müsteşarı, ataşemiliteri ve baştercümanı, Deutsche Bank Direktörü Helfrich, Umumi Müdür Hügenen ve Avusturya sefaretî maiyet vapuru kumandanı ile mihmandar Mustafa Beyefendi yer almışlardır.

Aynı gece Prensess Gisela da Pera Palas Oteli'nde Almanya büyükelçisi şerefine bir veda ziyafeti düzenlemiştir. Bu ziyafete Prensess Gisela ve oğulları, Almanya büyükelçisi ve eşi, Almanya sefaretî müsteşarı, baştercümanı ve ataşemiliteri, Avusturya sefaretî maslahatgüzarı ve baştercümanı, Prensess Gisela'nın maiyeti ve mihmandarı katılmışlardır. Sultan II. Abdülhamid tarafından da Tercüman-ı Divan-ı Hümayun ve Teşrifat-ı Umumiye Nazırı Galib Paşa Pera Palas Oteli'ne gönderilmiş ve Sultan'ın iltifatı kendilerine tebliğ edilmiştir. Buna mukabil Prensess Gisela ve oğulları bu suretle nail oldukları iltifattan dolayı teşekkürlerinin Sultan'a arz edilmesini Galib Paşa'dan rica etmişlerdir.⁵⁵

3. Prensess Gisela'nın İstanbul'dan Ayrılışı ve Prens Georg'un Devam Eden İstanbul Günleri

27 Nisan'da Prensess Gisela ve küçük oğlu Prens Konrad İstanbul'dan ayrılarak Şark Ekspresi ile Viyana'ya gitmişlerdir. İstasyonda Sultan II. Abdülhamid adına kendilerini uğurlamak üzere tercüman-ı divan-ı hümayun ve teşrifat-ı umumiye nazırı, erkân-ı harbiye müşiri, sadrazam ve hariciye nazırının yardımcıları hazır bulunmuşlardır. Prensess Gisela, kendilerine gösterilen büyük onur ve yakınlığın yanı sıra verilen çeşitli hediyeler ve olağanüstü misafirperverlik için Sultan'ın temsilcilerine tekrar teşekkürlerini bildirmiştir. Elçilik üyeleri ile birlikte Almanya büyükelçisi ve Avusturya maslahatgüzarı da Prensess ve oğlunu uğurlayanlar arasında yer almışlardır.⁵⁶

İstanbul seyahatine devam eden Prens Georg ise 28 Nisan sabah saat iki civarında yaveri ve mihmandarı ile birlikte Hamidiye Etfal hastanesini ziyaret etmiştir. Kendilerini hastane Baştabibi Ferik

⁵³ "Prensess Gizela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9724, 26 Nisan 1908, s. 1; "Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel", *Das Vaterland (Abendblatt)*, nr: 194, 27 Nisan 1908, s. 3.

⁵⁴ Y.PRK.NMH, 10/66, 25 Nisan 1908, s. 6; Gönenç, a.g.t., s. 314.

⁵⁵ "Prensess Gizela Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9725, 27 Nisan 1908, s. 1.

⁵⁶ "Hofnachrichten", *Das Vaterland (Morgenblatt)*, nr: 195, 28 Nisan 1908, s. 4; "Prinzessin Gisela in Konstantinopel", *Die Zeit (Morgenblatt)*, nr: 2010, 28 Nisan 1908, s. 4; "Abreise der Prinzessin Gisela von Konstantinopel", *Neues Wiener Journal*, nr: 5215, 28 Nisan 1908, s. 4. Prensess Gisela ve oğlu Prens Konrad 29 Nisan sabahı Viyana'ya varmışlardır ("Hofnachrichten", *Das Vaterland (Abendblatt)*, nr: 198, 29 Nisan 1908, s. 3). 29 Nisan'da İmparator Franz Jozef bir aile yemeği düzenlemiştir. Bu yemeğe Prensess Gisela ve Prens Konrad ile birlikte Münih'ten gelen Prens Leopold ve burada yaşayan büyük kızları Prensess Elisabeth Marie ile eşi Kont Seefried katılmışlardır. Böylece Prensess Gisela büyük kızıyla da bu vesileyle görüşmüştür ("Aus hofkreisen", *Wiener Salonblatt*, nr: 19, 9 Mayıs 1908, s. 2). Prensess Gisela ailesiyle birlikte 30 Nisan akşamı Münih'e gitmiştir ("Hofnachrichten", *Das Vaterland (Abendblatt)*, nr: 198, 29 Nisan 1908, s. 3).

İbrahim Paşa, İkinci Tabip Mirliya Süleyman Nuri Paşa, Müdür Miralay Faik Beyefendi ve diğer doktorlar ile memurlar karşılaşmışlardır. Misafirler merkez binada bulunan misafir salonuna alınarak bir süre burada istirahat ettikten sonra röntgen dairesinin bulunduğu üçüncü pavyona gidilmiştir. Bu esnada sekiz yaşında hasta bir kız çocuğu Prens Georg'a bir çiçek buketi takdim etmiş ve Prens Georg oldukça memnun olarak kız çocuğunun başını okşamıştır. Bu pavyonda Operatör Binbaşı Rasih Bey tarafından Prens Georg'a hastanede iyileştirilen hastalara ait çeşitli röntgen filmleri gösterilmiştir. Müteakiben baştabip ve ikinci tabip tarafından dört, altı ve yedinci pavyonlar ile sanatoryum gezdirilmiştir. Prens Georg hastanenin haricî ve dâhilî hastalıklar pavyonlarında gördüğü intizamı ve sıhhi temizliği takdirle izlemiştir. Daha sonra merkez binanın önünde fotoğraf çekilerek, tekrar misafirlere mahsus salona dönülmüş ve burada bir çay ziyafeti verilmiştir. Ziyafetten sonra baştabip tarafından Prens Georg'a hastanenin İstatistik Tıp Mecmuası ile çeşitli manzaralarını gösteren bir kıta albüm takdim edilmiştir. Buna mukabil Prens Georg oldukça memnun olarak Paşa'ya tekrar ve tekrar hoşnutluğunu beyan etmiştir. Baştabip ve ikinci tabip tarafından kendisine verilen fennî açıklamayı dikkatle dinleyen Prens Georg, bakteriyoloji ve kimya laboratuvarının alet ve edevatça mükemmeliyetini de takdirle karşılaşmıştır.

Saat üç buçukta, memnuniyet ve dostluk hislerini gösteren Prens Georg; baştabip, ikinci tabip ve diğer doktorlar ile memurlar tarafından hakkında layık olduğu saygı gösterilerek uğurlanmıştır.

Saat dörtte refakatinde mabeyincisi, mihmancı ve Almanya sefreti ataşesi ile birlikte Topkapı Sarayı'na varmıştır. İlk olarak Saray Muhafızı Rıza Paşa tarafından karşılanmış ve Başkâtip Ahmet Necati Beyefendi ile diğer memurlar tarafından kendisine gerekli ihtiram gösterilmiştir. Hazine-i Hümayun ziyaretinin ardından misafirlere şerbet, kahve ve sigara ikram edilmiştir. Osmanlı klasik dönem mimarisinin önemli eserlerinden biri olan Bayezid Camisi ile Ayasofya Camisi de Prens Georg'un ziyaret ettiği yerler arasında olmuştur.

Saat sekiz buçukta Prens Georg Hidayet istimbotuyla Üsküdar'a geçerek, arabalarla Bulgurlu'ya kadar gidip, İstanbul manzarasını seyretmiştir. Ardından Beylerbeyi'ne geçip, yine istimbotla binerek deniz havası almıştır.⁵⁷

29 Nisan sabahı Prens Georg mabeyincisi, mihmancı ve Almanya sefreti ataşesi ile birlikte İstanbul adalarının en büyüğü olan Büyükdere'ye gitmiştir. Bu adada bulunan Ayayorgi Kilisesi'ni gezmiştir. Otel Imperial'de yemek yedikten sonra istimbotla İstanbul adalarının en yeşili olan Heybeliada'ya çıkmış ve çamlık mahalde gezinti yapmıştır. Daha sonra İstanbul tarafına geçerek, Kapalı Çarşı'yı ve bedesteni gezmiştir.⁵⁸

30 Nisan sabahı Prens Georg mabeyincisi, mihmancı ve Almanya sefreti ataşesi ile birlikte İstabl-ı Âmire arabalarıyla Yedikule'ye gitmiştir. Burada at binip, sur dışını seyretmiştir. Öğle yemeğini Pera Palas Oteli'nde yiyen Prens Georg, daha sonra Kapalı Çarşı'ya giderek alışveriş yapmıştır.⁵⁹

1 Mayıs'ta Prens Georg mabeyincisi ve mihmancı ile birlikte İstabl-ı Âmire arabalarıyla önce Tophane rıhtımına ve buradan Hidayet istimbotuyla Tarabya'ya geçip, Almanya sefretinin bahçesine gitmiştir. Bahçede bir süre dolaştıktan sonra tekrar aynı istimbotla Büyükdere ve Mesarburnu'na kadar bir gezinti yapmıştır. Pera Palas Oteli'nde yemek yedikten sonra İstabl-ı Âmire arabalarıyla Sultan Selim türbesi ile camisini ve Sultan Mehmet Han türbesi ile camisini ziyaret etmiştir. Ardından Roma

⁵⁷ "Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisini Ziyaret", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9727, 29 Nisan 1908, s. 1.

⁵⁸ "Prens Georg Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9728, 30 Nisan 1908, s. 1.

⁵⁹ "Prens Georg Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9729, 1 Mayıs 1908, s. 2.

dönemine ait Bozdoğan su kemerlerini görmüştür. Müteakiben Sultan II. Mahmud'un türbesini ziyaret etmiştir.⁶⁰

2 Mayıs⁶¹ sabahı Prens Georg mabeyincisi, mihmandarı, Almanya sefaretî ataşesi, Meklemburg-strelitz Büyük Dukası'nın oğlu Dük Karl Borwin ve Kont Eisenburg ile birlikte trenle Eskişehir'e gitmiştir.⁶² Bu seyahatte Anadolu Şimendifer Direktörü de yer almıştır. Akşam saat on birde Eskişehir'e varan Prens Georg ve beraberindekiler, hükümet ve şimendifer memurları tarafından karşılanmışlardır. İstasyondan arabalara binerek Şeyh Edebalı'nın türbesini ziyaret etmişlerdir. Daha sonra hükümet dairesine gitmişler ve akşam şereflerine verilen çay ziyafetine katılmışlardır. Ardından tekrar arabalarla o civardaki kaplıcaları gezdikten sonra şimendifer istasyonuna gitmişlerdir. Burada Alman muteberanı tarafından şereflerine bir konser verilmiştir. Prens Georg ile beraberindekiler akşam yemeğini kendilerine tahsis edilen trende yemişler ve sabah saat ikide İstanbul'a varmışlardır. Pera Palas Oteli'nde biraz dinlendikten sonra Prens Georg yaveri ile birlikte İstabl-ı Âmire arabasıyla Ayas Paşa'da bulunan Almanya sefaretine gitmiştir. Büyükelçi Marschall'a resmî veda zımında kartvizitini bırakmıştır. Ardından Dolmabahçe'ye inerek, Hidayet istimbotuyla Lorlei gemisine gitmiş ve gemi süvarisine resmî vedada bulunmuştur. Saat sekizde Prens Georg mabeyincisi ve mihmandarı ile birlikte Ayasofya Camisi'ni, Müze-i Hümayunu ve Çinili Köşkü ziyaret etmiştir. Ardından Bâbîâli'ye giderek sadrazamı ziyaretle resmî vedada bulunmuştur.⁶³

4. Prens Georg'un İstanbul'dan Ayrılışı

4 Mayıs sabahı Prens Georg yaveri, mihmandarı ve Almanya sefaretî ataşesi ile birlikte İstabl-ı Âmire arabalarıyla Tophane rıhtımına ve oradan Hidayet istimbotuyla Beykoz'a giderek Beykoz çayırını gezmiştir. Öğle yemeğini Pera Palas Oteli'nde yedikten sonra saat yedi buçukta İstabl-ı Âmire arabalarıyla Sirkeci istasyonuna gitmiştir.

Prens Georg'u yolcu etmek üzere Sultan II. Abdülhamid tarafından Teşrifat-ı Hariciye Hayreddin Beyefendi Sirkeci istasyonuna gönderilmiştir. Sadrazam tarafından Sadrazam Tercümanı Ahmet Muhtar Beyefendi ve Hariciye Nazırı Tevfik Paşa tarafında da Hariciye Nezareti Tercümanı Sadettin Beyefendi Sirkeci istasyonuna gönderilerek resmî uğurlamada bulunmuşlardır. Ayrıca Almanya sefaretî müsteşarı ile baştercümanı, başkâtibi, general konsolosu, diğer sefaret görevlileri ve Deutsche Bank Direktörü de uğurlamada yer almışlardır. İngiltere Sefiri Sir Nikola Okonor'un eşi Lady Okonor'u uğurlamak üzere istasyona giden Tercüman-ı Divan-ı Hümayun ve Teşrifat-ı Umumiye Nazırı Galib Paşa da Prens Georg'a resmî vedada bulunmuştur. Prens Georg, Hayreddin Beyefendi'den İstanbul'da buldukları sürece kendilerine gösterilen alakadan dolayı teşekkürlerinin Sultan II. Abdülhamid'e arz edilmesini

⁶⁰ "Prens Georg Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9730, 2 Mayıs 1908, s. 1.

⁶¹ Bu arada bir süredir izinli olarak Viyana'da bulunan Pallavicini ise eşi ve sefaret kâtibi ile birlikte Şark Sürat Katarı'yla İstanbul'a dönmüştür. Sefiri karşılamak üzere Teşrifatı Hariciye Hayreddin Beyefendi Sirkeci istasyonuna gönderilmiştir. Sadrazam Tercümanı Ahmed Muhtar Beyefendi ile Hariciye Nezareti Tercümanı Sadettin Beyefendi de Sirkeci istasyonuna giderek Pallavicini'yi karşılamışlardır. Ayrıca Avusturya Sefaretî Müsteşarı Otto ile sefaret ve konsolosluk memurları ile maiyet vapuru zabitanı da Pallavicini'yi karşılayanlar arasında yer almışlardır. Rumeli şimendifer direktörü, Avusturya postanesi direktörü ve memurları dahi karşılama sırasında bulunmuşlardır ("Marki Pallavicini Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9731, 3 Mayıs 1908, s. 1-2).

⁶² "Prens Georg Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9731, 3 Mayıs 1908, s. 2.

⁶³ "Prens Georg Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9732, 4 Mayıs 1908, s. 1. Prens Georg 3 Mayıs akşamı Avusturya Sefaretî'ne giderek Viyana'dan dönen Büyükelçi Pallavicini'yi ziyaret etmiştir ("Prens Georg Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9733, 5 Mayıs 1908, s. 1).

rica ederek İstanbul seyahatini sona erdirmiştir.⁶⁴ Prens Georg İstanbul'dan Viyana'ya geçmiş ve İmparator Franz Joseph ile görüştüktan sonra buradan da Münih'e gitmiştir.⁶⁵

Sonuç

Kadim şehirlerden biri olan İstanbul, pek çok hanedan üyesi tarafından ziyaret edilmiştir. İmparator Franz Joseph ve oğlu Veliaht Arşidük Rudolf'ten sonra kızı Prenses Gisela da oğulları ile birlikte İstanbul'un ağırladığı misafirler arasında yer almıştır.

Sultan II. Abdülhamid Prenses Gisela'yı Yıldız Sarayı'nda ağırlamayı teklif etmiştir. Ancak Prenses Gisela, İmparator Franz Joseph gibi dönemin Avrupalı mekânlarından biri olarak anılan Pera Palas Oteli'nde kalmıştır. İstanbul içindeki ulaşımını kendilerine tahsis edilen İstabl-Âmire arabalarıyla sağlanmış, deniz yolu için kullandıkları ulaşım aracı ise istimbob olmuştur. Bu seyahat süresince Prenses Gisela'ya mihmandar tayin edilmiş ve Sultan II. Abdülhamid'in maiyetindeki çavuşlar da atlı olarak eşlik etmişlerdir.

Prenses Gisela ve beraberindekiler saray, cami, türbe, müze, kasır, hastane ve fabrika ziyaretleri gerçekleştirmişlerdir. Roma, Bizans ve Osmanlı dönemine ait bazı eserler görmüşlerdir. Batı müziği eğitimi alan ve Batı müziğine ilgili duyan Sultan II. Abdülhamid tarafından Yıldız Sarayı'nda verilen ziyafette yemek sırasında müzik dinletisi icra edilmiş ve yemekten sonra tiyatro oyunu sergilenmiştir. Ayrıca modern anlamda ilk örnekleri Avrupa'da görülen kartvizitler ziyaret, iadeziyaret ve veda zımında kullanılmıştır. Bahsi geçenler Osmanlı Devleti'nin; devraldığı köklü mirasın, güç ve ihtişamının, gelişen sanayisinin ve Batı'ya dönük yüzünün yansıtılması için birer vesile teşkil etmişlerdir.

Öte yandan Prenses Gisela ve beraberindekiler, seyahatleri Paskalya'ya denk geldiğinden Santa Maria Kilisesi'nde icra edilen ruhani ayine katılmışlardır. Söz konusu Katolik Kilisesi ise girişinde yer alan kitabe nedeniyle ayrı bir önem arz etmektedir. 1904 tarihli bu kitabede Sultan II. Abdülhamid'e kilisenin yapımı esnasındaki yardımlarından dolayı bir teşekkür yazısı bulunmaktadır. Bu durum Prenses Gisela ve beraberindekiler için de dikkate ve takdire şayan bulunmuş olmalıdır. Keza Galata Mevlihanesi'nin ve Perşembe Tekkesi'nin ziyaret edilmiş olması da dikkat çeken bir diğer husustur. Bu durum ise Osmanlı kültürüne ve dinî değerlerine duydukları ilgi ya da merakla ilişkilendirilebilir.

Prenses Gisela'nın İstanbul seyahati Avusturya basınında da geniş yer bulmuştur. Avusturya gazeteleri Sultan II. Abdülhamid'in, bu vesile ile İmparator Franz Joseph'e dostluğunu göstermek istediğinden ve Prenses Gisela'yı onurlandırmak için oldukça çaba sarf ettiğinden bahsetmişlerdir. Bilhassa Prenses Gisela'ya verilen özel Mecidiye nişanını o zamana kadar oldukça az kişiye verildiği için dikkate değer görmüşlerdir.

Çalışmada elde edilen bulgulara göre Prenses Gisela İstanbul'da bulunduğu sürece Mevlid Alayı, Cuma selamlığı ve onurlarına düzenlenen gala yemeği dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid ile üç kez yüz yüze görüşmüştür. Sultan, hatırlarını sormak için Pera Palas Oteli'ne memur göndermek suretiyle de misafirlere ilgisini eksik etmemiştir. Ayrıca Prenses Gisela, Prens Georg, Prens Konrad ve Prens Heinrich çeşitli Osmanlı nişanları ile taltif edilmiş, kendilerine hediyeler verilmiştir. Keza Avusturya Sefareti Maslahatgüzarı Otto'nun da bir nişanla taltif edildiği görülmektedir. Bu seyahatle ilgili olarak çalışmada Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Pallavicini'nin isminin çok fazla zikredilmemiş olması ise Prenses Gisela'nın İstanbul'da olduğu dönemde Pallavicini'nin izinli olarak Viyana'da bulunmasından kaynaklanmıştır.

⁶⁴ "Prens Georg Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr: 9733, 5 Mayıs 1908, s. 1.

⁶⁵ "Aus hofkreisen", *Wiener Salonblatt*, nr: 20, 16 Mayıs 1908, s. 2.

Sultan II. Abdülhamid'in İmparator Franz Joseph ile yaptığı yazışmalar ise ayrıca dikkate değerdir. Uvaç-Mitroviçe demir yolu projesinin yol açtığı siyasi gelişmelerle yakınlaşan ilişkiler bu yazışmalardaki dostane ifadelerle de kendini göstermiştir. Nitekim bu çalışmayla; İstanbul seyahati sırasında Prenses Gisela ve oğullarının kimler tarafından, nasıl karşılandıklarına, nerede kaldıklarına, onurlarına nasıl etkinlikler düzenlendiğine, kendilerine kimlerin nasıl eşlik ettiğine, İstanbul'un hangi görülmeye değer mekânlarını ziyaret ettiklerine, bu sırada hangi ulaşım araçlarını kullandıklarına, nasıl ve kimler tarafından uğurlandıklarına ayrıntılı betimlemelerle ışık tutulurken bu vesile ile genellikle çatışma ve rekabetle anılan Osmanlı ve Habsburglar arasındaki dostane ilişkilere delalet eden ve Avusturya İmparatoru Franz Joseph'in ifadesiyle "unutulması mümkün olmayan" hatıralar da gün yüzüne çıkarılmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BEO: 3288/246587

DH.MKT: 1246/1, 1257/47

İ.HR: 412/2

TFR.I.M: 20/1934

Y.EE: 63/51

Y.MTV: 310/23

Y.E.E: 83/10

Y.PRK.DH: 14/43

Y.PRK.NMH: 1/7, 10/66

Y.PRK.TKM: 51/20

Sürelî Yayınlar

"Von fremden Höfen", Sport & Salon, nr: 12, 21 Mart 1908.

"Aus hofkreisen", Wiener Salonblatt, nr: 14, 4 Nisan 1908.

"Hofnachrichten", Das Vaterland (Abendblatt), nr: 166, 9 Nisan 1908.

"Hof- und Personalnachrichten", Neues Wiener Journal, nr: 5197, 9 Nisan 1908.

"Prinzessin Gisela von Bayern", Deutsches Volksblatt, nr: 6923, 9 Nisan 1908.

"Orientreise der Prinzessin Gisela von Bayern", Die Zeit (Abendblatt), nr: 1993, 10 Nisan 1908.

"Vom Hofe, Neuigkeits-Welt Blatt, nr: 84, 10 Nisan 1908.

"Hofnachrichten", Das Vaterland (Morgenblatt), nr: 169, 11 Nisan 1908.

"Orientreise der Prinzessin Gisela von Bayern", Neues Wiener Journal, nr: 5199, 11 Nisan 1908.

"Von fremden Höfen", Wiener Salonblatt, nr: 15, 11 Nisan 1908.

"Avusturya ve Macaristan Sefiri", Tercüman-ı Hakikat, nr: 9710, 12 Nisan 1908.

"Prinzessin Gisela in Konstantinopel", Die Zeit (Morgenblatt), nr: 1995, 12 Nisan 1908.

- “Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel”, Neues Wiener Journal, nr: 5200, 12 Nisan 1908.
- “Prenses Jizel Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9710, 12 Nisan 1908.
- “Türkei”, Wiener Zeitung, nr: 86, 12 Nisan 1908.
- “Prinzessin Gisela in Konstantinopel”, Das Vaterland (Abendblatt), nr: 172, 13 Nisan 1908.
- “Prinzessin Gisela in Konstantinopel”, Die Zeit (Abendblatt), nr: 1996, 13 Nisan 1908.
- “Prenses Jizel Gizela Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9711, 13 Nisan 1908.
- “Türkei”, Wiener Abendpost, nr: 86, 13 Nisan 1908.
- “Prenses Jizel Gizela Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9712, 14 Nisan 1908.
- “Prinzessin Gisela in Konstantinopel”, Das Vaterland (Morgenblatt), nr: 173, 14 Nisan 1908.
- “Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel”, Neues Wiener Journal, nr: 5202, 14 Nisan 1908.
- “Türkei”, Wiener Zeitung, nr: 87, 14 Nisan 1908.
- “Prenses Gizela Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9713, 15 Nisan 1908.
- “Prinzessin Gisela in Konstantinopel”, Das Vaterland (Morgenblatt), nr: 175, 15 Nisan 1908.
- “Prinzessin Gisela in Konstantinopel”, Die Zeit (Morgenblatt), nr: 1998, 15 Nisan 1908.
- “Türkei”, Wiener Zeitung, nr: 88, 15 Nisan 1908.
- “Prenses Gizela Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9714, 16 Nisan 1908.
- “Prinzessin Gisela in Konstantinopel”, Das Vaterland (Abendblatt), nr: 178, 16 Nisan 1908.
- “Prinzessin Gisela in Konstantinopel”, Die Zeit (Abendblatt), nr: 1999, 16 Nisan 1908.
- “Prenses Gizela Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9715, 17 Nisan 1908.
- “Prenses Gizela Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9716, 18 Nisan 1908.
- “Prinz Georg von Bayern”, Das Vaterland (Abendblatt), nr: 182, 18 Nisan 1908.
- “Prenses Gizela Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9717, 19 Nisan 1908.
- “Nişan”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9718, 20 Nisan 1908.
- “Prenses Gizela Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9718, 20 Nisan 1908.
- “Fehametlü Prens Henri Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9719, 21 Nisan 1908.
- “Prenses Gizela Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9719, 21 Nisan 1908.
- “Die Erkrankung der Prinzessin Gisela”, Die Zeit (Morgenblatt), nr: 2004, 22 Nisan 1908.
- “Erkrankung der Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel”, Neues Wiener Journal, nr: 5209, 22 Nisan 1908.
- “Prenses Gizela Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9720, 22 Nisan 1908.
- “Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel”, Das Vaterland (Morgenblatt), nr: 185, 22 Nisan 1908.
- “Türkei”, Wiener Zeitung, nr: 93, 22 Nisan 1908.
- “Fehametlü Prens Georg Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9721, 23 Nisan 1908.

- “Prenses Gizela Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9722, 24 Nisan 1908.
- “Hofnachricht”, Wiener Abendpost, nr: 96, 25 Nisan 1908.
- “Prenses Gizela Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9723, 25 Nisan 1908.
- “Prinzessin Gisela in Konstantinopel”, Die Zeit (Morgenblatt), nr: 2007, 25 Nisan 1908.
- “Türkei”, Wiener Abendpost, nr: 96, 25 Nisan 1908.
- “Prenses Gizela Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9724, 26 Nisan 1908.
- “Prenses Gizela Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9725, 27 Nisan 1908.
- “Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel”, Das Vaterland (Abendblatt), nr: 194, 27 Nisan 1908.
- “Prinzessin Gisela in Konstantinopel”, Neues Wiener Journal, nr: 5214, 27 Nisan 1908.
- “Türkei”, Wiener Abendpost, nr: 97, 27 Nisan 1908.
- “Abreise der Prinzessin Gisela von Konstantinopel”, Neues Wiener Journal, nr: 5215, 28 Nisan 1908.
- “Hofnachrichten”, Das Vaterland (Morgenblatt), nr: 195, 28 Nisan 1908.
- “Prinzessin Gisela in Konstantinopel”, Die Zeit (Morgenblatt), nr: 2010, 28 Nisan 1908.
- “Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisini Ziyaret”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9727, 29 Nisan 1908.
- “Hofnachrichten”, Das Vaterland (Abendblatt), nr: 198, 29 Nisan 1908.
- “Nişan”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9727, 29 Nisan 1908.
- “Prens Georg Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9728, 30 Nisan 1908.
- “Prens Georg Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9729, 1 Mayıs 1908.
- “Prens Georg Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9730, 2 Mayıs 1908.
- “Marki Pallavicini Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9731, 3 Mayıs 1908.
- “Prens Georg Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9731, 3 Mayıs 1908.
- “Prens Georg Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9732, 4 Mayıs 1908.
- “Prens Georg Hazretleri”, Tercüman-ı Hakikat, nr: 9733, 5 Mayıs 1908.
- “Prinzessin Gisela von Bayern in Konstantinopel”, Die Zeit (Morgenblatt), nr: 2017, 5 Mayıs 1908.
- “Aus hofkreisen”, Wiener Salonblatt, nr: 19, 9 Mayıs 1908.
- “Aus hofkreisen”, Wiener Salonblatt, nr: 20, 16 Mayıs 1908.
- “Amtlicher Teil”, Wiener Zeitung, nr: 97, 26 Nisan 1913.
- “Prinzessin Gisela”, Reichspost, nr: 210, 29 Temmuz 1932.
- “Prinzessin Gisela von Bayern”, Wiener Zeitung, nr: 174, 29 Temmuz 1932.

Diğer Araştırmalar

Bridge, F. R. “Habsburg Monarşisi ve Osmanlı İmparatorluğu, 1900-1918.” Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler, Marian Kent. İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.

Buluş, Abdulkadir. “Osmanlı Tekstil Sanayi ve Hereke Halı Fabrikası.” Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000.

Eyice, Semavi. “Ahmed III Çeşmesi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, II (İstanbul 1989), ss. 38-39.

Gönenç, Senem. “Osmanlı-Avusturya Macaristan İmparatorluğu İlişkileri (1908-1914) ve Ders Kitaplarına Yansımaları.” Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.

Öztuna, Yılmaz. II. Abdülhamîd: Zamânı ve Şahsiyeti. İstanbul: Kubbealtı, 2008.

Tanman, M. Baha, Yılmaz, Hasan Kâmil. “Bandırmalızâde Tekkesi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, V (İstanbul 1992), ss. 54-55.

EK-1 Kayzer Franz Joseph çocukları Veliht Prens Rudolf ve Arşidüşes Gisela ile birlikte (Kaiser Franz Joseph mit Kronprinz Rudolf und Erzherzogin Gisela, 1861, Österreichische Nationalbibliothek)

EK-2 Arşidüşes Gisela ve Bavyera Prensi Leopold, çocukları Elisabeth, Konrad, Georg ve Auguste ile birlikte (Erzherzogin Gisela und Prinz Leopold von Bayern: Mit ihren Kindern Elisabeth, Konrad, Georg und Auguste, 1885, Österreichische Nationalbibliothek)

EK-3 Bavyera Prensesi Gisela, oğulları Georg Franz Joseph ve Konrad Luitpold Franz ile birlikte (Erzherzogin Gisela, verheiratete Prinzessin von Bayern, mit ihren Söhnen Georg Franz Joseph und Konrad Luitpold Franz, Österreichisches Staatsarchiv)

Mehmet İzzet Bey'in Devlet Anlayışı

Mehmet İzzet Bey's State Approach

Mehmet Ali AKKUŞ*

Öz

600 yıl boyunca varlığını sürdüren bir devletin son dönemlerinde düşünürlerin ve devlet adamlarının devlet anlayışında köklü değişimler yaşanmıştır. Devletin görevleri ve yönetim şekli hakkında çok farklı görüşler ortaya atılmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarında yaşamış olan Mehmet İzzet Bey bu konulara dair görüşler ortaya koymuştur. İzzet Bey'in fikirlerinin anlaşılması için hayatı, tahsili ve metodu üzerinde de durulmuştur. Mehmet İzzet Bey eleştirel, sorgulayıcı, akademik ve fikir-odaklı bir metot benimsemektedir. Siyaset ile arasında mesafe olmasından ve derin felsefi fikir yapısından ötürü kriz dönemlerinde çare arayışı içinde olan Türk düşüncesi tarafından unutulmuştur.

Özellikle II. Meşrutiyet dönemi sonrasında eserler üreten Mehmet İzzet Bey'in devlete dair yaklaşımı akademik bir düzlemde. Dönemin hâkim olan devlet anlayışı "aşkın devlet" anlayışıdır. Fonksiyonel anlamda aşkın devletin hangi müesseseye ya da şahıs tarafından idare edildiği dönem içinde değişiklik gösterse de devletin vazifeleri giderek genişlemektedir. Mehmet İzzet Bey ise devletin vazifelerini "eski devletlerde devletin vazifeleri" ve "milli devletlerde devletin vazifeleri" olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Hükümet şekillerine dair de halk hükümeti (cumhuriyet), eşraf hükümeti (aristokrasi) ve saltanatı (monarşi) ele almıştır. Cumhuriyetin şart olmadığını ve yönetim şeklinin halkın yapısıyla alakalı olduğunu öne sürmüştür.

Anahtar Kavramlar: Osmanlı, Mehmet İzzet Bey, Devlet, Hükümet, Meşrutiyet

Abstract

During the last years of a state that has survive for 600 years, there have been radical changes in the state understanding of thinkers and statesmen. Many different opinions have been put forward about the duties and government style of the state. Mehmet İzzet Bey, who lived in the last period of the Ottoman Empire and the foundation years of the Republic, has put forward opinions on these issues. To understand İzzet Bey's ideas, his life, education and method were also emphasized. Mehmet İzzet Bey adopts a critical, questioning, academic and idea-oriented method. Due to his distance from politics and his deep philosophical frame of mind, he has been forgotten by the Turkish thought, which is seeking a practical solution during times of crisis.

The approach of Mehmet İzzet Bey, who produces works especially after the Second Constitutional Period, is on an academic level. The dominant state understanding of that period was the "transcendent state" understanding. Although the "transcendent state" was functionally changed in terms of which institution or person it was administered, the duties of the state were gradually expanding. Mehmet İzzet Bey considers the duties of the state into two as "the duties of the state in the old states" and "the duties of the state in the national states". Regarding the forms of government, he has been discussed the popular government (republic), the notable's government (aristocracy) and the reign (monarchy). He argued that republic is not necessary and that the form of government is related to the nature of the people.

Keywords: Ottoman, Mehmet İzzet Bey, State, Government, Constitutional Monarchy

* (Arş. Görv); Yalova Üniversitesi, mehmet.akkus@yalova.edu.tr; ORCID:orcid.org/0000-0002-9667-3546

Giriş

Mehmet İzzet Bey, 1891 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiş ve sonrasında Fransa'da felsefe eğitimi almış ilk Türk düşünürdür.¹ Emile Durkheim, Frédéric Rauh ve Brauhl gibi önemli düşünürlerden ahlak, sosyoloji ve felsefe dersleri almış olan İzzet Bey, Fransız düşüncesinde hâkim olan determinist yaklaşımdan daha çok Alman düşüncesinde öne çıkan idealist düşünceye yakındır. Metodolojisi ve akademik çalışmalarıyla kendisini tanıyan çevresinde büyük bir takdire mazhar olmuştur. Osmanlı'nın son dönemlerinde İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde Ahlak ve Felsefe hocalığı yapmıştır. 1924 yılında profesörlüğe terfi eden Mehmet İzzet Bey, dogmatizme ve konformizme karşı eleştirel düşünceyi ve bilginin izafiliği anlayışını benimsemiştir.² 1913 yılında başladığı yayın hayatına 1929 yılına kadar devam etmiştir. Hastalığı nedeniyle yurtdışına talebe müfettişliğine gönderilen İzzet Bey 8 Aralık 1930'da Berlin'de vefat etmiştir.³

Yaşadığı dönem itibarıyla Sultan II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve de Mütareke dönemlerini görmüş olan Mehmet İzzet Bey, Millî Mücadele ve Cumhuriyetin kuruluş dönemlerine de şahitlik etmiştir. Türk düşüncesinde büyük kırılma ve dönüşümlerin⁴ yaşandığı bu süreçte Mehmet İzzet Bey kendini ilme adanmış ve bağlam-üstü çalışmalar ortaya koymuştur. Adnan Adıvar bu duruma dair "Mütarekeden sonra o kendini tamamen ilme, ben de -yazıklar olsun ki- tamamen siyasete vermiştik" ifadelerini kullanmıştır.⁵

İzzet Bey'in bu siyasetle olan mesafeli tavrı ve eleştirel-akademik metodu onun Türk düşüncesinde unutulmasına sebep olmuştur. Nitekim kendini Mehmet İzzet Bey'in talebesi olarak gören Ziyaeddin Fahir Fındıkoğlu da duruma ilişkin şu ifadeleri serdetmiştir:

*"Mehmet İzzet ile boy ölçüşemeyeceklerine kani olduğumuz birkaç Türk düşünürü tanınmış olmalarını, yaşadıkları devrin sonucu itibarıyla felsefe ve siyaseti - karşılıksız düşünce- aleyhine meczetmiş bulunmalarına borçludurlar."*⁶

Her ne kadar ameli olarak siyasetle meşgul olmasa da ilmi ve felsefi anlamda siyaset üzerine düşünceler üretmiştir. Mefhumun muhtevasını tetkik ve tenkit eden Mehmet İzzet Bey, millet, milliyet, fert, cemiyet, siyaset ve devlet gibi mefhumlar üzerine de çalışmalar yapmıştır. Ele aldığı kavramların tamamı yaşadığı dönemde büyük değişimler geçirmiştir. Bu dönemde özellikle devlet kavramsal ve biçimsel olarak form değiştirmiştir.

Varlığı Antik Yunan site/kent devletlerine kadar dayandırılan devlet, tarih boyunca birbirinden çok farklı formlarda tezahür etmiştir. Mehmet Ali Ağaoğulları'na göre devlet, tarihsel seyir içerisinde *kent*

¹ Mehmet İzzet, Erol Kılınc, ve Yahya Kemal Taştan. *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat*. 4. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018).

² Sadreddin Celal Antel, "Mehmet İzzet," *İş Mecmuası* 6:23-24 (1940), 78-82.

³ Halil Açıkgöz, "Mehmet İzzet," *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat* içinde, yazar Mehmet İzzet, haz., Yahya Kemal Taştan ve Erol Kılınc, 21-36 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 25

⁴ Türk düşünce tarihinde yaşanan dönüşümlere ilişkin bkz.: Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler IV*, 1. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991) ve Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 5. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993)

⁵ Adnan Adıvar Mehmet İzzet Bey'i Kızılay'a alınacak kâtiplik sınavında tanımıştır. Mehmet İzzet Bey Fransa'dan 1913'te döndükten sonra bir süre Kızılay'da çalışmış ve Adnan Adıvar'la yakın dostluk kurmuştur. Hatta İzzet Bey'in İstanbul Darülfünunu'nda hocalık yapmasını da Adnan Adıvar sağlamıştır. Nitekim İzzet Bey'deki yeteneğin kâtiplik bürosunda körelmesinden endişe ettiği için onu hoca olarak İstanbul Darülfünunu'na tavsiye ettiğini İzzet Bey hakkındaki yazısında kendisi aktarmıştır. Adıvar'ın İzzet Bey'e dair yazısı için bkz.: Adnan Adıvar, "Mehmet İzzet," *İş Mecmuası* 23-24/VI (1940): 69-71

⁶ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Mehmet İzzet," *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat* içinde, yazar Mehmet İzzet, haz., Yahya Kemal Taştan ve Erol Kılınc, 314-320, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 314

devleti formunda ortaya çıkmış, *imparatorluğa* dönüşmüştür. Ardından bir *tanrı devlet* formuna dönüşen devlet, sonraki aşamalarda *kral devlet* formuyla şekillenmiştir. Günümüzde ise devletler *ulus-devlet* formunda karşımıza çıkmaktadır.⁷ Mehmet İzzet Bey bu devlet formları arasında dönüşümün yaşandığı bir devrede yaşamıştır.

Aristo, Platon, Farabi, İbn-i Haldun, Thomas Hobbes, John Locke, J. J. Rousseau, Jean Bodin, Maw Weber ve daha birçok önemli düşünür devlete dair düşünceler ortaya koymuş ve “en iyi devlet” arayışı içerisinde olmuşlardır. Devletin var oluşundan vazifelerine, yönetim biçiminden devleti oluşturan unsurlara kadar kıymetli tartışmalar yapmışlardır. Aristo’nun *ideal devleti*, Platon’un *filozof kralı* ve Farabi’nin *Medinetü’l Fazıla’sı* gibi kuramlar, devletin vazifelerinin ne olması ve devletin nasıl yönetilmesi gerektiğine dair kuramlardır. Mehmet İzzet Bey ise devlete dair *olması gerekenden* ziyade *olamı* ele alarak tahlil etmiştir. Yaşadığı dönem itibarıyla benimsediği metot kabul görmese de İzzet Bey *olması gerekenin* ne olacağı konusunda determinist ve dogmatik yargılardan kaçınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerini ele aldığımızda Türk düşünce dünyasının ve devlet adamlarının en temel gayretlerinin “devleti ıslah etmek” ve “devleti kurtarmak” olduğu görülecektir.⁸ Devletin vazifelerinin ne olması gerektiği ve devletin hangi yönetim şekliyle yönetilmesi gerektiğine dair tartışmalar ise bu düşüncelerin temelini oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti’nin kurtarılamayacağı düşüncesinde olanların ise “yeni bir devlet kurma” yolunu tercih ettikleri Ankara’da kurulan yeni devlet neticesinde açıklık kazanmıştır. Yeni kurulan devletin yönetim şekli ve vazifeleri konusu da oldukça tartışmalı süreçlerden sonra belirlenebilmiştir.

Mehmet İzzet Bey’in devlet anlayışı ele alınmadan önce yayın hayatına başladığı yıllardaki ilmi, siyasi, iktisadi ve içtimai atmosfer içerisinde devlete dair ortaya konan yaklaşımlara değinilecektir.

1. 1908-1930 Yılları Arasında Hâkim Olan Devlet Anlayışı

Batı düşüncesinin etkisiyle giderek yaygınlaşmaya başlayan demokrasi, parlamento, anayasa, kuvvetler ayrımı gibi kavramlar ve uygulamalar Osmanlı’daki bazı gruplarda önemli tesirler meydana getirmiştir. Nitekim Sultan II. Abdülhamid’in yönetiminden rahatsız olan birbirinden çok farklı düşüncelere sahip grupların da bir araya geldikleri ortak nokta bu kavram ve uygulamalardır. Devletin ve devlet yönetiminin kutsal bir yönü olduğuna dair anlayış pozitivist ve materyalist düşüncelerin yaygınlaşmasıyla birlikte giderek yok olmuştur.⁹ Halkın da devlet yönetiminde söz sahibi olması gerektiği yönündeki düşünceler Osmanlı gazetelerinde dile getirilmiştir.

İkinci Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı’da anayasal monarşi yeniden uygulanmaya başlamıştır. Bu doğrultuda devletin yönetim şekliyle ilgili en önemli tartışma alanlarından biri geçici bir süreliğine de olsa ortadan kalkmıştır. Ancak devletin vazifelerinin ne olduğuna dair tartışmalar devam etmiştir. Savaşlar ve ekonomik krizler dolayısıyla yıkılmak üzere olan bir devletten vatandaşların ve aydınların en temel beklentisi güvenlik ve ekonomik bağımsızlık beklentileridir. Padişahın yetkilerinin sembolik düzeye indirildiği ve Sadrazam başkanlığındaki hükümetin ve seçilmiş mebusların etkin bir

⁷ Mehmet Ali Ağaoğulları’nın devletin tarihsel süreçteki gelişimine dair eserlerinin serisi için bkz.: Mehmet Ali Ağaoğulları, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, 7 (Ankara: İmge Kitabevi, 2013). Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine: Siyasal Düşünceler*, 1 (Ankara: İmge Kitabevi, 1991). Mehmet Ali Ağaoğulları, Cemal Bali Akal ve Levent Köker, *Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, 1 (Ankara: İmge Kitabevi, 1994). Mehmet Ali Ağaoğulları, Filiz Çulha Zabcı ve Reyda Ergün, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, 2 (Ankara: İmge Kitabevi, 2009).

⁸ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, 15, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 16

⁹ Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, 1. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986), 50-51.

biçimde devlet yönetimini üstlendiği bir dönemde devletin en önemli vazifesi savaş ve diplomasi olmuştur.

Bağımsızlık ilan eden Balkan devletleri, iç isyanlar, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve nihayetinde I. Dünya Savaşı neticesinde artık dağılma aşamasına gelen Osmanlı Devleti'nde devletin Batılı değerlerle yeniden şekillendirilmesini savunan Batıcılık; İslam'ın kadim kanun ve kurallarına dönülerek devletin ıslah edilmesini savunan İslamcılık; Türk milleti etrafında birleşilerek bir ulus-devlet kurulmasını savunan Türkçülük; ve Osmanlılık üst-kimliği vurgulanarak toplumları yeniden bir araya getirmek suretiyle devletin devamının sağlanması gerektiğini savunan Osmanlıcılık akımları ortaya çıkmıştır.¹⁰

“*Aşkın devlet*” anlayışını benimsemiş olan Osmanlı devlet adamları ve düşünürleri, devletin vatandaşa karşı vazifelerinden daha ziyade vatandaşların devlete karşı vazifelerine odaklanmıştır.¹¹ Ancak “İmparatorluğun çöküşü nedeniyle, bu yıkıma engel olamayan bürokrasi toplumsal alanda değerini yitirmiş, dolayısıyla *aşkın devlet* hamiliğini sürdürmesi de imkânsız hale gelmiştir.”¹²

II. Meşrutiyet'ten saltanatın 1922'de resmi olarak kaldırılmasına kadar geçen sürede “hâkimiyet-i milliye” düşüncesi giderek güçlenmiş ve özellikle Millî Mücadele döneminde yoğun bir şekilde vurgulanmıştır. 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin (BMM) Ankara'da açılmasıyla birlikte devletin yönetiminde halkın asıl söz sahibi olduğu belirtilmiş ve evvelce tartışılmalı olan “Hâkimiyet bila kayd-ü şart milletindir.” düsturu benimsenmiştir.¹³ İstanbul'daki hükümetin işlevsizliği ve İstanbul'un işgal altında olması nedeniyle BMM devletin o dönemde yerine getirmesi gereken savaş ve diplomasi görevlerini yerin getirmekle kalmamış aynı zamanda ekonomi, eğitim, hukuk ve yeniden teşkilatlanma hususunda da çalışmalar yürütmüştür.

Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte de Mustafa Kemal Atatürk, cumhuriyetçi devletin temel vazifesinin milleti çağdaş medeniyet seviyesine çıkarmak olduğunu ilan etmiştir.¹⁴ Bu temel vazifenin ifa edilebilmesi için de devletin hayatın neredeyse tüm alanlarına jakoben bir yaklaşımla müdahale etmesi meşru ve gerekli görülmüştür. Zira, Atatürk halkı, “eğitilmemiş olduğundan her türden istenmeyen amaç uğruna kolayca kandırılabilir” bir kitle olarak görmektedir.¹⁵

Halkı muasır medeniyetler seviyesine çıkarmak adına ilk olarak devletin yönetim biçimini değiştirilmiştir. Ardından halifelik kaldırılmış, devlet ile din arasındaki ilişki yeniden düzenlenmiş ve laik devlet anlayışı benimsenmiştir. Cumhuriyet döneminin devlet anlayışı, devletin vazife alanlarını iktisattan sağlığa, eğitimden dış politikaya, tarımdan sanayi ve ticarete kadar daha birçok alanda genişletmiştir.

Bir anlamda Heper'in de belirttiği gibi “*aşkın devlet*” anlayışı Osmanlı'da bürokraside, BMM döneminde mecliste, cumhuriyetin ilk yıllarında ise Cumhurbaşkanlığı'nda fonksiyoneldir.¹⁶

2. Mehmet İzzet Bey'in Devlet Anlayışı

Devletin vazifeleri ve devletin yönetim şekli konularını bağlamdan bağımsız bir biçimde akademik bir usulle ele alan Mehmet İzzet Bey'in konu hakkındaki görüşleri “*Yeni İçtimaiyat Dersleri*” ve

¹⁰ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler IV*, 1. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991).

¹¹ Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği 2*. Çev. Nalan Soyarak (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006).

¹² Yavuz Çillier, “Türk Siyasal Hayatında Devlet ve Hikmet-i Hükümet Geleneği,” *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 34/13 (2016): 424.

¹³ Cemal Fedayi, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hâkimiyet-i Milliye ve Demokrasi,” *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, (2020): 156-157.

¹⁴ Metin Heper, a.g.e., s. 72

¹⁵ Metin Heper, a.g.e., s. 72

¹⁶ Metin Heper, a.g.e., s. 72

“*Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*” isimli kitaplarının yanı sıra çeşitli dergi ve mecmualarda yayınlamış olduğu yazılarından hareketle ele alınmıştır.

İlk olarak belirtmek gerekir ki, Mehmet İzzet Bey devleti iki aşamada incelemektedir: Milli devlet öncesi devletler ve milli devletler. Devletlerin vazifelerinin ve yönetim biçimlerinin zaman içinde değiştiğini öne süren İzzet Bey, modern dönemde yaşanan gelişmeler ve milliyetçiliğin yükselişinin devlet anlayışında büyük değişikliklere yol açtığını ortaya koymaktadır.¹⁷

İzzet Bey’in devletin vazifelerine dair ortaya koymuş olduğu incelemeleri ele aldıktan sonra devletin yönetim biçimlerine dair düşüncelerine de değinilecektir.

2.1. Milli Devlet Öncesi Devletlerin Vazifeleri

Devletin hangi vazifeleri üstleneceği, toplumun devlet hakkında sahip olduğu düşüncelerle yakından ilgilidir. Milliyet ve demokrasi akımları yaygınlaşmadan önce toplumların devlet telakkileri çoğunlukla “emir ve tahakküm etmek salahiyetini haiz bir müessese olduğu” yönündedir. Devletin bu vazifelerinin meşruiyet kaynağı ise ya askeri gücünden, devlete atfedilen ulûhiyet ve kutsiyetten ya da devletin sahibi olarak görülen hanedana sadakatten gelmektedir.¹⁸

Milli devletlerden önceki devletler, askeri anlamda hâkimiyet altında bulundurduğu tebaanın güvenliğini temin vazifesinden mesuldür. Devlet, bu vazifesini yerine getirebilmek için ise toplumsal irtibat ve ahengi muhafaza etmeye çalışmaktadır. Mehmet İzzet Bey, bu irtibatın ve ahenginin sağlanması için devletin, işlenen maddi suçlara karşı ceza vermenin yanı sıra manevi anlamda da bütünlüğü sağlama gayreti içinde olduğunu belirtmiştir.¹⁹

Din ve devletin ayrı görülmediği ve hatta devletin meşruiyetinin çoğu zaman dine dayandığı eski devletlerde, İzzet Bey’e göre, devletin bir diğer vazifesi de dini hukuk kurallarının uygulanmasını sağlamaktır. Dini ayrılıkları ve çatışmaları engellemek devletin temel vazifelerinden biri olarak görülmüştür. Ancak devletlerin bu vazifeyi yerine getirme usulleri birbirinden farklılıklar gösterebilir.²⁰

Eski devletler eğitim konusunda da oldukça kısıtlı bir alanda faaliyet göstermiştir. İzzet Bey, eski devletlerde eğitim faaliyetlerini genellikle ailelerin, dini cemaatlerin ve loncaların üstlenmiş olduğunu ifade etmiştir. İzzet Bey’e göre bu durum milliyet ve demokrasi devrinde sürdürülebilir bir durum değildir. Nitekim “çağdaş hayatın şartlarını tamamen uyabilmek için çocuğun ruhu, genel bir tezhibe, onu her safhasından kavrayan bir öğretim ve eğitime muhtaç” olduğunu öne süren İzzet Bey, bahsedilen müesseselerin bu vafsa sahip olmadığını savunmaktadır.²¹

Diğer yandan, bir sosyolog olan İzzet Bey, devletin iktisadi noktalardaki faaliyet alanlarını da incelemiştir. Milli devlet öncesi dönemdeki devletlerin iktisadi faaliyet alanlarında da son derece kısıtlı bir varlığı olduğunu ortaya koymuştur. Zira sanayileşme öncesi dönemde üretim ve iktisadi faaliyetler için devlet sermayesi kadar büyük çaplı bir sermayeye ihtiyaç duyulmamıştır.²² Ancak bu durum da İzzet Bey’e göre sürdürülebilir değildir. Özellikle sanayi, ticaret ve nakliyat işlerine yönelik devletin teşvik edici ve koruyucu politikalar geliştirmesi gerektiğini vurgulamıştır.²³

¹⁷ Mehmet İzzet, “On Beşinci Fasil: Devlet ve Vazifeleri,” *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi* içinde, yazar Mahmut Coşkun Değirmencioğlu, 537-545 (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 537.

¹⁸ Mehmet İzzet, a.g.e., s.538.

¹⁹ Mehmet İzzet, a.g.e., s.538.

²⁰ Mehmet İzzet, a.g.e., s.543-544.

²¹ Mehmet İzzet, a.g.e., s.543.

²² Mehmet İzzet, a.g.e., s.539.

²³ Mehmet İzzet, a.g.e., s.540.

Kısacası, milli devlet öncesi dönemlerde toplumları yöneten devletlerin milliyet ve demokrasi akımları neticesinde yenilenmesi gerektiğini savunan İzzet Bey, hâkimiyetin sultandan millete geçtiğini, meşruiyet kaynağının da kutsaldan “millete hizmete” dönüştüğünü belirtmiştir.²⁴

Bu dönüşümün neticesinde ise milletin egemen olduğu demokratik cumhuriyet yönetimlerine dayalı milli devletlerin ortaya çıktığını ifade etmiştir.

2.2. Milli Devletin Vazifeleri

Milli devletler, İzzet Bey’e göre birtakım ilkelere dayalıdır. Bu ilkelerin en başında ise “hâkimiyet milletindir, devletin isti’mal eylediği [kullandığı] nüfuz ve velayet [otorite] ancak millettendir, sadır olup milletin iradesi ile kendisine intikal ederse meşru olur.” ilkesi gelmektedir.²⁵ Milli devlet öncesi dönemdeki meşruiyet dayanağı değişmiştir. Bu değişimin neticesinde devlet-tebaa ilişkisi yön değiştirmiştir. Devlete hizmet eden tebaa anlayışından vatandaşa hizmet etmek mecburiyetinde olan devlet anlayışına geçiş yaşanmıştır.²⁶

Milli devletlerin millet üzerindeki tasarruf yetkileri ve otoriteleri kuvvet itibarıyla azalmış gözükse de İzzet Bey’e göre bu durumun aksi de söylenebilir. Nitekim devletlerin vazife alanları fazlasıyla genişlemiş ve devletler de kamu hizmetinde nizamı tesis etmek için -vatandaş lehine de olsa- kurallar koyarak otoritesini bu alanlarda meşrulaştırmıştır. İzzet Bey’in ifadesiyle “devlet, hatta artık yalnız millet namına emretmekle beraber, yine emretmekle berdevamdır.”²⁷

İzzet Bey, milli devletlerin vazife alanlarının genişlediğini belirterek bu vazifeleri “ilk vazifeler, iktisadi vazifeler, sosyal yardım hizmetleri ve terbiye [eğitim] görevleri” şeklinde kategorize etmiştir.

Bir devletin milli devlet olabilmesi için, İzzet Bey’e göre, *ilk vazifeler* kategorisindeki beş görevi yerine getirebiliyor olması gerekmektedir. Bu görevler; “(1) ortak savunma, yani askeri görev, (2) ortak temsil, yani diplomasi görevi, (3) herkesin tabi olacağı kanunları koyma, yani yasama görevi, (4) bireyler ve özel zümreler arasındaki anlaşmazlıkları bir hakem yetkisiyle çözüme kavuşturma gücü, yani yargı görevi ve son olarak (5) genel hizmetlerin yürütülmesi için gerekli kaynakları idare etmek işi, yani mali görevdir.”²⁸ Buradaki birinci, ikinci ve beşinci görevler, İzzet Bey’e göre devletin “icrai kuvveti” [yürütme organı] tarafından yerine getirilmelidir. Üçüncü görev, “teşrii kuvvet” [yasama organı] tarafından ve dördüncü görev ise “adli kuvvet” [yargı organı] tarafından yerine getirilmelidir.²⁹

Milli devletler, *iktisadi* anlamda eski devletlere göre çok daha etkin bir rol oynamaktadır. Devletin mahiyetinde yaşanan değişikliklerden ve tarihi gelişmelerden kaynaklı olarak milli devlet, milli hayatın iktisadi alanlarına da müdahil olmaya başlamıştır. Bu alanların başında ise İzzet Bey’e göre, tekell, inşaatlar, tersaneler ve demiryolu işletmeleri gibi alanlar yer almaktadır. Ayrıca milli devlet, sanayiye prim, ödenek ve gümrük tarifeleri gibi uygulamalar yoluyla himaye etmelidir.³⁰

Devletin *iktisadi vazifeleri* hususunda hem liberal iktisat teorisinin hem de devletçi iktisat teorisinin yaklaşımlarını ele alan İzzet Bey her iki yaklaşımın da önerilerini tenkit ve takdir ettiği yönleriyle

²⁴ Mehmet İzzet, Erol Kılınc, ve Yahya Kemal Taştan. *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat*. 4. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 98.

²⁵ Mehmet İzzet, “On Beşinci Fasil: Devlet ve Vazifeleri,” *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalci Sosyal Felsefesi* içinde, yazar Mahmut Coşkun Değirmencioğlu, 537-545 (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 538

²⁶ Mehmet İzzet, a.g.e., s.539.

²⁷ Mehmet İzzet, a.g.e., s.539.

²⁸ Mehmet İzzet, a.g.e., s.539-540.

²⁹ Mehmet İzzet, “On Yedinci Fasil: Hükümet ve Şekilleri,” *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalci Sosyal Felsefesi* içinde, yazar Mahmut Coşkun Değirmencioğlu, 558-566 (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 558.

³⁰ Mehmet İzzet, “On Beşinci Fasil: Devlet ve Vazifeleri,” *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalci Sosyal Felsefesi* içinde, yazar Mahmut Coşkun Değirmencioğlu, 537-545 (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 540.

aktarmıştır. Liberallerin devletin iktisadi vazife yüklenmesine dair eleştirilerinin yersiz olduğunu ve çağdaş zihniyetle işleyen bir devletin iktisadi vazife yüklenmesinin bir sorun oluşturmayacağını savunmuştur. Hatta devlet, özel sektörün kendi çıkarını düşünerek işçiyi ucuz çalıştırmak istemesinin aksine, işçinin menfaatini korumayı da vazife kabul ettiğinden bu durum olumsuz bir durum değil olumlu bir netice de ortaya çıkarabilir. İzzet Bey bu duruma dönemin Almanya'sını örnek vererek düşüncesini pekiştirmiştir.³¹

Diğer yandan kamu menfaatine yönelik faaliyetlerin genel hizmet sayılabilmesi için devlet tarafından yapılmasının zorunlu olmadığını da kabul etmiştir. İzzet Bey'e göre "tramvayları, demiryollarını, haberleşmeyi vb. ister imtiyazlı kampanya ister bir müteahhit kişi ister doğrudan doğruya devlet idare etsin, bunlar genel hizmetlerdendir."³²

Mehmet İzzet Bey'e göre milli devletin vazife alanlarından biri de *sosyal yardım hizmetleridir*. Milli devletlerin "hidemât-ı umumiyye" [genel kamu hizmetine] yönelik faaliyetleri "iktisadi faaliyetlerden ziyade sosyal yardımlaşma alanlarında görülür."³³ Günümüzde de oldukça yaygınlaşan sosyal devlet anlayışı İzzet Bey'in düşüncesinde de yer almaktadır. Hıfz-ı sıhha [sağlığın korunması] hizmetleri, dezavantajlı grupların korunması³⁴, afete uğrayanlara destek olunması, işçi-işveren ilişkilerinin düzenlenmesi ve işçilerin çalışma şartlarının iyileştirilmesi gibi çok önemli sosyal alanlarda milli devletin sorumlu olması gerektiğini savunmaktadır.³⁵

Devlet, İzzet Bey'in yaklaşımına göre, çoğu zaman milletin hukuki bir teşekkülüdür. Ayrıca devletin siyasetine yön veren de milletin talep ve oylarıdır. Dolayısıyla milli devletler devamlılığını sağlamak ve gelişmek için milletlerinin de gelişmesini ve bilinçlenmesini temin etmelidir. Sosyal imkanların yanı sıra milletin *eğitimi* de devletin ihmal etmemesi gereken bir vazifedir.³⁶

Devleti oluşturan milletin tüm fertlerinin eşit ve adil bir *eğitim* alması ve cehalet tehlikesinden muhafaza edilmesi gerekmektedir. İzzet Bey, bir önceki bölümde değinmiş olduğumuz, eski dönemlerde eğitim faaliyetini yürüten müesseselerin insan hayatının çok kısıtlı bir alanını düzenlediklerini iddia etmektedir. Ya da bu müesseselerin eğitimcilik niteliğine sahip öğreticilerden yoksun olduğunu öne sürmektedir.³⁷

Devletlerin ve milletlerin gücü eskiden olduğu gibi yalnızca askeri güçte yahut yakın zamanda olduğu gibi iktisadi güçte değildir. İzzet Bey gücün gelinen noktada ilmi anlamda güçlü olmaya temayül ettiğini görerek devletin ve milletin varlığını milli bir eğitime dayandırmıştır. Milletin fertlerinin devleti yönetecek kişileri seçerken oy kullandığını ve fertlerin bu vazifeyi hakkıyla yapması için aydınlatılması gerektiğini savunmuştur. İzzet Bey'e göre milli devletler bahsi geçen nedenler dolayısıyla milli terbiyeyi [eğitimi] tekelci bir şekilde eline almıştır.³⁸

Netice itibarıyla, İzzet Bey'e göre milli devletler eski devletlere nazaran daha az otoriter görünse de otoritesi daha geniş alanlara yayılmıştır. Ayrıca milli devletler çağın gerektirdiği bir yönetim biçimi

³¹ Mehmet İzzet, a.g.e., s.541.

³² Mehmet İzzet, a.g.e., s.541.

³³ Mehmet İzzet, a.g.e., s.542.

³⁴ Mehmet İzzet Bey, dezavantajlı grupları "terkedilmiş olan çocuklar, lohusa kadınlar, ihtiyarlar ve her türlü düşkün ve hastalar, sakatlar" olarak saymıştır. Ve ayrıca şaşırtıcı bir biçimde sosyal hizmetler konusunda belediyelerin de rol alması gerektiğini 1928 yılında vurgulamıştır. Bkz.: Mehmet İzzet, a.g.e., s.542.

³⁵ Mehmet İzzet, a.g.e., s.542.

³⁶ Mehmet İzzet, a.g.e., s.543.

³⁷ Mehmet İzzet, a.g.e., s.543.

³⁸ Mehmet İzzet, a.g.e., s.542.

olan demokrasiyi benimsemelidir. Ancak bu durum zaruri değildir. İzzet Bey, kendisi demokrasiyi savunsa da toplumların farklı yönetim biçimlerini benimsemesinde de sakınca görmemiştir.³⁹

Bu noktadan hareketle Mehmet İzzet Bey'in devlet yönetim biçimlerine yönelik tahlilleri ele alınabilir.

2.3. Devlet Yönetim Biçimlerinin Tahlili

Devletin hangi hükümet şekli esaslarına göre yönetileceği konusu bugün bile tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Hangi yönetim biçimin daha iyi olduğuna dair tartışmalar ise Antik Yunan'dan beri yapılagelmektedir. Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra millet egemenliği ve kuvvetler birliği esaslarına dayalı bir cumhuriyet rejimi benimsenmiştir. Kurulan Türkiye Cumhuriyeti zaman içerisinde laik, demokratik ve sosyal bir hukuk devletine dönüşmüştür. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarını ve cumhuriyetin ilk 7 yılını müşahade eden Mehmet İzzet Bey, hükümet şekillerini Aristo ve Montesquieu'ye atıfla üç ana kategoride ele almıştır.

Halk hükümeti [cumhuriyet], eşraf hükümeti [aristokrasi] ve saltanat [monarşi] olmak üzere üç devlet yönetim şekli mevcuttur. İzzet Bey'e göre "birincisinde bütün millet, ikincisinde mümtaz bir ekalliyet, üçüncüsünde yalnız hükümdar hâkim addolunur."⁴⁰ Bu yönetim biçimlerinden herhangi birinin diğerinden daha iyi olduğunu söylemenin mümkün olmayacağını ifade eden İzzet Bey, her toplumun kendi bünyesine göre bir yönetim biçimini tercih edebileceğini savunmaktadır. Lakin çağdaş toplumların özgürlük ve eşitlik gibi temel ihtiyaçlarına uyan yönetim biçiminin de cumhuriyet olduğunu belirtmektedir.⁴¹

Öte yandan, bu yönetim biçimlerinin genelleyici bir ifadeyle ele alınmasını da İzzet Bey tenkit etmiştir.

Bütün milletin söz sahibi olduğu kabul edilen demokrasi esaslı *cumhuriyetlerin* doğrudan demokrasiyi temin etmesinin imkânsız olduğu açık bir hakikattir. İzzet Bey de bu duruma ilişkin temsili demokrasi uygulamasının toplumları daha kapsayıcı bir biçimde genişletilmesi gerektiğini savunmaktadır. 1928 yılında yazdığı eserinde savunmuş olduğu "kadınlara seçme-seçilme hakkının verilmesi" hususu da bu düşüncesinin bir ifadesidir.⁴² Temsili demokrasi için ise seçim bölgelerinin tespit edilmesi mevzuuna dikkat çekmiştir. Zira eğer dar bölge seçim sistemi uygulanır ve her bölgeden bir mebus seçilecek olursa azınlıkların temsili mümkün olmayacağından, bu durum sorunlara yol açabilir. Öte yandan azınlıkların tamamının temsil edilmesi de meclisin verimli çalışmasına engel olacak kadar görüş farklılığına neden olabilir. İşte bu nedenledir ki, İzzet Bey'e göre, seçim bölgelerinin belirlenmesi, temsil şartlarının tespit edilmesi ve azınlık-çoğunluk dengesinin sağlanması siyasi anlamdan hayati önem taşımaktadır.⁴³

Yalnızca bir kişinin hâkim olarak görüldüğü *saltanat* [monarşi] biçiminde ise tüm kuvvetin bir kişide toplandığını iddia etmek mümkün değildir. İzzet Bey, sosyal hayatın bir kişinin iradesine göre işlediği bir toplum göstermenin imkânsız olduğunu savunmaktadır. İzzet Bey'e göre, bir hükümdar, her ne kadar en kuvvetli hükümdar dahi olsa etrafındaki diğer devlet adamlarının ve hatta hiç olmazsa saray

³⁹ Mehmet İzzet, "On Yedinci Fasıl: Hükümet ve Şekilleri," *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi* içinde, yazar Mahmut Coşkun Değirmencioğlu, 558-566 (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 558.

⁴⁰ Mehmet İzzet, a.g.e., s.558.

⁴¹ Mehmet İzzet, a.g.e., s.558.

⁴² Mehmet İzzet, a.g.e., s.564.

⁴³ Mehmet İzzet, a.g.e., s.564.

halkının yönetim üzerinde tesiri olduğu inkâr edilemez.⁴⁴ Örneğin, Zenbilli Ali Efendi'nin şeriat adına bir murakabesi I. Selim'in otoritesini sınırlandırabilmektedir.⁴⁵

Mehmet İzzet Bey, bu eleştirel yaklaşımının ardından devlet yönetim biçimlerinin tasnifinde izlenmesi gereken usule dikkat çekmiştir. İzzet Bey'e göre bir devletin tekâmül yönü ne ise, o devletin yönetim biçimini belirleyen esas odur. Yani Zenbilli Ali Efendi'nin murakabesi Osmanlı'nın devlet yönetim biçiminin saltanat olduğunu değiştirmemektedir. Yahut da bir devleti oluşturan milletin bir kısmı, o dönemin Fransa'sında olduğu gibi, oy kullanma hakkına sahip değilse bile onlara demokrat cumhuriyetler denilmelidir. Zira İzzet Bey'e göre "tekâmül veçheleri" o yöndedir.⁴⁶

Sonuç

Mehmet İzzet Bey, Türk düşünce tarihinde ilimi ilim için yapan ve kavramsal, akademik, eleştirel bir metot benimseyen nadir düşünürlerden biridir. Determinist bir anlayışta olduğu gibi kesin hükümler veren bir anlayıştan ziyade kavramlara ilişkin ortaya konulan görüşleri tez, anti-tez ve sentez olarak değerlendiren terkipçi ve vahdetçi bir anlayışa sahiptir. Kavramları belli bir bağlama bağlı kalarak değil bağlam-üstü bir yaklaşımla ele alan Mehmet İzzet Bey'in yaşadığı dönemde *devlet* kavramına dair büyük değişimler yaşanmıştır. "*Aşkın devlet*" anlayışı Osmanlı'dakinden farklı olarak Cumhuriyet döneminde de kendini yeni biçimlerde göstermiştir. Ancak bu değişimler İzzet Bey'in *devleti* ele alış biçimini değiştirmemiştir. Nitekim İzzet Bey'in temel aldığı soru ortada "var olan vakıanın/olgunun hakikati ve esasları nelerdir?" sorusudur.

Devletin meşruiyet kaynağını ve bu meşruiyet kaynağına göre şekillenen vazife alanlarını tahlil eden Mehmet İzzet Bey devletleri tarihsel olarak milli devlet öncesi dönemdeki devletler ve milli devletler şeklinde ikiye ayırmaktadır. Bu ayırmadan da anlaşılacağı üzere İzzet Bey millet, milliyet ve milliyetçilik mefhumlarının devletler açısından yeni bir çağ açtığını kabul etmektedir. Ayrıca bu iki ayrı tür devlet anlayışındaki milli devletlerin otoriterlik anlamında eski devletlere nazaran daha az otoriter olduğunu ve fakat otorite alanlarının eski devlete nazaran daha geniş olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim İzzet Bey'e göre milli devlet, savunma, diplomasi, yasama, yargı, maliye, iktisat, sosyal yardım ve eğitim gibi temel alanlarda faaliyet göstermelidir. Eski devlette ise yalnızca savunma ve diplomasi alanları en temel vazifeleri teşkil etmektedir.

Sonuç olarak, devlet için vatandaş anlayışından vatandaş için devlet anlayışına doğru bir geçişin olması gerektiğini savunan Mehmet İzzet Bey ne liberal ne devletçi bir devlet anlayışını benimsemiş ne de tüm toplumların kendi uygun gördüğü yönetim biçimiyle yönetilmesi gerektiği hükmüne varmıştır. Her toplum, İzzet Bey'e göre, toplumun ihtiyaçları ve bünyesi doğrultusunda farklı devlet yönetim biçimini tercih edebilir. Her ne kadar çağdaş ve modern toplumların ihtiyaçlarının demokratik cumhuriyet rejimleriyle daha iyi karşılandığını düşünse de İzzet Bey kesin hükümlerden kaçınmıştır. Devleti ele alan çoğu yaklaşımla kıyaslandığında, Mehmet İzzet Bey'in *normatif* (olması gerekene dair) yargılar ve *dogmatik* yaklaşımlar yerine *pozitif* (olana dair) tespitler ve *izafi* yaklaşımlar benimsediği anlaşılmaktadır.

⁴⁴ Mehmet İzzet, a.g.e., s.559.

⁴⁵ Mehmet İzzet, a.g.e., s.560.

⁴⁶ Mehmet İzzet, a.g.e., s.560.

Kaynakça

- Açıkgöz, Halil. “Mehmet İzzet.” Böl. 1, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*, yazar Mehmet İzzet, düzenleyen: Yahya Kemal Taştan ve Erol Kılınç, 21-36. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Adivar, Adnan. “Mehmet İzzet.” *İş Mecmuası* 6, no. 23-24 (1940): 69-71.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali. *Kent Devletinden İmparatorluğa*. 7. Ankara: İmge Kitabevi, 2013.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, Cemal Bali Akal, ve Levent Köker. *Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı*. 1. Ankara: İmge Kitabevi, 1994.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, Filiz Çulha Zabcı, ve Reyda Ergün. *Kral-Devletten Ulus-Devlete*. 2. Ankara: İmge Kitabevi, 2009.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, ve Levent Köker. *İmparatorluktan Tanrı Devletine: Siyasal Düşünceler*. 1. Ankara: İmge Kitabevi, 1991.
- Antel, Sadreddin Celal. “Mehmet İzzet.” *İş Mecmuası* 6, no. 23-24 (1940): 78-82.
- Çillier, Yavuz. “Türk Siyasal Hayatında Devlet ve Hikmet-i Hükümet Geleneği.” *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13, no. 34 (2016): 416-430.
- Fedayi, Cemal. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hâkimiyet-i Milliye ve Demokrasi.” *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, no. 58 (2020): 151-164.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. “Mehmet İzzet ve Eseri.” *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat* içinde, yazar Mehmet İzzet, düzenleyen: Yahya Kemal Taştan ve Erol Kılınç, 315-320. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*. 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- Heper, Metin. *Türkiye’de Devlet Geleneği*. 2. Çeviren Nalan Soyarık. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. 8. Çeviren Babür Turna. İstanbul: Arkadaş Yayınları, 2015.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*. 15. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- . *Türk Modernleşmesi*. 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Mehmet İzzet. “On Beşinci Fası: Devlet ve Vazifeleri.” *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusal Sosyal Felsefesi* içinde, yazar Mahmut Coşkun Değirmencioğlu, 537-545. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Mehmet İzzet. “On Yedinci Fası: Hükümet ve Şekilleri.” *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusal Sosyal Felsefesi* içinde, yazar Mahmut Coşkun Değirmencioğlu, 558-566. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Mehmet İzzet, Erol Kılınç, ve Yahya Kemal Taştan. *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat*. 4. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.

Çanakkale Savaşlarının Amerikan Basınındaki Yansımaları

Reflections of Dardanelles Wars in the American Press

Mehmet GÜNDÜZ*

Öz

Gazeteler insanlara bilgi ulaştıran önemli kaynaklardır. Bu kaynaklar tarihsel kanıt olma özelliğini ancak tarihçilerin onun karşısındaki tutumlarıyla edinirler. Tarihsel bir kaynak olarak gazeteler yayınladıkları dönemin anlaşılmasına yardımcı olurlar. Ayrıca bu kaynaklar okuyuculara bilginin nasıl sunulduğunun görülmesi ve dönemin algılarını göstermesi bakımından önemlidir. Hiç şüphesiz, yirminci yüzyılın ilk en önemli olayı Birinci Dünya Savaşı'dır. Bu savaşın da en önemli cephesi Çanakkale Cephesi'dir. Çanakkale'nin savaşın kaderine etki edecek kilit bir konumda olması dünya kamuoyunun dikkatini çekmesine sebep olmuştur. Bu yüzden savaş başladığı andan itibaren, Türk ve dünya basını bu konuyla yakından ilgilenmiş ve gelişmeleri kendi ülkelerine bildirmiştir. Amerikan basını da Çanakkale Cephesi'nde yaşanan gelişmeleri okuyucularına aktarmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında ABD'nin tarafsız bir ülke olması sebebiyle Amerikan basını her iki tarafta yaşanan gelişmeleri aktarmıştır. Çanakkale Savaşları'nda yaşanan gelişmelerin Amerikan basınında nasıl yer aldığı ve okuyuculara burada yaşanan olayların nasıl aktarıldığını incelemek bu çalışmanın asıl amacıdır. Bunun için Amerika'da yayımlanmış gazetelerin Çanakkale Savaşlarıyla ilgili yaptıkları haberler doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. Amerika basınında Çanakkale Savaşlarında Müttefik Devletlerin kazanmak için neredeyse her yola başvurdukları görülmektedir. Bu saldırılar karşısında Türklerin ise büyük bir mücadele verdikleri görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Amerikan Basını, Çanakkale Savaşları, Gelibolu, Birinci Dünya Savaşı

Abstract

Newspapers are an important source of information to people. These sources acquire the feature of being historical evidence only with the attitude of historians towards it. As a historical resource, newspapers help to understand the period they publish. In addition, these sources are important in terms of seeing how the information is presented to the readers and showing the perceptions of the period. Undoubtedly, the first major event of the twentieth century is the First World War. The most important front in this war is the Çanakkale Front. The fact that Çanakkale was in a key position that will affect the fate of the war has caused the world public attention. Therefore, from the moment the war started, the Turkish and world press has been closely interested in this issue and reported the developments to their own countries. The American press also conveyed the developments on the Çanakkale Front to its readers. Since the USA was a neutral country at the beginning of the First World War, the American press reported the developments on both sides. The main purpose of this study is to examine how the developments in the Çanakkale Wars took place in the American press and how the events happened here were conveyed to the readers. For this, the news of the newspapers published in the USA about the Dardanelles Wars were examined through the document analysis method. In the American press, it is seen that the Allied States used almost every way to win in the Dardanelles Wars. In the face of these attacks, it is seen that Turks are fighting a great deal.

Keywords: American Press, Dardanelles Wars, Gallipoli, First World War

* (Dr.); İstanbul Erkek Lisesi, ekalim02@yahoo.com; ORCID:orcid.org/0000-0002-4642-4189

Giriş

Çanakkale Boğazı Karadeniz, Marmara ve Ege Denizlerini birbirine bağlayan tarihi bir su yoludur. Tarih boyunca birçok devletin sahip olmak isteği bu yer Osmanlılar tarafından Avrupa’da ilk fethedilen yer olan Çimpe Kalesi’ni barındırmaktadır. Çimpe Kalesi stratejik önemi sebebiyle Osmanlı Devleti’nin yüzyıllar boyunca Avrupa’daki ilerlemesinin önemli noktası olmuştur. Müttefiklerin Çanakkale Boğazı’na saldırmasıyla burası dünya gündemine yeniden gelmiştir.

Boğazlar hem Müttefikler hem de İttifak Devletleri için çok önemli geçiş noktalarıydı. Karadeniz’in bir Rus gölü olma olasılığının dünyayı büyük ölçüde ilgilendirdiği yazan *Evening Star* gazetesi Boğazlar üzerinde tarihi süreç içinde yaşanan gelişmelere değinmiş ve 1774 yılında Rusya’nın ticaret gemilerini Karadeniz’de dolaştırma hakkı elde ettiğini yazmıştır. XIX. yüzyılda harem kutsallığına sahip Karadeniz kavramının tamamen dağıldığını ileri sürmüş olan gazete Avrupa diplomasisi ile Akdeniz’deki güç dengesinin Boğazların savaş gemilerine kapatılması gerektirdiğini ve bu yüzden Boğazlardan geçecek savaş gemileri için padişahın izin alınmasının hükme bağlandığını yorumunda bulunmuştur. Gazete ayrıca Rusya’nın, Prusya’nın Fransız İmparatorluğu’nu paramparça ettiği 1870 sonbaharında Karadeniz’i savaş gemilerine kapatarak tarafsız hale getiren 1856 Paris Antlaşması’nın hükümlerine uymadığını açıklamıştır.¹ Rusya ile savaşı göze alamayan Âli Paşa ise İngiliz siyasetine dayanmayı tercih etmiştir. İngiltere’nin davetiyle, Londra’da 17 Ocak 1871’de Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya, İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya’nın katılmalarıyla bir konferans toplanmış ve 13 Mart 1871’de Londra Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Karadeniz’in tarafsızlığı kaldırılmış ve Osmanlı Devleti’ne Boğazları barış zamanında kapalı tutmak mecburiyetini yükleyen madde de iptal edilmiştir.² *Evening Star* gazetesi 1877 yılında sadece Akdeniz’in değil tüm Avrupa ve Yakın Doğu’nun güç dengesinin Rusya’nın Türkiye üzerindeki zaferleri tarafından tehdit edilmesi üzerine İngiltere ve Almanya’nın Rusya’ya karşı harekete geçerek 13 Mart 1871’de Londra Antlaşması’nın yürürlükte kalmasını sağladığını yazmıştır.³

Çanakkale Savaşları dünya kamuoyunda önemli bir yer tuttuğundan çeşitli ülkelerin basını ve haber ajansları burada yaşanan gelişmeleri okuyucularına duyurmak için bölgeye gazeteciler göndermiştir. Türkiye’ye gelmek için müracaat eden gazeteciler Almanya ve Avusturya-Macaristan Devletleri başta olmak üzere, savaşta tarafsız konumda olan İsveç, Danimarka, Hollanda, İspanya, Bulgaristan gibi Avrupa ülkeleri ile 1917’de savaşa taraf olarak dâhil olduğu tarihe kadar ABD vatandaşlarıydı.⁴ ABD vatandaşlarından Associated Press ve *Paper Daily News* muhabiri George Schreiner, *Newyork Evening Mail* muhabiri S.S. Clure, Associated Press muhabiri Theron Damon, *Newyork Amerikan* gazeteleri adına Granville Roland Fortescue, Amerika United Press adına G. Shepherd, *Boston Post* gazetesi adına Ferdinand Rainer gibi gazeteciler Çanakkale’deki gelişmeleri takip etmiştir.⁵ Gazetecilerin Çanakkale Savaşlarını Türk tarafında izleyebilmeleri için izin belgesi almaları gerekiyordu. George Schreiner izin belgesi alan gazetecilerden biriydi ve kendisine verilen izin belgesinde Schreiner’in fotoğrafı, eşkâli, kaldığı yer, yaşı, bildiği diller, inancı ve kim tarafından referans verildiğine dair bilgiler yer almıştır.⁶

Çanakkale Savaşlarının ABD basınındaki yansımalarıyla ilgili Türkiye’de yapılan iki çalışmaya çalışma rastlanılmıştır. Bunlardan biri Tolga Başak’ın “*The New York Times Gazetesinin Çanakkale Boğazı Günlüğü (1-31 Mart 1915)*” adlı çalışması ile Mustafa Göleç’in “*Amerikalı Bir Gazetecinin Gözüyle Çanakkale Deniz ve Kara Savaşları: George Abel Schreiner ve Çanakkale Günlükleri*” adlı

¹ *Evening Star*, 24 Ocak 1915, s.5.

² Kemal Beydilli, “Boğazlar Meselesi”, DİA, İstanbul, 1992, C. VI, s.267.

³ *Evening Star*, 24 Ocak 1915, s.5.

⁴ Muzaffer Albayrak, “Çanakkale Cephesi’nde Yabancı Gazeteciler”, *100. Yılında Çanakkale*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Mart 2016), s.196.

⁵ Muzaffer Albayrak, a.g.m., s.197-198.

⁶ BOA, DH. EUM. VRK, 25/9

çalışmasıdır.⁷ Başak'ın çalışmasında 1-31 Mart 1915 tarihleri arasında *The New York Times* gazetesinde *Çanakkale Boğazı Günlüğü* başlığıyla yayımlanmış haberlerin tercümesi yer almaktadır. Ancak Amerikan basınında Çanakkale Savaşlarıyla ilgili yapılan genel bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışma bütüncül bir bakış açısıyla Çanakkale Savaşlarının Amerikan basınında nasıl yer aldığını irdelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla ABD'de yayımlanmış 42 gazetenin Çanakkale Savaşlarıyla ilgili haberleri incelenmiştir. Gazetelere başta Amerikan Kongre Kütüphanesi olmak üzere *The New York Times* gazetesi arşivinden ulaşılmıştır.

Bu çalışmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiştir. Nitel araştırmalar, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmalardır.⁸ Araştırmada yöntem olarak ise doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Birçok araştırma yönteminin tamamlayıcısı olarak kullanılan doküman analizi, basılı veya elektronik belge/dokümanlardan anlam çıkarma, anlayış geliştirme ve araştırmaya dayalı bilgiye ulaşma amacıyla da tek başına sistematik bir izlek olarak kullanılabilir.⁹

1. Amerika Basınında Gelibolu ve Çanakkale

Amerika basınında Gelibolu ve Çanakkale ile ilgili tanıtıcı bilgiler yer almıştır. Gelibolu Yarımadası Çanakkale Boğazı'nın Avrupa kıyısını oluşturmaktadır. Burası kuzeyde derin girintili Saros Körfezi ile çevrilidir. Yarımada, 55 mil genişliğinde ve üç ila on üç mil arasında değişen engebeli bir araziye sahiptir. Marmara Denizi'ni bir Türk gölü olarak koruyan son nokta Gelibolu'dur. Güçlü bir müstahkem şehir olan Gelibolu'da, Rusların İstanbul'u ele geçirmekle tehdit ettiği 1878'den sonra modern tarzda savunma çalışmalarına başlanmıştır. Bu limanın güçlendirilmesi çalışmaları o zamandan beri Çanakkale Savaşlarına kadar düzensiz aralıklarla sürdürülmüştür. Bulgarlar Çatalca'daki hatlara saldırırken, Gelibolu Yarımadası ve Marmara Denizi yoluyla etraflarını çevirmek için çaba gösterebileceklerini hisseden Türkler, limanın savunmasına daha da önem vermiştir.¹⁰ “Çanakkale Asya'ya açan altın anahtardır” diyen *Wauwatos News* gazetesi Çanakkale şehrinin karşında yer alan Gelibolu'nun Edirne şehrinin antik limanı ve Ortaçağ'da önemli bir ticaret merkezi olduğunu yazmıştır. Gazete Çanakkale Boğazını koruyan Asya'da Çanakkale Avrupa'da ise dik bir çıkıntılı uçurumun kenarlarına inşa edilen Kilitbahir'in olduğunu okuyucularına aktarmıştır.¹¹

The Caldwell Watchman bu bölgenin topraklarının son derece verimli ve tarıma uygun olduğunu okuyucularına aktarmıştır. Gazete 1915 yılında bölgede yaklaşık yüz bin kişi yaşamakta olduğunu, bölgede bazı değirmenler, balık işleme atölyesi, sınırlı deri ve ipek üretimi dışında önemli bir sanayi kuruluşunun olmadığını bildirmiştir. Yine 1915'te yarımada'nın ihracatının büyük bölümünü tahıl, peynir, et ürünleri ile deri ticareti oluşturmakta, yünlü ve pamuklu kumaş ile hırdavat ise ithal edilmekteydi ve Amerika Birleşik Devletleri'nin bu dönemde bu ticarete pratikte hiçbir rolü yoktu.¹² Savaşta Gelibolu ve çevresinin neredeyse tamamının harap olduğu görülmekte, bu da bölgede yaşanan savaştan ne denli şiddetli geçtiğini göstermektedir.

⁷ Tolga Başak, “The New York Times” Gazetesinin Çanakkale Boğazı Günlüğü (1-31 Mart 1915)”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.XI S.46, Haziran 2011, ss.1-42; Mustafa Göleç, “Amerikalı Bir Gazetecinin Gözüyle Çanakkale Deniz ve Kara Savaşları: George Abel Schreiner ve Çanakkale Günlükleri”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Yıl: 13, Bahar 2015, S. 18, ss. 593-635.

⁸ A. Yıldırım ve H. Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (Ankara: Seçkin Yayınları, 2013), s.45

⁹ G. A. Bowen, “Document Analysis As A Qualitative Research Method”. *Qualitative Research Journal*, 2009 9(2), 27-40.

¹⁰ *The Appeal*, 21 Ağustos 1915, s.1.

¹¹ *Wauwatos News*, 2 Nisan 1915, s.6.

¹² *The Caldwell Watchman*, 7 Mayıs 1915, s.8.

New Britain Herald gazetesinde “*Bombardımanla Harap Edilmiş Gelibolu*” başlığıyla çıkan yazıda Müttefik saldırılarıyla Gelibolu’nun büyük oradan harap olduğu sadece birkaç evin sağlam kaldığı yazmıştır. Ayrıca tarlalarda hasadın yapılamadığı, köylerde kalan az sayıda dükkânın boş olduğu, limanlardaki teknelerin kaybolduğu, kasaba, köy ve kırsal kesimde yaşayanların bölgeyi terk ettiğini, sadece askerlerin bölgede kaldığı not etmiştir. Gazete İngiliz ve Fransız gemilerinin dar kara şeridinde on binlerce ağır mermi attığını ve Gelibolu ile çevresindeki diğer yerleşim yerlerinin harabeye dönerek modern topçuların yapabileceklerinin bir parçası olarak durduğu belirtilmiştir. Gazete Müttefiklerin top ve uçak mühimmatı harcamalarının muazzam ve savurgan olduğunu da belirtmiştir.¹³ *The Hattiesburg News* gazetesi ise İngiliz gemilerinin topçu ateşine karşı yarımada’daki bir metrekarelik toprak parçasının güvenli olmadığını ancak sığınakların korunmaya yardımcı olduğunu yazmıştır.¹⁴

2. Amerika Basınında Türk ve Müttefiklerin Askeri Güçleri

ABD basını savaşta yaşanan gelişmelerin yanında tarafların askeri güç ve kabiliyetleri hakkında da çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuştur. *Bridgeton Pioneer* gazetesi Çanakkale Boğazı’nın girişinde Asya yakasında Kumkale ve Avrupa yakasında ise Seddülbahir kalelerinin bulunduğunu ve bu kalelerin 15, 24 ve 28 santimetrelik kalibreli Krupp toplarıyla donatılmış ve tadil edilmiş eski iki kale olduklarını yazmıştır. Bu noktada Boğazın yaklaşık üç mil genişliğinde olduğunu yazan gazete Boğazın bu en dar noktasının etrafında Avrupa yakasında dokuz tahkimat olduğunu söylemiştir. Bunlardan en büyüğünün 21 ve 35 santimetre kalibrelik yirmi bir Krupp topuna sahip olan Kilitbahir olduğunu belirten gazete Asya yakasında üç iyi silahlı kale olduğunu, bunların en büyüğünün 35 santimetre kalibrelik on iki Krupp topuna sahip Çanakkale olduğunu yazmıştır. Müttefik gemilerinin bu noktada büyük direnişlerle karşılaştığını yazan gazete Boğazın yüksek noktalarında güçlü bir konuma sahip kalelerin büyük bir deniz kuvvetini tutabileceği yorumunda bulunmuştur. Gazete ayrıca Avrupa yakasında Alman askeri yetkililerinin gözetimi altında inşa edilmiş ve en yeni silahlarla donatılmış olan tahkimattan söz etmiştir.¹⁵ Türklerin savunmada Alman silahlarından yararlandıkları görülmektedir.

Türk kuvvetlerine karşılık Müttefiklerin daha güçlü silahları olduğu Amerikan basınına yansımıştır. Müttefikler kruvazör, gemi, uçak ve toplarla Türklere saldırmıştır. Müttefikler uçakları savaş gemilerinin ateşini yönlendirmek için kullanılmıştır.¹⁶ İngilizlerin Ocean, Irresistible, Goliah, Triumph, Majestic, Agamemnon ve Kraliçe Elizabeth gibi, Fransızların ise Bouvet gibi savaş gemileri Müttefik donanmasında yer almıştır.¹⁷ *The Pensacola Journal* gazetesi Müttefik gemilerinin yarımada’ya yönelik topçu ateşi olmasaydı tek bir İngiliz veya Fransız askerinin karaya ayak basamayacağını iddia etmiş ve günler boyunca Müttefik gemilerinin yarımada’nın güney ucundaki her noktayı bombaladığını aktarmıştır. Böylece Osmanlı birlikleri neredeyse kıpırdayamaz hale getirilmiştir. Ancak gün geçtikçe Türkler daha fazla siper kazmışlar ve Müttefiklere karşı güçlü bir savunma hattı oluşturmuşlardır.¹⁸

Türklerin Müttefik saldırılarına karşı en önemli kozları ise tabyalar, toplar ve mayınlardı. *The Ekalaka Eagle* gazetesi geçmişte Çanakkale Boğazı’nı kontrol altına almak için verilen mücadelelere değindikten sonra Müttefik filosunun Çanakkale’ye girişinden sonraki üç hafta içinde, tarihte bilinen en ağır bombardıman sonucu Seddülbahir ve Kumkale’nin dış kalelerinin harabeye döndüğünü yazmıştır. Hamidiye Tabyasının gücüne değinen deniz uzmanları Boğazın ancak Hamidiye ve Kilitbahir yok edildikten sonra zorlanabileceğini söylemiştir. Çanakkale Boğazı’nın en dar olduğu yerlerde, modern

¹³ *New Britain Herald*, 30 Ağustos 1915, s.5.

¹⁴ *The Hattiesburg News*, 13 Ağustos 1915, s.4; Konuyla ilgili ayrıca bakınız: Hasan Mert, “Çanakkale’de Ölüm”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 1, Temmuz 2011, ss.151-172.

¹⁵ *Bridgeton Pioneer*, 29 Nisan 1915, s.3.

¹⁶ *The Chickasha Daily Express*, 6 Mayıs 1915, s.1.

¹⁷ *Bryan Daily Eagle and Pilot*, 21 Mayıs 1915, s.1; *The Ekalaka Eagle*, 27 Ağustos 1915, s.6.

¹⁸ *The Pensacola Journal*, 2 Ağustos 1915, s.1.

silahlar ve savunma hatlarıyla donatılmış kalelerin bulunduğunu yazan gazete Çanakkale Boğazı'nın her iki yakasında kilometrelerce uzanan kıyıların Türk askerinin kontrolünde olduğunu ve burayı geçmenin çok kolay olmadığını okuyucularına aktarmıştır.¹⁹

Müttefik saldırıları karşısında Türk askerlerine eski Alman kruvazörü Goben yani Sultan Selim Marmara Denizi'nden Türklere yardım etmiştir. Ayrıca Alman denizaltıları da savaşta etkin rol oynamıştır. Nitekim İngilizlerin Alman denizaltılarının imhasına yol açan herhangi bir bilgi için 10.000 dolar ödül verdiği Amerikan basınında yer almıştır.²⁰ Çanakkale Boğazı'ndaki bataryalarda bulunan silahlarla ilgili tahminlerde bulunan *Bridgeton Pioneer* gazetesi buralarda bulunan silahların çoğunun eski teknolojiye sahip ve modern zırhlı gemilere karşı neredeyse işe yaramaz durumda olduğunu iddia etmiştir.²¹ Ancak savaşta Türklerin elindeki silah gücü Müttefiklerinki kadar güçlü olmasa da Türkler Müttefiklere karşı büyük başarılar kazanmıştır. Müttefiklere ait birçok savaş gemisi batırılmıştır. İngilizler 18 Mart 1915'te Ocean ve Irresistible, Nisan ayında Goliath, Mayıs ayında Triumph ve Majestic ile Agamemnon'u, Fransızların ise Bouvet adlı savaş gemilerini kaybetmiştir.²² Amerika basını bu büyük kayba sayfalarında geniş yer ayırmıştır. *Grand Forks Daily Herald* gazetesi Çanakkale Boğazı'ndaki Türk torpidolarının son kurbanının 1895 yılında inşa edilen ve 767 mürettebatı taşıyan, 27 Mayıs 1915 tarihinde batırılan Majestic gemisi olduğunu yazmıştır.²³ Majestic, Çanakkale Boğazı'nda Türklere karşı düzenlenen operasyonlarda kaybedilen beşinci İngiliz zırhlısıydı. Aktif hizmetteki savaş gemilerinin en eskilerinden biri olmasına rağmen özellikle dört 12 inç ve on iki 6 inç toplarıyla bombardımanda etkili olmuştur. Türklerin siperleri ve savunmalarına zarar veren büyük kalibreli mermileri nedeniyle Müttefikler için önemli bir gemiydi.²⁴ Bu geminin batırılması Türkler için büyük bir zafer anlamına geliyordu. Nitekim Müttefik donanmasının verdiği kayıp XVII. ortalarında İngilizlerin Hollandalılarla yaptığı mücadelede ve 1905 yılında Japonya deniz savaşında yaşanan Rus kayıplarından daha büyüktü. Çeşitli zamanlarda bazı küçük gemilerin kaybına ek olarak İngiliz zırhlı gemilerinin devre dışı bırakılması İngiliz halkına büyük bir şok yaşatmıştır.

3. Amerikan Basınında Çanakkale Savaşları

Çanakkale'nin kilit bir konumda olması ve özellikle Rus buğdayının uluslararası pazarlara ulaşması ABD ticareti açısından önem taşımaktaydı. Bu yüzden ABD basını Çanakkale'de yaşanan gelişmelerle yakından ilgilenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri 1917 yılına kadar Birinci Dünya Savaşı'na katılmayarak tarafsız kalmıştır. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin Müttefik Devletlerle iletişimde kimi zaman aracı rol oynamıştır.²⁵

ABD tarafsız bir ülke olsa da kimi zaman Müttefikleri destekleyici hamleler yapmaktan geri durmamıştır. Resmi düzeyde ABD bu savaşla ilgili gelişmeleri İstanbul'daki Büyük Elçisi Henry Morgenthau vasıtasıyla yakından izlemiştir. Özellikle Rus buğdayının uluslararası pazarlara ulaşp ulaşmaması ile ABD'yi ilgilendirdiğinden Boğazların kapatılması ABD'yi tedirgin etmiş, Morgenthau bu durumu kabul edilemez olarak nitelemiştir. Morgenthau ülkesi tarafsız olsa da kendisi gizli bir Müttefik hayranıydı ve ona göre İstanbul'un ele geçirilmesi birkaç günlük işti.²⁶ İlerleyen günlerde elçinin tavrını daha net görmek mümkün olmuştur. Nitekim Büyükelçisi Müttefiklerin yaptığı uluslararası hukuka aykırı davranışları görmezden gelmiştir. İngilizlerin savaşta uluslararası hukuk kurallarına aykırı olarak savaş bölgesi dışında bulunan Gelibolu şehrini ve Hilâl-i Ahmer bayrağı taşıyan

¹⁹ *The Ekalaka Eagle*, 27 Ağustos 1915, s.6.

²⁰ *Bryan Daily Eagle and Pilot*, 21 Mayıs 1915, s.1.

²¹ *Bridgeton Pioneer*, 29 Nisan 1915, s.3.

²² *The Ekalaka Eagle*, 27 Ağustos 1915, s.6.

²³ *Grand Forks Daily Herald*, 31 Mayıs 1915, s.1.

²⁴ *Perth Amboy Evening News*, 28 Mayıs 1915, s.1.

²⁵ BOA, HR. SYS, 2409/21; BOA, HR. SYS, 2409/53; BOA, HR. SYS, 2098/12

²⁶ Tolga Başak, *a.g.m.*, s.2-3.

hastane gemileri ile sağlık birliklerine ateş açıp Ezine, Havuzlar ve Halilpaşa Çiftliği'ndeki hastaneleri bombalamaları, ölümlerin defnedilmesiyle ilgili işlemleri görüşmek üzere gönderilen Osmanlı delegesini alıkoymaları, hastane gemilerini askerî amaçla kullanmalarını, Mudanya ve Tekfurdağı'ndaki yolcu gemilerine denizaltıları aracılığıyla saldırmalarını görmezden gelen Morgenthau, Osmanlı Devleti'nin bu hukuksuzluklara cevap olarak İstanbul'daki İngiliz ve Fransız vatandaşlarını Gelibolu'ya yerleştirme yolunda aldığı kararı uluslararası hukuka aykırı olduğunu gerekçesiyle eleştirmiştir.²⁷

3.1. Deniz Savaşları

Boğazların kontrolü için hem Müttefikler hem de İttifak Devletleri Birinci Dünya Savaşı öncesinde çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Nitekim İngilizler Çanakkale Boğazı'nın donanmayla geçilmesi hakkında 1906, 1907 ve 1911'de böyle bir hareketin risklerini ve başarı şansını tartışan ayrıntılı raporlar hazırlamıştır.²⁸ Savaş başlamadan önce İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener ve Deniz Kuvvetleri Bakanı W. Churchill arasında Boğazlar konusunda geniş fikir alışverişi gerçekleşmiştir.²⁹ İngilizlerin bölge üzerine dikkatini çeken bir diğer etken Yunan Başbakanı Venizelos'tu. Venizelos, bir çıkarma yapıldığı takdirde kara ve deniz kuvvetlerini tahsis edebileceğini İngiltere'ye bildirmiştir.³⁰

1915'te ise İngiltere'nin Rusya'nın müttefiki olması Boğazlar konusunda Rusya'nın lehine bir durum oluşturmuştur. Rusya'nın Boğazlara hâkim olma düşüncesine olumlu yaklaşmakla birlikte İngiltere Rusya'nın Boğazları ele geçirince Almanya ile anlaşıp savaştan çekilmesinden korktuğu için çözümün kesin şeklini Almanya'nın yenilgisinden sonraya bırakmak istemiştir.³¹ *Evening Star* gazetesi Birleşik Devletlerin, Çanakkale Boğazı ve Karadeniz ile ilgili tüm sorulara akademik bir ilgi göstermekten başka bir şeye sahip değil yorumunda bulunmuştur.³² Bu ortamda Birinci Dünya Savaşı başlamış ve Osmanlı Devleti savaşa İttifak Devletlerinin yanında katılmak ve farklı birçok cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Bu cephelerde Çanakkale Cephesi savaşın tüm tarafları için belki de en önemli cephe idi. Müttefik Devletler Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'u işgal ederek Osmanlı Devleti'ni saf dışı etmek istemiştir. Böylelikle hem Balkan devletlerinin Almanya'nın yanında savaşa girmesine engel olmayı hem de Rusya'ya gerekli yardımı ulaştırmayı amaçlamışlardır. Müttefikler Orta Avrupa'ya sızan Alman-Avusturya ordularını arkadan çevirmek için bu harekâtı gerekli görmüşlerdi.³³ İngilizlerin bir diğer bir amacı da Osmanlı Devleti'ni barışa zorlayarak Türk ordusunun Mısır'ı tehdit etmesini önlemek ve Araplar ile İtalyanları kendi saflarına çekmek istemiştir.³⁴ Nitekim bu şartlar altında Çanakkale Savaşları başlamıştır.

28 Eylül 1914'te Yunan zırhlılarının da bulunduğu yirmi dört gemiden oluşan İngiliz ve Fransız zırhlılarına Almanya'dan gelen gemilere ateş etme emri verilmiştir. Bu gemiler Boğazın girişini bombalamıştır.³⁵ İlk deniz hücumu iki İngiliz harp gemisinin Ertuğrul ve Seddülbahir, iki Fransız gemisinin Kumkale ve Orhaniye tabyalarını 3 Kasım 1914'te bombalamasıyla başlamıştır.³⁶ İttifak Devletleri bu saldırıdan iki gün sonra Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etmiştir. Osmanlı Devleti bu olaya sekiz gün sonra cevap vermiştir. İngiltere ve Fransa kendileri Çanakkale'yi zorlarken

²⁷ BOA, HR. SYS, 2412/11.

²⁸ Mete Tuncoku, *Çanakkale 1915 Buzdağının Altı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002), s.106.

²⁹ Mustafa Selçuk, "Çanakkale Savaşları Sırasında Osmanlı Hükümeti'ni ve Padişahı İstanbul'dan Taşıma Planları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIV, S.70, s. 195-212.

³⁰ Ahmet Eyicil, "Çanakkale Savaşları," *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009 8(1), s.318

³¹ Kemal Beydilli, a.g.m., s.37

³² *Evening Star*, 24 Ocak 1915, s.5.

³³ Zekeriya Kurşun, *Çanakkale Muharebeleri*, DİA, İstanbul, 1993, C. VIII, s.206

³⁴ BOA, DH. EUM. VRK, 25/8; *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, (Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1991), s.21.

³⁵ *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2005), C. I, 7-9.

³⁶ Zekeriya Kurşun, a.g.m., s.206

Rusya'nın da İstanbul Boğazı'na girmesini teklif etmiş ancak Rusya donanmasının yetersizliğini ileri sürerek buna katılmamıştır. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Boğazları ele geçirmesini kendisi için tehlikeli bulduğundan 4 Mart 1915'te İstanbul ile Boğazlar ve çevresinin kendisine verilmesini talep etmiştir. İngiltere ve Fransa Rusya'nın bu isteklerini kabul etmiş ve böylece Rusya Boğazlar üzerindeki tarihi emellerini kâğıt üzerinde de olsa Fransa ve İngiltere'ye kabul ettirmiştir.³⁷

Boğazlar hem Müttefikler hem de İttifak Devletleri için çok önemli geçiş noktalarıydı. Daha savaşın başlarında Amerikan basınında Boğazlar ve Karadeniz Meselesi üzerinde durulmuştur. İtilafların ikinci saldırısı ilk saldırıdan yaklaşık üç buçuk ay sonra 19 Şubat 1915'te gerçekleşmiştir. Şubat 1915'nin sonlarına doğru kırk Müttefik savaş gemisi Çanakkale Boğazı'na girmiş ve İtepe Hisarı'na saldırmıştır.³⁸ Döneminin en büyük kalibreli ve güçlü silahlarına sahip en güçlü gemilerin bir kısmından oluşan Müttefik filosu birkaç Türk siperini ve Çanakkale'yi bombalamıştır. Ertuğrul ve Orhaniye tabyalarının tahrip edildiği bu saldırıdan sonra 26-27 Şubat 1915'te İtilaf Devletleri bu kez merkez tabyalarına saldırmışsa da bir sonuç alamamıştır.³⁹

The Seward Gateway gazetesi saldırılar karşısında “*Türk silahları geride kalmış gibi görünüyor ve iç kaleler korkunç saldırılara pek dayanamıyor*” yorumunda bulunmuştur. Gazete ayrıca Çanakkale Boğazı'nın zorlanması durumunda İngilizlerin Saroz Körfezi'ne asker çıkarmalarının ve Ruslarla İstanbul'a eş zamanlı bir saldırı başlatarak Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarının almalarının beklendiğini yazmıştır. İstanbul'un Müttefik filolar tarafından gerçek bir tehlike altında olduğunu belirten gazete Padişah ve ailesinin İstanbul'dan kaçmaya hazırlandığını iddia etmiştir.⁴⁰ Dokuz Müttefik zırhlısının Çanakkale Boğazı'nın en dar kısmına ilerleyerek Türk tahkimatı ve birliklerini bombaladığını bildiren *Tonopah Daily Bozanza* gazetesi Türkiye'nin durumun kritik hale geldiğini fark ettiğini ve birliklerini Çanakkale Boğazı'na sevk ettiğini yazmıştır.⁴¹ *Evening Times-Republican* gazetesi ise Gelibolu Yarımadası ve çevresini gösteren bir harita üzerinden bölge hakkında okuyucularına bilgiler sunmuştur.⁴²

Bir ay içinde Marmara'ya girmeyi planlayan Müttefikler başarısız taarruzlardan sonra savaş kumandanlığında değişikliğine gitmek zorunda kalmıştır. Başkumandanlığa İngiliz Amiral Carden yerine en kıdemli Fransız kumandanı Amiral J. M. De Robeck tayin edilmiştir. Robeck de Carden gibi bütün gücüyle Çanakkale Boğazı'nı zorlayarak İstanbul'a ulaşmak için hazırlıklar yapmıştır. Ayrıca Türklerin savunmaları sonucunda Müttefikler savaş planlarını gözden geçirmek zorunda kalmış ve 17 Mart 1915'te Bozcaada'da Akdeniz Orduları Başkumandanı General Hamilton başkanlığında bir toplantı yapılmıştır. Deniz harekâtını bir hafta önce mayınlardan temizlenmiş olan Boğazın aşağı kesimlerinde bütün savaş gemileri kullanılarak Boğazın zorlanması olarak planlanmıştır. Fakat aynı günün gecesi Nusret mayın gemisinin Karanlık Liman bölgesini mayınlaması deniz harekâtının kaderini değiştirmiştir.⁴³

18 Mart 1915'te Müttefik donanması büyük bir kuvvetle Türklere saldırdığı ve saldırıda Fransız zırhlısı Bouvet ile İngiliz Ocean ve Irresistible savaş gemilerinin Türkler tarafından batırıldığı Amerikan basınında yer almıştır.⁴⁴ Çanakkale'de yaşanan savaşla ilgili değerlendirmede bulunan *The Ekalaka Eagle* gazetesi Şubat 1915'te İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin bölgede yıkım yapmaya başladıklarını

³⁷ Kemal Beydilli, a.g.m., s.268.

³⁸ *Bryan Daily Eagle and Pilot*, 27 Şubat 1915, s.1.

³⁹ Zekeriya Kurşun, a.g.m., s.206

⁴⁰ *The Seward Gateway*, 27 Şubat 1915, s.1.

⁴¹ *Tonopah Daily Bozanza*, 3 Mart 1915, s.1.

⁴² *Evening Times-Republican*, 9 Mart 1915, s.5.

⁴³ Zekeriya Kurşun, a.g.m., s.206; Recep Şükrü Apuhan, *Çanakkale Geçilmez*, Dördüncü Baskı, (İstanbul: 2005), s.31-32.

⁴⁴ *Bryan Daily Eagle and Pilot*, 20 Mart 1915, s.1.

ve Müttefiklerin 18 Mart 1915'te yaşadıklarını büyük kaybın özellikle İngiliz halkına büyük bir şok yaşattığını yazmıştır. Gazete geçmişte Çanakkale Boğazı'nı kontrol altına almak için verilen mücadelelere değindikten sonra Müttefik filosunun Çanakkale'ye girişinden sonraki üç hafta içinde, tarihte bilinen en ağır bombardıman sonucu Seddülbahir ve Kumkale'nin dış kalelerinin harabeye döndüğünü belirtmiştir. Hamidiye Tabyasının gücüne değinen deniz uzmanları Boğazın ancak Hamidiye ve Kilitbahir yok edildikten sonra zorlanabileceğini belirtmiştir.⁴⁵

Amerikan basını Fransız savaş gemisi Bouvet ile bir İngiliz savaş gemisinin battığını, başka bir İngiliz zırhlısının sahilde sürüklenerek parçalara ayrıldığını ve diğer üç müttefik gemisinin ise büyük hasar alarak kullanılamaz hale geldiğini yazmıştır. Çanakkale Boğazı'ndaki Ayrıca Türk kalelerinin susturulmadığını ve garnizonların uğradıkları kayıpların fazla olmadığını, yaklaşık yedi saat süren çatışmalarda Türklerin büyük bir topçu başarısı elde ettiklerini yazmıştır.⁴⁶ *The Guthrie Daily Leader* gazetesi ise Müttefiklere ait üç savaş gemisinin battığı yerleri harita üzerinde okuyucularına duyurmuştur.⁴⁷ Türklerin başarı hikâyesi Amerikan basınında yer almış ve basında Cevat Paşa komutasındaki Türk ordusunun Müttefik saldırıları karşısında çok büyük bir zafer kazandığı belirtilerek bu başarının Türklerin moralini oldukça yükselttiği söylenmiştir.⁴⁸ Çanakkale ve Gelibolu savunmasında görev alan Liman von Sanders, von Usedom, Mertens Cevat Paşa ve Esat Paşa ve Enver Paşa ile mülakat yapan Amerikalı gazeteci George Schreiner ise 18 Mart'ta yaşanan çarpışmaların şiddetini anılarında "*Hala hayattayım ve o kadar mutluyum ki ayaklarım yere basmıyor*" diye yazmıştır.⁴⁹

3.2. Kara Savaşları

Müttefiklerin Gelibolu'ya çıkarma yapmasıyla Çanakkale Savaşlarının ikinci safhası olan kara savaşları başlamıştır.⁵⁰ 18 Mart 1915'te büyük bir bozgun yaşamış olan Müttefikler, karadan destek almaksızın yalnız deniz kuvvetleriyle Boğazın geçilemeyeceğini anlamışlar ve General Hamilton'un emrinde bir çıkarma ordusu hazırlamışlardır.⁵¹ Kara harekâtının hedefi, Kilitbahir platosunu zapt ederek Boğazdaki tabyalara hâkim olmak suretiyle donanmanın Çanakkale Boğazı'nı zorlamasına yardımcı olmaktır.⁵² Nisan 1915'in ilk günlerinde Müttefiklerin 30.000'den fazla askeri Çanakkale Boğazı girişinin yakınındaki Limni Adası'na konuşlandırdıkları ve yaptıkları hazırlıklar Amerikan basınında yer almıştır.⁵³ Müttefikler Türklerin Çanakkale savunmasında yeterli askeri toplamalarına fırsat vermeden kara birliklerinin güvenle indirilecekleri noktalara kadar ilerlemek istemişlerdir.⁵⁴ Türkler ise Çanakkale bölgesindeki birliklerini yeni kuvvetlerle takviye etmiş ve 5. Ordu'yu kurarak başına Mareşal

⁴⁵ *The Ekalaka Eagle*, 27 Ağustos 1915, s.6.

⁴⁶ *The Fargo Forum and Daily Republican*, 24 Mart 1915, s.1; *Richmond Times-Dispatch*, 25 Mart 1915, s.1; *The New York Times*, 20 Mart 1915, s.1.

⁴⁷ *The Guthrie Daily Leader*, 1 Nisan 1915, s.4.

⁴⁸ N. Hakkı Uluğ, *Çanakkale Destanının 50. Yılı*, (Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Yayınları), s.31; *The New York Times*, 20 Mart 1915, s.1.d

⁴⁹ George Abel Schreiner, *From Berlin to Bagdad*, Harpers&Brothers Publishers, New York, 1918, s.126; Mustafa Göleç, *a.g.m.*, ss. 593-635.

⁵⁰ Sezen Kılıç, "Liman von Sanders'in Çanakkale Savaşları İle İlgili Bazı İddiaları", *Journal of Gazi Academic View*, C. VII, S. 14, 2014, s. 10.

⁵¹ Zekeriya Kurşun, *a.g.m.*, s.206

⁵² *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, (çev. Yzb. Avni), (İstanbul: İstanbul Askeri Matbaası, 1939), s.7. Akt: Recep Çelik, "Çanakkale Savaşları Sırasında Halkın Durumu", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 13, Bahar 2015, Sayı: 18, s. 413.

⁵³ Türk kaynaklarında bu rakam yaklaşık 75.000 kişilik olarak belirtilmiştir. (Zekeriya Kurşun, *a.g.m.*, s.206)

⁵⁴ Mahir Küçükvatan, "Avustralya Ve Yeni Zelanda Basınında Çanakkale Deniz Savaşı", *Tarih ve Günce*, I/1, (2017 Yaz), s.137.

Liman von Sanders'i getirmiştir.⁵⁵ Onun emrinde ise 3. Kolordu Komutanı Esat Paşa ve 15. Kolordu Komutanı yine bir Alman General olan Weber Paşa bulunmaktaydı.⁵⁶

Çanakkale'deki kara savaşlarında 25-27 Nisan 1915 tarihleri arasında Kumkale Muharebesi, 25 Nisan-13 Temmuz 1915 tarihleri arasında Seddülbahir Muharebesi, 25 Nisan-5 Mayıs 1915 tarihleri arasında Arıburnu Muharebesi, tarihleri arasında 6-10 Ağustos 1915 Kanlısirt ve Conkbayırı Muharebeleri ile 6-27 Ağustos 1915 tarihleri arasında Anafartalar Muharebeleri yaşanmıştır.⁵⁷ Müttefiklerin çıkarma harekâtı 25 Nisan 1915 günü sabaha karşı başlamıştır. *The Ocala Evening Star* gazetesinde yer alan bir haberde Çanakkale'de yaşanan savaşın şiddetini görmek mümkündür. Gazete savaşın şafak vakti başladığını ve on iki saat sürdüğünü, her iki tarafın da ağır kayıplar verdiğini yazmıştır. Gazete Müttefiklerden gelen haberlere göre Müttefik filosunun kaleleri bombaladığı ve Gelibolu Yarımadası'nda bütün bir Türk taburunu ele geçirdiğini yazmıştır. Müttefiklerin Çanakkale Boğazı'nı zorlamak için ikinci büyük girişimin kara ve deniz yoluyla tüm hızıyla devam ettiğini yazan gazete Türk kaynaklarından gelen haberlere de yer vermiştir. İstanbul'dan gelen haberlerde Müttefiklerin Çanakkale Boğazı'na yaptığı kara saldırısının başarısız olduğu, Mareşal Liman von Sanders yönetimindeki Türk ordusunun, 80.000 Müttefik askerinin tamamını Gelibolu Yarımadası'ndan sürdüğünü, düşmanın bir kısmının teknelerine doğru kaçtığı ve kaybolduğu, diğerlerinin ise toplu olarak teslim olduklarını okuyucularına aktarmıştır.⁵⁸

Çanakkale'deki durumun değişmediğini belirten *Bryan Daily Eagle and Pilot* gazetesi Rus filosunun Karadeniz'in Ereğli limanına saldırdığını ve saldırıda dört evin hasar gördüğünü yazmıştır.⁵⁹ *The Wheeling Intelligencer* gazetesinde Fransız kuvvetlerinin Kumkale'yi işgal ettiği haberi yer alırken⁶⁰ *The Richmond Palladium and Sun-Telegram* gazetesi bütün gün süren şiddetli çatışmalardan sonra Suvla Körfezi yakınlarındaki Gelibolu Yarımadası'nda bir Türk taburunun ele geçirildiğini ve İngiliz ve Fransız birliklerinin, Gelibolu Yarımadası'nda Eski Hisarlık'a yakın bir noktada sağlam bir yer edindiklerini yazmıştır.⁶¹ *The Topeka State Journal* gazetesi ise İngiliz kuvvetlerinin Gelibolu Yarımadası'nda ilerlediğini ve buranın anakara ile olan bağlantısını yavaş yavaş kestiğini ileri sürmüştür. Gazete bu durumda Türklerin Boğazların Avrupa ve Asya yakaları arasında ileri geri geçişlerinin artık mümkün olamayacağını yazmıştır.⁶²

Savaş devam ederken tarafların birbirleriyle çelişen açıklamaları olmuştur.⁶³ İngilizlerin amacı Gelibolu şehrini alarak kuzey hattını tutmak, böylelikle Türk ordusuna İstanbul'dan gelen yardımları kesmektir.⁶⁴ İstanbul'dan yapılan açıklamalarda ise Türklerin Çanakkale Boğazı'nda Müttefiklere karşı kesin bir zafer kazandığı bildirilmiştir. İngiliz ve Fransız ifadeleriyle doğrudan çelişen açıklamada, yarımadanın ucundaki Kabatepe'deki kuvvetler hariç, Boğazların Asya ve Avrupa yakasına inen tüm birliklerin sürüldüğü ve Müttefik savaş gemileri ile nakliyelerinin birçoğunun hasar gördüğü bildirilmiştir.⁶⁵ *The Sunday Gate City* gazetesi de Müttefiklerin ilerleyişine değinerek İngiliz birliklerinin Çanakkale Boğazı'nı batıdan koruyan Türk topraklarını kuşattığını, Asya yakasında ise

⁵⁵ Zekeriya Kurşun, a.g.m., s.206

⁵⁶ Mahir Aydın, "Çanakkale Savaşı'nda Kara Muharebeleri", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2016-1 S. 29, s.52.

⁵⁷ Mahir Aydın, a.g.m., s.54-57.

⁵⁸ *The Ocala Evening Star*, 29 Nisan 1915, s.1.

⁵⁹ *Bryan Daily Eagle and Pilot*, 5 Nisan 1915, s.1.

⁶⁰ *The Wheeling Intelligencer*, 28 Nisan 1915, s.1.

⁶¹ *The Richmond Palladium and Sun-Telegram*, 29 Nisan 1915, s.1.

⁶² *The Topeka State Journal*, 1 Mayıs 1915, s.1.

⁶³ *The Bridgeport Evening Farmer*, 30 Nisan 1915, s.1.

⁶⁴ *New-York Tribune*, 1 Mayıs 1915, s.1.

⁶⁵ *The Topeka State Journal*, 1 Mayıs 1915, s.1.

Fransız sömürge birliklerinin de aynı şeyi yaptığını yazmıştır. Aynı gazete İngiliz Savaş Dairesi tarafından reddedilmesine rağmen İstanbul tarafından yapılan Türklerin Çanakkale Boğazı boyunca Müttefiklere karşı zafer kazandıkları açıklamasına yer vermiştir.⁶⁶ Nitekim Türkler sadece savunmada kalmamış Anafartalar bölgesine çıkan İngilizlere karşı 27 Nisan 1915 sabahı Arıburnu bölgesinde ilk Türk taarruzunu gerçekleştirmiştir. Bunu 1-2 Mayıs gecesi ve 3-4 Mayıs gecesi Seddülbahir bölgesinde gerçekleştiren taarruzlar takip etmiştir. İngiliz ve Fransız hatlarında çözümler başladıysa da Müttefik savaş gemilerinin açtığı şiddetli ateş yüzünden taarruz durdurulmuştur. İtilaf kuvvetlerince 6, 7, 8 ve 9 Mayıs günleri karşı saldırılar gerçekleştirilmişse de bu saldırılarda başarısız olmuştur.⁶⁷

The Watchman and Southron gazetesi Mayıs 1915'in başlarında okuyucularıyla paylaştığı haberde Müttefik filosunun büyük kısmının Çanakkale Boğazı'na girdiğini ve kaleleri şiddetli bir şekilde bombaladığını bildirmiştir. Ayrıca Boğazların her iki yakasında şiddetli çatışmaların sürdüğünü, Türklerin takviyelerini hızlandırdıklarını ve Müttefiklerin ilerlemesini önlemeye çalıştıklarını ve her ne kadar kayıplar yaşansa da, Müttefiklerin Çanakkale Boğazı'ndaki kara kuvvetlerinin, Türkleri geri çekilmeye zorladığını ve istikrarlı bir şekilde ilerlediklerini yazmıştır.⁶⁸ Mayıs 1915'te Müttefik filoları Çanakkale Boğazı boyunca uzanan Türk kalelerine saldırmaya devam etmiş, uçaklar savaş gemilerinin ateşini yönlendirmek için kullanılmış ve her iki tarafta ağır kayıplar vermiştir.⁶⁹ Fransız birlikleri ise Çanakkale Boğazı'nın daha çok Asya yakasında Türklere saldırmıştır.⁷⁰

Müttefiklerin amacı Gelibolu Yarımadası boyunca ilerlemektir.⁷¹ Çatışmalarda İngiliz zırhlısı Kraliçe Elizabeth Saros Körfezi'nden Müttefiklere yardım ederken, eski Alman kruvazörü Goben yani Sultan Selim Marmara Denizi'nden Türklere yardım etmiştir.⁷² 18 Mayıs 1915 gecesi ise Türkler Avustralyalılara saldırmış iki bin kişiyi öldürmüş ve beş bin kişi de yaralamıştır.⁷³ Enver Paşa'nın emri doğrultusunda Mareşal Liman von Sanders 19 Mayıs 1915'te Müttefiklere saldırmıştır. Başlangıçta Türkler bazı başarılar kazansa da Anzakların şiddetli savunması sonucu kesin bir sonuç alınamamış ve savaş siper savaşlarına dönüşmüştür.⁷⁴ 27 Mayıs 1915 tarihinde ise Türkler İngilizlerin Majestic gemisi batırmıştır.⁷⁵

Haziran 1915'in başında Türklerin Çanakkale'deki kayıplarının kırk bin olduğu Amerikan basınında yer almıştır.⁷⁶ *The Daily Gate City* gazetesi 2 Haziran 1915'te Atina'dan aktardığı bir habere göre Türklerin son kırk sekiz saat içinde Gelibolu Yarımadası'nda gece saldırılarında korkunç kayıplar verdiği, savaşın başından beri kayıplarının yüz bine yaklaştığı yazmıştır.⁷⁷ Haziran 1915'in başlarında Müttefikler Gelibolu Yarımadası'nda genel ilerleme sağlasa da Türk topçularının faaliyeti ve şiddetli karşı saldırıları nedeniyle bu kazanımları tam olarak tutamamıştır.⁷⁸ İstanbul'dan yapılan resmi bir açıklamada ise Fransız ve İngilizlerin ağır kayıplar verdiği bildirilmiştir.⁷⁹ *The Topeka State Journal*

⁶⁶ *The Sunday Gate City*, 2 Mayıs 1915, s.1.

⁶⁷ Zekeriya Kurşun, a.g.m., s.207.

⁶⁸ *The Watchman and Southron*, 5 Mayıs 1915, s.1.

⁶⁹ *The Chickasha Daily Express*, 6 Mayıs 1915, s.1.

⁷⁰ *The Ogden Standard*, 7 Mayıs 1915, s.8.

⁷¹ *New Britain Herald*, 18 Mayıs 1915, s.9.

⁷² *Bryan Daily Eagle and Pilot*, 21 Mayıs 1915, s.1.

⁷³ *The Daily Ardmoreite*, 23 Mayıs 1915, s.1; *Ottumwa Tri-Weekly Courier*, 25 Mayıs 1915, s.1.

⁷⁴ Zekeriya Kurşun, a.g.m., s.207.

⁷⁵ *Grand Forks Daily Herald*, 31 Mayıs 1915, s.1.

⁷⁶ *New-York Tribune*, 2 Haziran 1915, s.3.

⁷⁷ *The Daily Gate City*, 2 Haziran 1915, s.1.

⁷⁸ *The Madison Journal*, 5 Haziran 1915, s.2.

⁷⁹ *The Lakeland Evening Telegram*, 17 Haziran 1915, s.1.

gazetesi İngilizlerin Arıburnu ve Kabatepe'deki durumlarının iyi olmadığını yazmıştır.⁸⁰ Türk raporlarına göre ise Gelibolu Yarımadası'ndaki İngiliz kuvvetlerinin Arıburnu yakınlarından buldukları yeri terk etmek zorunda kaldıkları bildirilmiştir.⁸¹ İngiltere'den yapılan açıklamada 31 Mayıs 1915'e kadar Çanakkale Boğazı'ndaki İngiliz kayıpları 38.636 kişi olduğu açıklanmıştır. Ancak Gelibolu Yarımadası'ndaki savaşın Haziran ayında şiddetlenmesi sebebiyle İngilizlerin o güne kadarki kayıplarının büyük oranda arttığına inanıldığı Amerikan basınında yer almıştır.⁸²

İngiliz Savaş Dairesinden yapılan açıklamada Türk askerlerinin Gelibolu Yarımadası'nda Müttefik mevzilere yeni bir saldırı düzenlediklerini ancak ağır kayıplarla geri çekilmek zorunda kaldıklarını ileri sürülmüştür.⁸³ Türk Savaş Dairesi ise Temmuz 1915'te yaptığı bir açıklamada Gelibolu Yarımadası'nın Müttefiklerin Kabatepe'ye saldırdığını ancak Müttefik savaş gemisinin vurulduğunu ve geri çekilmeye zorlandığını açıklamıştır.⁸⁴ 2 Ağustos 1915'in ilk günlerinde *The Pensacola Journal* gazetesinde Çanakkale'nin Müttefikler için zor bir problem haline geldiğine dair bir yazı kaleme alınmıştır. Çıkarma sırasında Müttefik gemilerinin yarımadaya yönelik topçu ateşi olmasaydı tek bir İngiliz veya Fransız askerinin karaya ayak basamayacağını belirten gazete günler boyunca Müttefik gemilerinin yarımadanın güney ucundaki her noktayı bombaladığını yazmıştır. Böylece Osmanlı birlikleri neredeyse kıpırdayamaz hale getirilmiştir. Ancak gün geçtikçe Türkler daha fazla siper kazmışlar ve Müttefiklere karşı güçlü bir savunma hattı oluşturmuşlardır.⁸⁵ Bu arada Amerikan basınında Çanakkale Boğazı ve İstanbul'un çöküşünden Rusya'nın muhtemelen diğer ülkelerden daha fazla fayda sağlayacağı, ancak Rus birliklerinin ise Müttefiklere yardım etmek için Gelibolu Yarımadası'na gönderilmesinin pek muhtemel olmadığı yer almıştır.⁸⁶

Ağustos 1915'in başında Liman Von Sanders Associated Press muhabiri ile yaptığı görüşmede askeri durumun kendileri için iyi olduğunu ve İngilizleri Arıburnu'ndan çıkarmayı planladıklarını ancak bunun için acele etmediklerini söylemiştir.⁸⁷ Associated Press muhabiri ile yaptığı görüşmede Enver Paşa ise yeni takviyelerin geldiğini belirterek Gelibolu Yarımadası'nda Müttefikleri kontrol altında tutabileceklerinden emin olduklarını söylemiştir.⁸⁸ Ağustos 1915'in başlarında Gelibolu Yarımadası'na takviye İngiliz kuvvetleri karaya çıkmış ve çatışmalar şiddetlenmiştir.⁸⁹ Aynı ayın ortalarında Müttefik kuvvetler, Çanakkale Boğazı'ndaki saldırılarını artırmış ve Gelibolu Yarımadası'nda ilerleme kaydetmiştir.⁹⁰ İngiliz-Fransız kuvvetleri Gelibolu Yarımadası'ndaki Arıburnu'nun kuzeyinde ki Türk askerlerine yönelik bir saldırı gerçekleştirmiş ancak bu saldırı güçlü bir karşı saldırı ile geri püskürtülmüştür.⁹¹ I. ve II. Anafartalar Zaferi'nden sonra Müttefiklerin yaptığı bütün taarruzlar neticesiz kalmıştır.

Amerikan gazetelerinde Ağustos sonu itibarıyla savaşın Müttefikler tarafından kaybedildiğiyle ilgili haberler yayınlamaya başlanmıştır. Buna rağmen Ağustos ayının sonlarında da taraflar arasındaki çatışmalar şiddetle devam etmiştir. *The Daily Gate City* gazetesine göre Gelibolu'ya gönderilen, Türk birliklerinin iki bölümü, Müttefiklerin son ağır saldırıları sırasında açık pozisyonda kalmış ve ağır

⁸⁰ *The Topeka State Journal*, 17 Haziran 1915, s.1.

⁸¹ *The Evening World*, 18 Haziran 1915, s.2.

⁸² *The Richmond Palladium and Sun-Telegram*, 1 Temmuz 1915, s.1.

⁸³ *The Cordova Daily Times*, 26 Temmuz 1915, s.1.

⁸⁴ *The Fargo Forum and Daily Republican*, 12 Temmuz 1915, s.1.

⁸⁵ *The Pensacola Journal*, 2 Ağustos 1915, s.1.

⁸⁶ *The Daily Telegram*, 12 Temmuz 1915, s.9.

⁸⁷ *The Fargo Forum and Daily Republican*, 3 Ağustos 1915, s.1.

⁸⁸ *The Ogden Standard*, 11 Ağustos 1915, s.1.

⁸⁹ *Perth Amboy Evening News*, 12 Ağustos 1915, s.1.

⁹⁰ *Evening Times-Republican*, 15 Ağustos 1915, s.1.

⁹¹ *Ricmond Times Dispatch*, 16 Ağustos 1915, s.1.

kayıplar vermiştir.⁹² *The Topeka State Journal* gazetesi ise İngiliz güçleri tarafından Gelibolu Yarımadası'nın anakaradan kademeli olarak bağlantısının kesildiğini ve Türklerin Boğazların Avrupa ile Asya kıyıları arasında ileri geri geçişlerinin artık mümkün olmadığını yazmıştır. İstanbul'dan gelen resmi raporlara göre ise Türklerin Müttefiklerin kara ve deniz kuvvetlerine yönelik saldırılarında tutarlı bir ilerleme kaydettiklerini açıklanmıştır.⁹³

Ağustos 1915'in sonlarında *The Washington Times* gazetesinde Müttefiklerin Çanakkale Savaşı'ndaki performanslarını değerlendiren bir yazı kaleme alınmıştır. Yazıda genel olarak hükümet, diplomatik ve askeri çevrelerin Müttefiklerin Çanakkale Boğazı'na karşı saldırıların başarısı konusunda aşırı derecede kötümser hale geldikleri yazılmıştır. Müttefiklerin Türklerin gücünü hafife aldıkları değerlendirilmesinde bulunulan yazıda Müttefiklerin Balkan Savaşları sırasında Türklerin gösterdiği zayıflığı dikkate aldıklarını ancak Jön Türk Hükümetin tam kontrolünü sağlamasından bu yana Türkiye'de gerçekleşen yenilenme ve yeniden yapılanmayı tamamen göz ardı ettiklerini aktarmıştır. Ayrıca Boğazların Müttefik filosu tarafından zorlanması zor olduğu çünkü Türklerin savunma hazırlıkları için yeterli zamana sahip oldukları değerlendirilmesinde bulunulmuştur. Benzer bir eleştiride Gelibolu Yarımadası'ndaki kara harekâtına karşı yapılmıştır. Müttefiklerin sadece Türklerin gücünü büyük ölçüde küçümsemekle kalmadıkları, aynı zamanda, saldırı için geç kaldıkları belirtilmiştir. İstanbul'un kara yoluyla ele geçirilmesinin tamamen imkânsız olduğuna inanılmasa da, saldırının siper savaşlarına indiği ve ancak uzun bir harekâttan sonra Müttefiklerin başarılı olabileceği yorumunda bulunulmuştur.⁹⁴

The Washington Times gazetesi Gelibolu Yarımadası'nda devam eden operasyonlarda birinci ve ikinci kara saldırılarının başarısız olması üzerine Müttefiklerin üçüncü bir plan hazırladıklarını yazmıştır. Müttefiklerin İstanbul'a giden yolu açma konusundaki ilk askeri çabasının İngilizlerin Çanakkale Boğazı'nın Gelibolu ve Fransızların ise Asya kıyıları boyunca saldırması olduğunu yazan gazete bu saldırının başarılı olmadığını Fransızlar denize geri sürüldüğünü, İngilizler ise tüm kıyayı kontrol edemediğini okuyucularına aktarmıştır. *The Washington Times* Müttefik kuvvetlerin Gelibolu'nun güney ucunda yoğunlaşarak eş zamanlı yaptıkları ikinci saldırının da Türklerin savunma hatlarını çok güçlü bir şekilde oluşturmalarından dolayı başarısız olduğunu yazmıştır. Ağustos 1915'in sonlarında Müttefiklerin Suvla Körfezi boyunca yeni çıkarmalar yapmayı düşündüklerini ve bu sayede Müttefiklerin daha büyük bir gücü kullanılabilmelerinin avantaj olduğunu yazan gazete Müttefiklerin savaş hattının on iki milini birleştirerek ilk kez Türklere karşı hareket edecek bir konuma ulaştıklarını ve Türk askerlerinin savunmalarıyla orantılı bir kuvvete sahip olduklarını ifade etmiştir.⁹⁵

New Britain Herald gazetesi Müttefiklerin muazzam ve savurgan olan top ve uçak mühimmatı harcamaları sebebiyle Gelibolu'nun harabeye döndüğünü okuyucularına aktarmıştır.⁹⁶ *The Hattiesburg News* gazetesi ise İngiliz gemilerinin topçu ateşine karşı yarımada'daki bir metrekarelik toprak parçasının güvenli olmadığını ve İngiliz nişancıların sabah saat 5.15'te top atışına başladıklarını yazmıştır. Ayrıca gazete bombalamaların uzun süredir devam etmesi sebebiyle artık Türk bataryalarının çok dikkatini çekmediğini bildirmiştir. Savaş koşulları altında Türklerin kaderciliğinin muhteşem bir şey olduğunu belirten gazete Türklerin ölümü karşılama biçimlerine dikkati çekmiştir.⁹⁷

⁹² *The Daily Gate City*, 25 Ağustos 1915, s.1.

⁹³ *The Topeka State Journal*, 25 Ağustos 1915, s.1.

⁹⁴ *The Washington Times*, 26 Ağustos 1915, s.2.

⁹⁵ *The Washington Times*, 26 Ağustos 1915, s.2.

⁹⁶ *New Britain Herald*, 30 Ağustos 1915, s.5.

⁹⁷ *The Hattiesburg News*, 13 Ağustos 1915, s.4; Konuyla ilgili ayrıca bakınız: Hasan Mert, "Çanakkale'de Ölüm", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 1, Temmuz 2011, ss.151-172.

Büyük kuvvetlerle Türklere saldıran İngilizlerin Ağustos 1915'teki kayıpları 50.000'ni aşmıştır.⁹⁸ Özellikle Suvla Körfezi bölgesinde İngilizler ciddi kayıplar vermiştir.⁹⁹ Cephede görev yapan Associated Press muhabirinden gelen mektubu yayımlayan *The Fargo Forum and Daily Republican* gazetesi Çanakkale'de durumun İngilizler için iç açıcı olmadığını aktarmıştır. Gelibolu Yarımadası'nın Anafarta-Arıburnu cephesindeki Müttefik birlikleri için durumun umut vadetmediğini bildiren muhabir 26 ve 27 Ağustos 1915'te Türklere yönelik iki saldırı olduğundan bahsetmiştir. Bu saldırılarda Türklerin büyük kayıp vermeler birlikte İngiliz kayıplarının 11 ile 13 bin arasında olduğunu yazmıştır.¹⁰⁰

Eylül 1915'te Çanakkale'de hem karada hem de denizde çatışmaların yeniden başlayacağı ve Müttefiklerin Seddülbahir ile Suvla Körfezi'ne eşzamanlı saldırılara hazırlandığına dair haberler Amerikan basınına yansımıştır. İstanbul'dan yapılan resmi açıklamada ise bu saldırıların ertelendiği duyurulmuştur.¹⁰¹ *The Daily Ardmoreite* gazetesi Paris'ten yapılan bir açıklamaya yer vererek Gelibolu Yarımadası'ndaki Türk kuvvetlerinin önemli bir bölümünün Müttefikler tarafından kuşatıldığını ve teslim olmalarının yakın olduğu aktarmıştır.¹⁰² *Evening Times-Republican* gazetesi İstanbul'a yol açmak için Gelibolu Yarımadası'nda savaşıyan İngiliz ve Fransızların savaşıyan bir adam olarak Türkler ve aynı zamanda Müslümanların kişisel nitelikleri hakkında yüksek bir fikir edindiklerini yazmıştır. Gazete yarımadadaki Müttefik kuvvetlerin büyük bir İtalyan ordusu tarafından güçlendirildiği de eklemiştir.¹⁰³

Ekim 1915'te General Sir Hamilton'ın Çanakkale Boğazı kuvvetlerinin komutasından alınması, Gelibolu Yarımadası'ndan olası bir geri çekilme söylentilerini gündeme getirmiştir. Bununla birlikte, General Sir Charles Munro'nun komutan olarak atanmasını Amerikan basını saldırıların yeniden başlayabileceği olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁴ General Monro Gelibolu'ya gelinceye kadar Binbaşı Tümgeneral William Riddel Birdwood, birliklere geçici komutan olarak atanmıştır. Bu atama İstanbul'a giden yolu açmak için Gelibolu Yarımadası'na gönderilen Müttefik kuvvetleri için her şeyin yolunda gitmediğinin bir göstergesi olarak Amerikan gazetelerinde yer almıştır. Nitekim İngiliz parlamentosunda Viscount Milner, birliklerin Gelibolu'dan çekilmesini ve savaşın başka bir bölgesine transfer edilmesini önermiştir.¹⁰⁵ Lord Lansdowne ise Çanakkale'deki savaşa devam edip veya çekileceği noktasında hükümet üyelerinin bir şey diyemeyeceğini söylemiştir.¹⁰⁶

Ekim 1915'in ortalarında Alman ve Avusturyalıların Sırbistan'a yönelik faaliyetlerin Müttefiklerin Çanakkale'den çekilmesini gündeme getirmiştir. Avustralya'nın İngiltere'nin yardımına gönderdiği askerlerin çoğunun Çanakkale'de savaştığını belirten *The Alaska Citizen* gazetesi bu durumda binlerce Avustralyalıların boşuna ölmüş olacağını aktarmıştır. *The Alaska Citizen London Times* gazetesinden aktardığı haberinde Gelibolu Yarımadası'nda veya Çanakkale Boğazı boyunca Müttefiklerin Türk kalelerini almalarının neredeyse imkânsız olduğunu yorumunda bulunmuştur.¹⁰⁷ Türk Savaş Dairesi Ekim 1915'in sonlarında Müttefiklere karşı Arıburnu ve Seddülbahir'de önemli başarılar kazandığını açıklamıştır.¹⁰⁸ Kasım 1915'in başlarında İngiliz-Fransız filosunun iki kruvazörü, Seddülbahir'de Türk mevkiilerini bombalamış ancak Türkler önemli başarılar kaydetmiştir.¹⁰⁹ Müttefiklerin Türklere yönelik

⁹⁸ *The Guthrie Daily Leader*, 31 Ağustos 1915, s.1.

⁹⁹ *The Washington Times*, 5 Eylül 1915, s.2.

¹⁰⁰ *The Fargo Forum and Daily Republican*, 19 Ekim 1915, s.1.

¹⁰¹ *The Daily Gate City*, 14 Eylül 1915, s.2.

¹⁰² *The Daily Ardmoreite*, 3 Eylül 1915, s.1.

¹⁰³ *Evening Times-Republican*, 1 Ekim 1915, s.7.

¹⁰⁴ *The Fargo Forum and Daily Republican*, 19 Ekim 1915, s.1.

¹⁰⁵ *New Britain Herald*, 19 Ekim 1915, s.9.

¹⁰⁶ *The Ogden Standard*, 19 Ekim 1915, s.10.

¹⁰⁷ *The Alaska Citizen*, 18 Ekim 1915, s.1.

¹⁰⁸ *The Ogden Standard*, 30 Ekim 1915, s.1.

¹⁰⁹ *The Richmond Palladium and Sun-Telegram*, 2 Kasım 1915, s.8.

saldırıları sonraki günlerde de devam etmiştir.¹¹⁰ Ancak Kasım 1915'te cepheye gelen İngiliz Harbiye Nazırı Lord Kitchener durumu görünce bölgeyi tahliye etmekten başka çare kalmadığına karar vermiştir.¹¹¹

Aralık ayında Müttefiklerin Gelibolu Yarımadası'nın kuzeyindeki konumlardan vazgeçerek, sadece güney ucunda tutulan toprak şeridini korumaya çalıştıkları Amerikan basınına yansımıştır.¹¹² Ayrıca İngiliz birliklerinin Suvla Koyu'ndan çekilmesi ve Gelibolu Yarımadası'ndaki Anzak askerlerinin başka bir operasyon alanına aktarıldığının açıklanması Müttefiklerin Gelibolu'yu terk edebileceği yorumlarına sebep olmuştur.¹¹³ Gelibolu Yarımadası'nın Suvla ve Anzak bölgelerindeki İngiliz birlikleri geri çekilmiştir. Tüm birlikler, silahları ve depolarıyla birlikte, önemsiz kayıplarla başka bir operasyon alanına başarıyla transfer edildiği Müttefikler tarafından açıklanmış ancak çekilen askerin hangi cepheye gönderildiğinden bahsedilmemiştir. Çanakkale Savaşlarının en sert karşılaşmalarından ve en ağır kayıplarından bazıları, İngilizlerin terk ettiği bu mevkiilerde meydana gelmiştir.¹¹⁴

Berlin'den yapılan bir açıklamada ise Türk Kuvvetlerinin 18-19 ve 19-20 Aralık 1915'te düşmana karşı bir saldırı başlattığı ve Müttefiklerin ağır kayıplar verdiği bildirilmiştir.¹¹⁵ Türk topçularının Gelibolu Yarımadası'ndaki Müttefik batarya ve siperlere karşı başarılı saldırıları sonraki günlerde de devam etmiştir.¹¹⁶ Müttefikler 19-20 Aralık 1915 gecesi Anafartalar ve Arıburnu cephesinden, 8-9 Ocak 1916'da da Seddülbahir'den çekilmişlerdir. Müttefiklerin savaşı kaybetmelerinde kendi kuvvetlerini Türk kuvvetlerinden oldukça güçlü olduğuna inanmaları, bu sebeple gerekli hazırlık ve planları tam olarak yapmamaları, yaptıkları hatalar karşısında gerekli hızlı tepkiyi vererek çözüm üretmemekte gecikmeleri, Türk birliklerinin hızlı hareketi ve savaş kabiliyetleri, Türk ve Müttefiklerin ölüme farklı bakış açıları etkili olmuştur. Nisan 1915'teki çıkarmasıyla Ocak 1916'daki çekilme arasında geçen 259 günde Müttefikler Gelibolu'ya yarım milyon asker göndermiştir. Denizaltı, uçak ve modern topları kullanıldığı bu savaşta Müttefik askerlerden yarımından fazlası hayatını kaybetmiştir.¹¹⁷

Müttefiklerin Çanakkale Cephesi'nde başarısız olmaları savaşın gidişatını önemli ölçüde değiştirmiş ve gibi tüm dünyayı etkileyen sonuçları olmuştur. Çanakkale'nin tahliye haberi Türkleri sevince boğmuş ve bu önemli zafer haberi tüm il ve ilçelerde coşkuyla kutlanmıştır. Türk basını, Müttefiklerin Anafartalar ve Arıburnu'ndan çekilmesini büyük zafer olarak duyurmuş ve Türk milletinin asırlardan beri şevkle beklediği büyük bir zafer kazandığını açıklamıştır.¹¹⁸

Sonuç

Dünyanın en güçlü ordularının topyekûn saldırılarına rağmen Çanakkale Savaşları, Osmanlı Devleti'nin açık zaferiyle sonuçlanmıştır.¹¹⁹ Çanakkale Cephesi Birinci Dünya Savaşı'nın kilit cephelerinden biri olması sebebiyle dünya kamuoyunun da yakından izlediği bir yer olmuştur. Bu yüzden birçok gazeteci gibi Amerikalı gazeteciler ile Amerikan basını da bu bölgeye ilgi duymuş ve burada yaşanan gelişmeleri dikkatle takip etmiştir. Amerikan basını savaşın her iki tarafında haberlerini yayımlamıştır. Haber kaynağı olarak iki tarafında haber kaynaklarını kullanmıştır. ABD ilk başlarda

¹¹⁰ *The Watchman and Southron*, 24 Kasım 1915, s.1.

¹¹¹ Zekeriya Kurşun, a.g.m., s.207.

¹¹² *The Pensacola Journal*, 3 Aralık 1915, s.2.

¹¹³ *Tonopah Daily Bonanza*, 20 Aralık 1915, s.1.

¹¹⁴ *The Citizen-Republican*, 23 Aralık 1915, s.7.

¹¹⁵ *The Fargo Forum and Daily Republican*, 22 Aralık 1915, s.1.

¹¹⁶ *The Sunday Telegram*, 26 Aralık 1915, s.1.

¹¹⁷ Alan Moorehead, *Gelibolu*, (çev. Ali Cevat Akkoyunlu), (İstanbul: Doğan Kitap, 2000), s. 326-330.

¹¹⁸ Mücahit Özçelik, "İtilaf Devletlerinin Çanakkale'yi Tahliyesinin Türk Basınına Yansımaları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 13, Bahar 2015, Sayı: 18, ss. 447-464.

¹¹⁹ Sait Aşgın, "Çanakkale Savaşlarının Arka Planı", *Türk İdare Dergisi*, S. 470, Mart 2011, s.26

savaşa katılmayan bir ülke olan Amerikan basını konuya kısmen de olsa tarafsız yaklaşmış ve her iki tarafın gözünden gelişmeleri aktarmıştır. Ancak bu aktarmanın daha çok Müttefik Devletlerin gözünden olduğunu belirtmek gerekir.

Amerikan basınında Çanakkale Boğazı ve İstanbul'un çöküşünden Rusya'nın muhtemelen diğer ülkelerden daha fazla yarar sağlayacağını ancak Rus birliklerinin Müttefiklere yardım etmek için Gelibolu Yarımadası'na gönderilmesinin pek muhtemel olmadığı daha savaşın başında belirtmiştir. Çanakkale'de yaşanan savaşın ne denli şiddetli olduğunu Amerikan basınından takip etmek mümkündür. Tarafların verdiği ağır kayıpları sayfalarına taşıyan Amerikan gazeteleri cephedeki muhabirleri veya diğer haber kaynaklarından elde ettikleri bilgileri okuyucularına aktarmıştır. Amerika basınında çıkan haberlere bakıldığında Müttefiklerin savaşı kazanmak için neredeyse her yola başvurdukları görülmektedir. Nitekim Amerikan gazeteleri Müttefik saldırılarıyla Gelibolu'nun büyük oranda harap olduğu ancak birkaç evin sağlam kaldığı yazılmıştır. Ayrıca tarlalarda hasadın yapılamadığı, köylerde sağlam kalan az sayıda dükkânın boş olduğu, limanlardaki teknelerin kaybolduğu, kasaba, köy ve kırsal kesimde yaşayanların bölgeyi terk ettiğini, bölgede sadece askerlere rastlanıldığını aktarmıştır.

Amerikan basını Müttefiklerin Türkler karşısında neden kaybettikleri konusunu da irdelemiştir. Müttefiklerin Türklerin askeri gücünü hafife aldıklarının belirden Amerikan gazeteleri Müttefiklerin Balkan Savaşları sırasında Türklerin gösterdiği zayıflığı dikkate aldıklarını ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tam kontrolünü sağlamasından bu yana Türkiye'de gerçekleşen yenilenme ve yeniden yapılanmayı tamamen göz ardı ettiklerini yazmıştır. Müttefiklerin İstanbul'a ulaşmak için önce deniz yolunu denediklerini ancak bunun başarısız olması üzerine kara çıkarmalarına başladıklarını belirten Amerikan gazetelerinde Müttefiklerin karadan Gelibolu'yu alıp İstanbul'a ulaşmak için üç büyük plan yaptıkları ve bu planların başarısızla sonuçlandığını takip edilebilmektedir. Amerikan gazeteleri İstanbul'a yol açmak için Gelibolu Yarımadası'nda savaşan İngiliz ve Fransızların Türklerin savaşı özellikleri ve aynı zamanda Müslümanların kişisel nitelikleri hakkında yüksek bir fikir edindiklerini belirtmiştir. Amerikan basını savaş koşulları altında Türklerin kaderciliğinin muhteşem bir şey olduğunu üzerinde durarak Türklerin ölümü karşılama biçimlerine dikkati çekmiştir.

Çanakkale'de yaşanan savaşla ilgili değerlendirmede bulunan Amerikan basını Müttefiklerin Çanakkale'de yaşadıkları deniz gücü kayıplarının XVII. ortalarında İngilizlerin Hollandalılarla yaptığı mücadeleden ve 1905 yılında Japonya deniz savaşında Rusların kayıplarından daha büyük olduğunu belirtmiştir. Sadece bu durum bile 18 Mart'ın tek başına Türkler için çok büyük bir zafer olduğunu göstermektedir. Ancak bu başarının sadece Müttefikler açısından değil Türkler açısından ağır bedeli olmuştur. Nitekim Müttefik filosunun Çanakkale'ye girişinden sonraki üç hafta içinde, tarihte o ana kadar bilinen en ağır bombardıman yaşanmıştır. Her iki taraf çok büyük zayıflatlar vermiştir. Bu savaş Türklerin bağımsızlıkları için nasıl büyük bir mücadele verdiklerinin açık bir kanıtı olarak Amerikan basınında geniş yer bulmuştur.

Kaynakça

Resmi Kaynaklar

BOA, DH. EUM. VRK, 25/8

BOA, DH. EUM. VRK, 25/9

BOA, HR. SYS, 2098/12

BOA, HR. SYS, 2409/21

BOA, HR. SYS, 2409/53

BOA, HR. SYS, 2412/11

Sürelî Yayınlar

Bridgeton Pioneer
Bryan Daily Eagle and Pilot
Evening Star
Fulton County Tribune
Grand Forks Daily Herald
New Britain Herald
New-York Tribune
Ottumwa Tri-Weekly Courier
Perth Amboy Evening News
Richmond Times-Dispatch
The Alaska Citizen
The Appeal
The Bridgeport Evening Farmer
The Caldwell Watchman
The Chickasha Daily Express
The Citizen-Republican
The Cordova Daily Times
The Daily Ardmoreite
The Daily Gate
The Daily Gate City
The Daily Telegram
The Ekalaka Eagle
The Evening World
The Fargo Forum and Daily Republican
The Guthrie Daily Leader
The Hattiesburg News
The Lakeland Evening Telegram
The Madison Journal
The New York Times
The Ocala Evening Star
The Ogden Standard
The Pensacola Journal
The Richmond Palladium and Sun-Telegram
The Seward Gateway
The Sunday Gate City
The Sunday Telegram
The Topeka State Journal
The Washington Times
The Watchman and Southron
The Wheeling Intelligencer
Tonopah Daily Bozanza

Kitap ve Makaleler

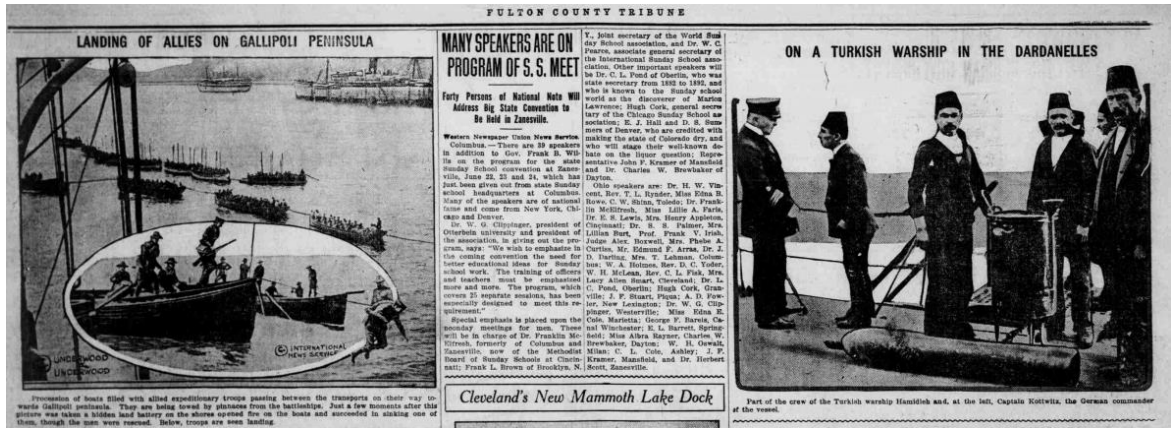
- Albayrak, Muzaffer, *Çanakkale Cephesi'nde Yabancı Gazeteciler, 100. Yılında Çanakkale*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Mart 2016, ss.195-214.
- Apuhan, Recep Şükrü, *Çanakkale Geçilmez*, Dördüncü Baskı, İstanbul: 2005.
- Aşgın, Sait, “Çanakkale Savaşlarının Arka Planı”, *Türk İdare Dergisi*, S. 470, Mart 2011.
- Aydın, Mahir, “Çanakkale Savaşı'nda Kara Muharebeleri”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2016-1 S. 29, ss. 47-63.
- Başak Tolga, “The New York Times” Gazetesinin Çanakkale Boğazı Günlüğü (1-31 Mart 1915)”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XI S.46, Haziran 2011, ss.1-42
- Beydilli, Kemal, “Boğazlar Meselesi”, DİA, İstanbul, 1992, C. VI, ss.266-269.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1991.
- Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, (çev. Yzb. Avni), İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul 1939.
- Çelik, Recep, “Çanakkale Savaşları Sırasında Halkın Durumu”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 13, Bahar 2015, Sayı: 18, ss. 411-430, 100. Yıl.
- Eyicil, Ahmet, “Çanakkale Savaşları”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2009 8(1), s.317-370.
- G. A. Bowen, “Document Analysis As A Qualitative Research Method”. *Qualitative Research Journal*, 2009 9(2), 27-40.
- Göleç, Mustafa, “Amerikalı Bir Gazetecinin Gözüyle Çanakkale Deniz ve Kara Savaşları: George Abel Schreiner ve Çanakkale Günlükleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 13, Bahar 2015, S. 18, ss. 593-635
- Kılıç, Sezen, “Liman von Sanders'in Çanakkale Savaşları İle İlgili Bazı İddiaları”, *Journal of Gazi Academic View*, c. VII, S. 14, 2014, s.1-19.
- Kurşun, Zekeriya, “Çanakkale Muharebeleri”, DİA, İstanbul, 1993, C. VIII, s.205-208.
- Küçükvatan, Mahir, “Avustralya ve Yeni Zelanda Basınında Çanakkale Deniz Savaşı”, *Tarih ve Günce*, I/1, (2017 Yaz), ss. 125-152.
- Mert, Hasan, “Çanakkale'de Ölüm”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 1, Temmuz 2011, 151-172
- Moorehead, Alan, *Gelibolu*, (çev. Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul: Doğan Kitap, 2000.
- Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2005.
- Özçelik, Mücahit, “İtilaf Devletlerinin Çanakkale'yi Tahliyesinin Türk Basınına Yansımaları”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 13, Bahar 2015, Sayı: 18, ss. 447-464.
- Schreiner, George Abel, *From Berlin to Bagdad*, New York: Harpers&Brothers Publishers, 1918.
- Selçuk, Mustafa, “Çanakkale Savaşları Sırasında Osmanlı Hükümeti'ni ve Padişahı İstanbul'dan Taşıma Planları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIV, S.70, s. 195-212.
- Uluğ, N. Hakkı, *Çanakkale Destanının 50. Yılı*, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Yayınları.
- Tuncoku, Mete, *Çanakkale 1915 Buzdağının Altı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.
- A. Yıldırım ve H. Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınları, 2013.

Ekler

Ek-1: İstanbul'un Savunmasını ve Gelibolu Bölgesini Gösteren bir Harita¹²⁰

Ek-2: Gelibolu Yarımadası'na Çıkarma Yapan Müttefik Askerleri ve Hamiye Zırhlısında Görevli Mürettebatının Bir Bölümü ile Solda Geminin Alman Komutanı Yüzbaşı Kottwitz.¹²¹

¹²⁰ Bridgeton Pioneer, 29 Nisan 1915, s. 3.

¹²¹ Fulton County Tribune, 18 Haziran 1915, s. 3.

Ek-3: New-York Tribune gazetesinde İngilizlerin Gelibolu'daki İlerlemelerini Anlatan Bir Haber ve İngiliz Ordusunun Türklerle Karşılaştığı Yerleri Gösteren Bir Harita¹²²

New York Tribune
First to Last—the Truth: News - Editorials - Advertisements
SATURDAY, MAY 1, 1915. PRICE ONE CENT

ALLS ON FRANK
with Condensed
Kismet Music.
It is known known
of the Police Com-
pany.
The Police Com-
pany.
The Police Com-
pany.

**BRYAN MOVES
HUNDREDS HERE
TO FIGHT RUM**
Booker T. Washington Is
Among Pledge Signers
at Temperance Call.

**PROTECT MINORS,
SECRETARY WARNS**
Schooner That Crosses Bar, He
Asserts, Is More Deadly
than Submarine.

**AS CLERK,
D. IS RUMOR**
des Also Held, It Is
Irregularities in
Low Accounts.

CARS CRASH ON BRIDGE
Six Hurt—Motorman Hurt
Through Windshield.
Traffic was stopped several minutes
while the trucks were cleared.

**COE IS FOUND
IN ALASKA TOWN,
DETECTIVES SAY**
World-Wide Hunt for
Standard Oil Employee,
Missing 3 Months.
MIND FAILED HIM,
MOTHER DECLARES
She Believes He Wandered North
After Forgetting Home and
Bride in Boston.

STEVENS COMPLETES FUND
In Eleventh Hour Rush
Last of \$1,583,000.
The fund was completed by the
last minute gifts brought in by the
last night of the campaign.

**GORGAS ATTACKS
GOETHALS'S POLICY**
Says Panama Builder Blocked
Plan to Stamp Out
Malaria.

**British Sweep Gallipoli
Peninsula for Five Miles;
Cross Near Marmora Sea**

Throw Lines from Sea
to Straits at Each
End of Strip.
BERLIN ADMITS
ATTACK BY SEA.
Town of Gallipoli Re-
ported by Athens as Cap-
tured by Allies.
FRENCH CLEAR CAPE
Advance in Asiatic Promontory
—London Official Declares
English Losses Heavy.

London, April 30.—British troops,
after a series of violent engagements
extending from the Helles Pass to the
Sardos Pass, have taken the
Tertre from the end of the Gallipoli
Peninsula as far as British, five miles
from the tip, while the French, on the
Anafan side, have cleared Kam Kaleb
Cove of the opposing force, according
to a detailed official statement issued
to night by the British War Office. A
column of Australian and New Zealand
troops heavily outnumbered the
Turks, the statement says, and
pushing forward toward the straits,
creating a formidable obstacle by

¹²² *New-York Tribune*, 1 Mayıs 1915, s.1

Batıyı Anlatan İlk Osmanlı Metinlerinde “Batı Bilgisi”nin Yorumlanması

Interpretation of "Western Knowledge" in the first Ottoman Texts Describing the West

Adem ÖLMEZ*

Öz

Batı'nın Osmanlı ile teması iki şekilde olmuştur. Bunlardan birisi iki kültür havzasının coğrafi olarak yan yana gelmesinin bir sonucu olarak kurulan temastır. Bu etkileşim denk kültürlerin birbirinden etkilenmesini sağlamıştır. Bu tür kültürel temasta üstün olan taraf olmadığından hegemonik bir etki yoktur. İkinci temas biçimi, üstün bir kültür olarak Batı'nın diğer toplumlarla karşılaşmasıdır. Bu tür karşılaşma farklı toplumlarda farklı tepkilerin oluşmasına neden olmuştur. Bu da Batı dışı toplumlarda farklı modernleşme biçimlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Osmanlı'nın, Rusya'nın, Japonya'nın ve dünyanın diğer Batı dışı toplumlarının modernleşmesi buna örnek olarak verilebilir. Osmanlı'da birinci tür temasın 16. Yüzyıla kadar devam ettiğini söylemek mümkündür. Ancak, 16. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren geri kalmışlığın farkedilmesiyle birlikte, ikinci tür temasın yani üstün bir kültürle geri kalmış bir kültürün karşılaşmasının görülmeye başladığını söyleyebiliriz. Osmanlı toplumu içinden çıkan entelektüeller bu ikinci süreci inceleyerek değişik biçimlerde yorumlamışlardır. Siyasetnâmeler, sefaretnâmeler, seyahatnâmeler ve layihalarda bu yorumların izlerine rastlanmaktadır. Osmanlı modernleşmesini anlayabilmek için bu ilk metinlerin tematik analizlerinin özel bir önemi olduğunu söylemek mümkündür. Batıdaki gündelik hayat, teknolojik ve bilimsel gelişmeler ve devlet sistemi Osmanlı entelektüellerinin ilgilendikleri konular olmuştur. Biz bu çalışmamızda Batı'dan bahseden ilk metinlerde “Batı bilgisi”nin nasıl yer aldığını tespit etmek istiyoruz. Bu çerçevede örnek olarak belirlediğimiz Hasan el Kafi'nin 1596'da yayımladığı Usûl'l-hikem fi-nizâmü'l-âlem adlı eserini, İbrahim Müteferrika'nın 1732'de yayımladığı Usûl'ül-hikem fi Nizâmü'l-ümem adlı eserini ve Reisü'l-küttap Atıf Efendi'nin 1798'de yazdığı layihasını tematik olarak analiz etmek istiyoruz. Bu ve benzeri eserlerin Batı'ya yaklaşımının tespit edilmesi, Osmanlı'nın Batılılaşma serüveninin temel kodlarının anlaşılması açısından önemli katkılar sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Usulü'l-hikem, Batı Etkisi, Hasan El Kafi, Müteferrika, Atıf Efendi

Abstract

The contact of the West with the Ottomans occurred in two ways. One of these is the contact established as a result of the geographic juxtaposition of the two cultural basins. This interaction has enabled identical cultures to be influenced by each other. There is no hegemonic effect since there is no superior party in this kind of cultural contact. The second contact form is the encounter of the West as a superior culture with other societies. This kind of encounter has led to different reactions in different societies. This has led to the emergence of different forms of modernization in non-Western societies. The modernization of the Ottoman Empire, Russia, Japan and other non-Western societies of the world can be given as an example. It is possible to say that the first kind of contact in the Ottoman Empire continued until the 16th century. However, with the realization of backwardness since the last quarter of the 16th century, we can say that the second type of contact, that is, the encounter between a superior culture and a backward culture, has begun to appear. Intellectuals emerging from the Ottoman society examined and interpreted this second process in different ways. The traces of these interpretations are found in Siyasetnames, Sefaretnames, Seyahatnames and layih. It is possible to say that the thematic analysis of these early texts had a special importance in understanding the Ottoman modernization. The daily life, technological and scientific developments, and the state system in the West were the issues of interest for Ottoman intellectuals. In this study, we want to determine how "Western knowledge" was included in the first texts mentioning the West. Within this framework, we have determined as an example Hasan el Kafi's work called Usûl'l-hikem fi-nizâmü'l-âlem, published in 1596, and Usûl'ül-hikem fi Nizâmü'l-ümem, published by İbrahim Müteferrika in 1732. and Reisü'l-küttap Atıf Efendi's statement written in 1798, we want to analyze thematically. Determining the approach of these and similar works to the West will make important contributions to understanding the basic codes of the Westernization adventure of the Ottoman Empire.

Keywords: Usulü'l-hikem, Western Influence, Hasan El Kafi, Müteferrika, Atıf Efendi

* (Prof. Dr.); İstanbul Medeniyet Üniversitesi, ademolmez@yahoo.com; ORCID:orcid.org/0000-0003-3157-1132

Kaynak Gösterme: Ölmez, A. “Batıyı Anlatan İlk Osmanlı Metinlerinde “Batı Bilgisi”nin Yorumlanması”. Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 6 (2020): 170-183.

Giriş

Batı’da ortaya çıkan düşünme ve yaşama biçimlerinin Osmanlı Devleti’ne ne zaman girmeye başladığı modernleşme tarihi araştırmalarının incelediği bir konudur. Kuşkusuz medeniyetlerin güçlenmesi ve zayıflaması bu anlamda işaret veren genellemelerdir. Ancak kesin bir tarihe işaret etmek her zaman mümkün olamamaktadır. Bu anlamda bir kanaate ulaşmak için zengin Osmanlı literatürünün incelenmesi gerekmektedir. Bu literatürün başında siyasetnameler, sefaretnameler, nasihatnameler ve ıslahatnameler gelmektedir. Bu metinlerde Batı etkisinin izini sürmek mümkündür.

Osmanlı literatüründe Batıya dair eserleri iki grupta incelemek gerekmektedir. Bunlardan birisi herhangi bir üstünlük vermeden yabancı bir kültürü veya coğrafyayı “anlatan tarif eden” metinlerdir. İkincisi ise üstün ve örnek alınması gereken “bir özne olarak” Avrupa’ya dair yazılan eserlerdir. Bu sürecin nereden ikiye ayrılışını kesin bir tarihle belirtmek mümkün değildir. Ancak bu konuda genellemeler vardır. Mesela, Ülken’e göre en azından askeri ve teknik alanda bu kırılma Karlofça Antlaşması ile olmuştur.¹ Zürcher, bu süreci Avrupa’nın nüfuzunun artması ve Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya sisteminin bir parçası haline gelmesiyle ilişkilendirmiştir.² Lewis, Osmanlı’nın bilinçli olarak Batı’ya yönelmesinin ilk defa 18. yüzyıl başlarında olduğunu vurgulamıştır.³ Berkes ise, 17. yüzyılın ortasından itibaren Osmanlı yazarlarının Batı’nın gelişmesinin “gelip geçici bir bunalım” olmadığını kavradıklarını söylemiştir.⁴ Bu tespitlerden de anlaşıldığı gibi modernleşme tarihi yazarlarının ekseriyeti, 17. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın başlarına kadar geçen sürede, Osmanlı entelektüellerinin Batı’daki gelişmeleri görmeye ve buna dair eserler yazmaya başladığını ifade ediyorlardı. Bu genellemelere göre, 17. yüzyılın ortalarından önce Avrupa’ya dair yazılmış eserler yukarıdaki tasnifte ilk gruba giren eserlerdir. Yani herhangi bir üstünlük vermeden Batı’yı “tarif ve tanımlama”ya çalışan eserlerdir. Bu tarihten sonraki eserler ise Batı’nın gelişmesini vurgulayan metinler olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu sınıflandırmayı kesin bir tarihle ikiye ayırmak mümkün değildir. Literatür incelendiği zaman bu genellemelerin yanıltıcı noktalar taşıdığı görülebilir. Yani beklenmedik bir dönemde 16. Yüzyılın sonlarında bile Batı’nın gelişmesine atıfta bulunan eserlerin olması bu geçişi kesin bir tarihe indirgemenin mümkün olmadığını gösterir.

Osmanlı literatüründe “Batı Bilgisi”ne dair farklı formlarda birçok metin vardır. İlklerinden birisi 1580’de yazılarak III. Murad’a takdim edilen *Tarih-i Hind-i Garbi*’dir. Emir Mehmed İbn Emir Hüseyin el-Suûdî (ö.1591) tarafından yazılan bu eser Kolomb’un Amerika’nın keşfinden başlayarak ve Ümit Burnu ve uzak doğudaki yeni yapılan keşiflere kadar bilgi vermektedir.⁵ Müellifin kendi ifadesine göre sadece yapılan gözleme dikkat çekilmektedir: “Akıl gözüyle yedi iklimi gözlemlerim. Yedi başlı ejderhanın baktığı gibi dünyayı bukalemun gibi rengarenk ve türlü türlü gözleyip, dönüşü üzerinde düşünür ve bu sözlerle anlatmaya gayret ederdim” der.⁶ 1730’da Mütferrika tarafından basılan bu eserde, Osmanlı Devleti’nin Süveyş Kanalı’nı açması halinde uzak doğu mallarının kolaylıkla Osmanlı limanlarına geleceğini belirtilmesi müellifinin ileri görüşlülüğünü göstermiştir.⁷ Bu eserde Batı’nın gelişmesine dair bir değerlendirme yoktur. Bu bakımdan ilk grup eserlerin örneklerindedir. 1590’lı yıllarda yazılan Hasan El Kafi’nin (1544-1616) *Usûlü’l-hikem fî Nizami’l-Âlem* adlı eseri bu bağlamda zikredilmesi gereken en dikkat çekici eserdir. Bu eser aşağıda ayrıntılı analiz edileceği gibi “erken” denilebilecek bir dönemde Batı’daki gelişmelerden söz

¹ Ülken, *Çağdaş Düşünce*, 13.

² Zürcher, *Modernleşen Türkiye*, 15.

³ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 46.

⁴ Berkes, *Çağdaşlaşma*, 39.

⁵ *Tarih-i Hind-i Harb-i veya Hadis-i Nev*, 25-115.

⁶ *Tarih-i Hind-i Harb-i veya Hadis-i Nev*, 33.

⁷ *Tarih-i Hind-i Harb-i veya Hadis-i Nev*, 53,55.

edebilmiştir. Bu bağlamda zikredilmesi gereken müelliflerden birisi de Katip Çelebi'dir (ö.1657). Müslümanların Avrupa ülkeleri hakkında bilgisiz olduğunu fark ederek Avrupa'yı Osmanlı toplumuna anlatmak için eserler yazmıştır. Bu eserlerden en önemlisi *İrşadü'l-Hayârâ ilâ Târîhi'l-Yûnân ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ*'dır.⁸ Katip Çelebi bu eserinde "Fırak-ı Nasara bir millet iken ruy-ı zeminde münteşir olup bir merteye çoğaldı ki sa'ir tevaif u milal sevâdına [diğer topluluklar ve milletlerin çokluklarına] bedel olmağa yaklaşıb aktar-ı arzı gemilerle geşt u güzâr eyleyüb [gezip dolaşıp] muhit-i şarki ve garbi nice dar u diyara musallat olub aldı" demektedir. Çelebi burada Avrupalıların nüfusça artmasına ve dünyanın geri kalan kısımlarında hakimiyet kurmalarına dikkat çekmektedir. Ayrıca Avrupalıların bu başarılarına rağmen Osmanlı'yı etkileyecek düzeye gelmediklerini de belirtmektedir.⁹ Bu tespiti yaşadığı yüzyılla birlikte düşünüldüğünde oldukça yerindedir. Bu metnin 17. yüzyılın ortalarında yazıldığı düşünülürse o dönemi anlatmak için uygun bir ifadedir.¹⁰ Avrupa'nın güçlenmesine karşı ne gibi tedbirler alınması gerektiğine dair teklifleri de vardır. Onlar hakkında bilgi edinerek, tecavüzlerinden korunmak gerekmektedir.¹¹ Eserde İspanya, Portekiz, Danimarka, Norveç, Erdel, Macaristan, Venedik, Boğdan ve Papalık'tan bahsedilmektedir. Bahsedilen yerlerden bazıları o gün itibari ile Osmanlı toprağıdır. Ancak halkın ekseriyeti ve yöneticilerinin gayrimüslimlerden oluşması nedeniyle yabancı ülkeler gibi söz etmesi dikkat çekmektedir.¹² Katip Çelebi'nin Osmanlı kamuoyunu Avrupa'dan haberdar etmek için hazırladığı eserlerden birisi de *Tarih-i Frengi Tercümesi*'dir. Aslında bu eser Johann Carion'un 1548'de Paris'te yayımladığı *Chronicle* adlı eserinin tercümesidir. Bu eserde önce Hz. Adem'den başlayarak insanlığın ilk dönemleri ve Nuh Tufanı'nı anlatılmış, daha sonra Yunan ve Roma tarihlerinden, Şam ve Mısır padişahlarından, Makedonya Savaşları'ndan, Cermenyalıların İtalya'daki savaşlarından, Troya Savaşı'ndan, Atilla'nın seferlerinden, Got ve Vandalların tarihlerinden, İslam dininin ortaya çıkmasından, Timur'dan ve Almanlardan ve kendi dönemine kadar Osmanlı tarihinden bahsedilmiştir.¹³ İçerdiği konulardan anlaşıldığı gibi Avrupa hakkında genel bir bilgi vermektedir. Şinasi bu eseri *Tasvir-i Efkar*'da neşrederken, "bizde Avrupa'nın genel durumuna dair, bu eserden başka bilgi alınacak bir kitap olmadığı için" yayımladığını belirtmiştir.¹⁴ Öte yandan Katip Çelebi Batı'nın coğrafi bilgilerinden bahsettiği eserler de yazmıştır. Fransız rahibi iken ihtida eden Şeyh Mehmet İhlasi'nin *Atlas Minör* tercümelerinden faydalanarak *Cihannüma*'yı hazırlamıştır. *Atlas Minör*'ü şark coğrafyasına ait yeni bilgilerle genişletmiştir.¹⁵ Bu eserinde batıdan ve doğudan birçok ülkenin coğrafi özelliklerinden bahsetmiştir.¹⁶ Ayrıca 1646'da Girit Seferi sırasındaki gözlemlerine dayanarak yazdığı *Müntehab-ı Bahriyye*'de de Akdeniz ve Ege hakkında bilgiler vermiştir.¹⁷ Katip Çelebi yaptığı çalışmalarla Batı bilgisinin tanınması açısından önemli katkılar sağlamıştır. Ancak bu bilgiler yaşadığı yüzyılın özelliklerine uygundur. Yani Batı'nın ideolojik yönlerinden değil nüfus ve coğrafya yapısından ve bu yapının getirdiği yeniliklerden bahsetmiştir. Çalışmalarıyla hem Batı kültürüne aşinalığı hem de İslam kültürüne vukufiyeti ile 17. yüzyılın en büyük entelektüellerinden birisi olduğunu

⁸ Gökyay, *Katip Çelebi*, 26.

⁹ Katip Çelebi, *İrşadü'l-hayara*, 37.

¹⁰ Katip Çelebi, *İrşadü'l-hayara*, 38.

¹¹ Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, 135.

¹² Katip Çelebi, *İrşadü'l-hayara*, 23.

¹³ Katip Çelebi, *Tarih-i Frengi Tercümesi*, 8-225.

¹⁴ Gökyay, *Katip Çelebi*, 25.

¹⁵ Ülken, "Katip Çelebi ve Fikir Hayatımız", 178.

¹⁶ Katip Çelebi, *Cihannüma*,

¹⁷ Katip Çelebi, *Müntehab-ı Bahriyye*, 19.

göstermiştir.¹⁸ Ülken onu, “17. asır fikir tarihimizde Garba çevrilmiş düşünceyi hazırlayan sağlam realist görüşe sahip bir fikir adamımızdır” ifadeleriyle tanımlamıştır.¹⁹

Bu az sayıdaki öncü çalışmalarda Batıdaki gelişmelere dikkat çekilirken, geleneksel siyasetname yazımında Batı’daki gelişmelerden bigâne kalınmıştır. Bu eserlerde Osmanlı Devleti’nin geri kalışını açıklamak için kadim gelenekten kopuş ön planda tutulurken Avrupa’daki gelişmeler “örnek alınacak konular” olarak görülmüyordu. Avrupa’da yeni ortaya çıkan dini anlayışlarla geleneksel inanç sahipleri arasında ortaya çıkan çatışmaların devam ettiği dönemde yazılan eserlerde Batı’ya karşı suskun bir üslup vardır. Howard’ın tespit ettiği gibi, “nasihatname yazarlarının bu yeni mefhumlarla hiçbir ortak noktaları yoktu.”²⁰ Kadim uygulamaların, yeniden eski işlerliğini kazanabilmesi için çeşitli öneriler üzerinde duruluyordu. Vurgulanan konuların başında kanun idaresi, geleneğe saygı ve liyakatin önceliği geliyordu.²¹ Bu anlamda öncü eserlerden birisi Lutfi Paşa’nın (ö. 1564) *Asafname*’sidir. Lutfi Paşa bu eserde sadrazam olduğu zaman eski kanun ve nizamların farklı uygulanmaya başlandığını, bu nedenle kendisinden sonrakilere kadim uygulamaların doğrusunun ne olduğunu göstermeyi hedeflediğini belirtiyordu. Yani kadim uygulamaların unutulmaması için çalışıyordu. Gelibolulu Mustafa Âli (ö.1600) 1580’de Halep’te yazdığı *Nushatü’s-selatin*’de hükümdarlara nasihat ederek Osmanlı Devleti’nde geleneksel sistemin bozulduğunu anlatıyordu. Ayn Ali Efendi, 1607’de yazarak Kuyucu Murad Paşa’ya takdim ettiği *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*’ında toprak ve askeri sistemdeki aksaklıkların nasıl giderileceğini yazıyordu. Veysi (ö.1628), 1608’de I. Ahmed’e sunduğu *Hâbnâme*’sinde Büyük İskender ile I. Ahmed’in temsili konuşmalarına yer vererek, ülkenin gelişmesi için işlerin ehil insanlara verilmesini vurguluyor ve Sultan I. Ahmed’i teselli ediyordu. Koçi Bey (ö.1648), IV. Murad ve Sultan İbrahim’e sunduğu risalelerinde devletin bozulan düzeninin nasıl düzeleceğine dair görüşlerini anlatıyordu. Özellikle IV. Murad döneminde görülen aksaklıkların düzeltilmesi için çeşitli önerilerde bulunuyordu. Defterdar Sarı Mehmed Paşa (ö.1717), *Nesâyihü’l-Vüzerâ ve’l-ümera* adlı eserinde yüksek devlet memurlarının nasıl hareket etmeleri gerektiğine dair nasihatlerde bulunuyordu.²² Bu eserler Osmanlı’nın kadim uygulamalarına dönülmesi halinde ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulacağını söylüyordu.

Yukarıda dikkat çekildiği gibi Batı bilgisinden bahseden eserlerin ortaya çıkışı ile kadim geleneğin örnek gösterildiği eserlerin kronolojik olarak bir sıraya konulması mümkün görülmemektedir. Eş zamanlı olarak iki tür esere de rastlanabilmektedir. Batı bilgisindeki gelişmeden bahseden eserler 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın ortalarında görülürken, kanun-ı kadime dönülmesinden bahseden eserlerin ilk örnekleri 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmektedir.

Bu eş zamanlı yazımın 18. yüzyılın başından itibaren değişmeye başladığı dikkat çekmektedir. Artık Avrupa’nın teknolojik ilerlemesine dair yazılan metinler artmaya başlamıştır. Bu dönemde Avrupa’yı anlatan layihalar görülmeye başlamıştır. 1714’te kaleme alınan ancak kimin yazdığı bilinmeyen bir layihada, Avusturya’nın idari yapısından, hükümdarın özelliklerinden ve eyalet yönetiminden bahsediliyordu.²³ 1725’te yazılan ancak yazarı hakkında ittifak olmayan *İcmâl-i Ahvâl-i Avrupa* adlı eserde Avrupa ülkelerinin adları, başkentleri ve sınırları inceleniyordu.²⁴ 1720’lerin sonunda kaleme alınan *İklîm-i Avrupa’da Vâkı’*

¹⁸ Katip Çelebi, *Târih-i Frenji Tercümesi*

¹⁹ Ülken, “Katip Çelebi ve Fikir Hayatımız”, 177.

²⁰ Howard, “Osmanlı Nasihatname Türleri ve Mit”, 222.

²¹ Howard, “Osmanlı Nasihatname Türleri ve Mit”, 189.

²² Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde*, 69.

²³ Demir, “Avrupa Layihaları”, 4.

²⁴ Demir, “Avrupa Layihaları”, 5.

Mülûk ve Mîlel-i Nasârâ adlı eserde de Avrupa'daki siyasi yapılanmalar hakkında bilgiler veriliyordu.²⁵ Batı bilgisinin Osmanlı'ya taşınmasında önemli bir işlev gören araçlardan birisi de sefaretnamelerdir. Bu eserlerin ilk örneklerinden birisi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin (1670-1732) *Sefaretnamesi*'dir. Sultan III. Ahmed, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'ye bizzat gittiği yerlerdeki uygulamaları öğrenerek gelip kendilerine aktarmasını istemiştir. Böylece Osmanlı sultanları isteyerek Batıdan gelen bilgiye kucak açmaya başlamışlardır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi sefaretnamesinin Osmanlı modernleşmesi için önemini Ahmed Hamdi Tanpınar, "Bu kitabın hemen her satırında gizli bir mukayese fikrinin beraberce yürüdüğü görülür. Hakikatte bu sefâretnâme'de bütün bir program gizlidir"²⁶ cümleleriyle özetlemiştir. Batı etkisinin çok net olarak görüldüğü eserlerden birisi de İbrahim Müteferrika'nın (1674-1745) *Usûl'ül-hikem fî Nizâmü'l-ümem* adlı eseridir. Bu eserde aşağıda anlatılacağı gibi, Batıdaki gelişmelerden bahsedilerek o noktada eksikliklerimizi nasıl giderebileceğimize dair tespitlere yer verilmiştir. Bu anlamda zikredilmesi gereken önemli eserlerden birisi de Reisülküttap Atıf Efendi'nin (ö.?) *Muvazene-i Politikaya Dair* layihasıdır. Bu eser 19. Yüzyılın başında Osmanlı entelektüellerinin Avrupa'ya bakışını görmek için önemlidir. Bunların dışında İgnatius Mouradge D'ohsson'nun (1740-1807) *Nizâm-ı Asker ve Levâzım-ı Harbe Dâir* iki layihası, Ebubekir Ratıb Efendi'nin (ö.1799) *Nemçe Sefaretnamesi*, Mustafa Rasih Efendi'nin (1743-1803) *Rusya Sefaretnamesi*, Sadık Rifat Paşa'nın (1807-1857) *Avrupa Ahvaline Dair* risalesi bu çerçevede değerlendirilebilecek yüzlerce eserden sadece birkaç örnektir.

Biz bu çalışmada "Batı bilgisi"ni Osmanlı aydın ve bürokratlarının nasıl yorumladığını belirlemek için üç örnek eser üzerinden hareket etmeyi uygun bulduk. Bunlar Hasan El Kafi'nin *Usûlü'l-hikem fî Nizami'l-Âlem*, İbrahim Müteferrika'nın *Usûl'ül-hikem fî Nizâmü'l-ümem* ve Reisülküttap Atıf Efendi'nin (ö.?) *Muvazene-i Politikaya Dair* eserleridir. Yaklaşık yüzer yıl arayla yazılan bu eserlerde Osmanlı aydın ve bürokratlarının "Batı bilgisi"ni nasıl yorumladığını tespit etmek istedik. Ayrıca yukarıda örnekleri verildiği gibi 18. Yüzyıl başında Batı'dan bahsedilmeye başladığına dair görüşlerin yeniden gözden geçirilmesinin uygun olacağını düşündük.

"Kadim" İçinde "Cedit": Hasan El Kafi

Konu hakkındaki ilk eser *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem*'dir. Bu eserin birçok baskısı yapılmıştır. Yer ve tarih gösterilmeyen ilk baskısı bugün Atatürk Kitaplığı'nda bulunmaktadır. Ayrıca 1870'de Tevfik imzası ile *Asır* gazetesinde popüler bir tercümesi yayımlanmıştır.²⁷ 1913'te (1331) Ahmed Reşid Paşa tarafından eserin ilaveli bir tercümesi daha yapılmış ve Hicaz vilayeti matbaasında basılmıştır. Öte yandan eser hakkında 19. yüzyılın başlarından itibaren Fransızca (1824), Macarca (1909), Almanca (1911) ve Sırpça (1919) çalışmalar da yapılmıştır.²⁸

Müellifi Hasan El Kafi Bosna eyaletine bağlı Akhisar'da (Prusac, Mittelbosnien) doğmuştur. Memleketinde başladığı eğitim hayatını İstanbul'da ikmal ettikten sonra, yeniden Akhisar'a dönerek kadılık yapmıştır. Burada ilmi eserler vücuda getirerek tekrar İstanbul'a gelmiştir. Daha sonra Budin eyaleti Sirem sancağı kadılığına atanmış, 1591'de de hacca gitmiştir. Kafi, siyasetname türünde olan *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem* adlı eserini Akhisar'da yazdıktan bir süre sonra 1596'da III. Mehmed'in Eğri Seferi'ne katılmıştır. Sefer sırasında eserini kendi ifadesi ile "ulemâ-yı devlet ve erkân-ı devlet ve âyan ve vüzerâ-yı kirâm-ı divân hazerâtına arz ve iş'ar" eylemiştir. Bunun üzerine danıştığı bürokratlar eserini takdir ederek

²⁵ Demir, "Avrupa Layihaları", 7.

²⁶ Arıkan, "Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi", 551.

²⁷ Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fî Nizami'l-Âlem*, Müt. Tevfik, İstanbul 1287.

²⁸ İpşirli, "Hasan Kâfi El-Akhisar", 246.

Türkçe'ye çevirmesinin uygun olacağını söylemişlerdir.²⁹ Mükafat olarak da Akhisar kazası “tekaüd tarikiyle” kendisine verilmiş ve bölgenin talebelerine ders okutması şart koşulmuştur.³⁰ Bunun üzerine Kafi, Arapça cümlelerin yanına Türkçe cümleler yazmak suretiyle eserini tercüme etmiştir. Eserinde, “On yıldan daha ziyade zamandan beri zuhur eden umurda fikr eyledim. Bana münkeşife oldu. Bu hususta yani dokuz yüz seksen [1573] tarihinden beri vaki‘ olan ihtilâl ve teşevvüş hususunda feth ü keşf oldu” sözleriyle incelediği yılları belirlemiştir.³¹ Genel olarak ülkedeki sıkıntıları ortaya koyarken üç konuya dikkat çekmiştir. Bunlar, “adaletin ihmal ve tekâsülü”, “müşâverede dahi re’y ve tedbirde terk-i vâki olup ihmal olunduğu” ve “asker tedarikinde ve tedbirinde terk ve ihmal”dir.³²

Kafi'nin yaşadığı dönemde Batı'daki gelişmelerden söz eden metinler yaygın değildi. Çünkü 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti her alanda üstünlüğünü koruyordu. Aslında Osmanlı modernleşmesine dair tarih yazımında 16. yüzyıl erken bir dönemdi. Batı'da din savaşları bile sona ermemişti. Ancak Kafi bu kadar erken bir dönemde kendisinden sonra çok söz edilecek birçok konuya vurguda bulunmuştur. Bu vurguları ekseriyetle askerlikle ilgilidir. *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem*'de yukarıda ifade ettiğimiz gibi ülkedeki karışıklıkların nedenlerinden üçüncüsünü askerin tedarik ve tedbirinde gösterilen ihmaldi. Bu bahis anlatılırken, eski padişahların askerin durumunu öğrenmek için kimseye güvenmedikleri, kendilerinin kontrol ettiği askerin her şeyinin hazır olmasından sonra savaşa gittikleri belirtiliyordu. Bundan sonra Avusturya ordusu ile Osmanlı ordusunun teknik ve insan gücü bakımından mukayesesi yapılıyordu. Yazıldığı tarih itibarıyla erken denebilecek bir dönemde Batı'nın gelişmiş olan bazı özelliklerinden söz edilerek Osmanlı ile mukayesesi yapılıyordu.

Bu bilgilerden birisi Batılı askerlerin yeni silahlar kullanması karşısında Osmanlı askerinin acz içinde kalmasıdır. Diğer bir ifade ile düşman askerinin zaman zaman Osmanlı askeri karşısında üstünlük kurabilmesidir. “Biz elli yıldan beri diyarımızda ki serhadd-ı Hırvattır, tecrübe ettik. Tahkik ehl-i harbden olan düşmanlarımız her bâr ki yeniden bir türlü yarak [silah] ihdâs edip kullanmağa başlasalar bizim üzerimize galebe eylemeğe başlarlar. Andan sonra hemen ki biz dahi oncılâyın yarak edinip kullanmağa başlasak. Hemen Allah hazretlerinin avniyle mel'unlar üzre gâlip oluruz. Zira din-i İslam kuvvet üzeredir.”³³ Burada elli yıllık tecrübeden bahsedilerek bu süreçte yaşanan sıkıntılardan söz ediliyor. Bu sözün söylendiği tarihi 1595 kabul etsek, elli yıl öncesi 1545 yılına tekabül eder. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının (1520-1566) ortalarından itibaren yarım asırlık bir süreçten bahsedilir. Burada Avusturya orduları “tahkik ehl-i harp” olarak tanımlanır. Yani düşman araştırmacı savaşçılar konumuna gelmiştir. Bu özelliklere sahip düşman “her bâr ki yeniden bir türlü yarak [silah] ihdâs edip kullanmağa başlasalar bizim üzerimize galebe eylemeğe başlarlar.” Bu ifadeler dönemin genel özelliklerine bakılırsa oldukça erken bir tespit olduğunu söylemek mümkündür. İfadenin ikinci kısmı Batı'nın tam olarak üstünlük sağlamadığının göstergesi olarak görülüyor. “Andan sonra hemen ki biz dahi oncılâyın yarak edinip kullanmağa başlasak. Hemen Allah hazretlerinin avniyle mel'unlar üzre gâlip oluruz. Zira din-i İslam kuvvet üzeredir.” Osmanlı'nın o silahlardan edinerek kullanmaya başlayınca galibiyetin Osmanlı'ya geçmesidir. Burada dikkat edilmesi gereken vurgular “onlar gibi silah edinme” meselesi ve o silahlarla “yeniden zafer” kazanılmasıdır. Onlar gibi silah edinmek kavramı onların elindeki silahın daha üstün olduğunu ima ediyor. Bu tespitler Osmanlı askerinin elinde gelişmiş silahlar yok muydu? sorusunu akla getiriyor. Kuşkusuz o yıllarda Osmanlı askerinin elinde yüksek kalitede silahlar vardı. Bütün bunlara rağmen Avusturyalıların silahlarının bazı üstün

²⁹ Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fi Nizami'l-Âlem, tarihsiz*, 3.

³⁰ İpşirli, “Hasan Kâfi El-Akhisarî”, 240.

³¹ Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fi Nizami'l-Âlem, tarihsiz*, 4.

³² Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fi Nizami'l-Âlem, tarihsiz*, 4-5.

³³ Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fi Nizami'l-Âlem, tarihsiz*, 31-32.

özelliklerinin var olduğu anlaşılıyor. O silahlarla yeniden zafer kazanılması meselesi de o yıllarda Osmanlı ordusunun hala zaferden zafere koşan bir güç olduğunu gösteren ifadelerdir. Yani henüz sürekli yenilen bir ordu yoktur. Bu ifadeler aslında zamanına uygun sözlerdir.

Kafi'nin dikkat çektiği ikinci nokta düşmanın yeni icat ettiği silahları mübalağa ile kullanmasıdır: “Ammâ şimdiki zamanda ehl-i harb olan düşman mübâlağa eder oldular. İhdâs olunan bazı yarıklar kullanmakta. Tüfenkler ve toplar gibi, yani nice türlü tüfenkler ve toplar ihdâs edip ifrat ile kullanır oldular.”³⁴ Burada son zamanlarda düşmanın elde ettiği top ve tüfekleri “ifrat ile” kullanmaya başlamasıdır. Bu ifadeden Avusturya ordusunda seri atış yapabilen silahlar kullandığını göstermektedir.

Dikkat çekilen üçüncü nokta ise Osmanlı askerinin ihmal ve firarlarıdır: “Ammâ bizim askerimiz ol makule yarıklar edinip isti‘mal eylemede ihmal eder oldular. Belki kadimden olan yarıkları bile istimal etmede ihmal eder oldular. Pes bu sebep ile uğradılar, şol nesneye ki uğradılar. Yani cenge dayanamayıp firar eder oldular. Allah Teâlâ hazretleri onları hayra hidâyet edip nusret müyesser eylese.”³⁵ Yani Osmanlı askerinin onlar gibi silahlar edinip kullanmayı ihmal ettiğini, hatta eski zamandan kalma silahları bile ihmal ettiklerini belirtmektedir. Bundan dolayı da savaş şartlarına dayanamayarak kaçmaya başladıklarından söz etmektedir.

Bu bilgiler 16. yüzyılın sonlarındaki Osmanlı askerinin tavrını anlamamıza yardımcı olmaktadır. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı askerinin gerek teknik ve gerekse askeri disiplin açısından iyi bir seviyede olduğu bilinmektedir.³⁶ Çin’de Ming Sülesi’nin hüküm sürdüğü 1590’ların sonunda yazılan bir kitapta Osmanlı ateşli silahlarının Portekiz tüfeklerinden daha üstün olduğunu yazmaktadır.³⁷ 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı geri olmadığına göre, Kafi’nin bu tespitlerini nasıl değerlendirmek gerekir? Muhtemeldir ki, Osmanlı askerinin bu ileri durumuna rağmen Avusturya askerinin daha iyi hale geldiği anlaşılmaktadır. Mesela, Avusturyalılar 1595’te Estergon’u kuşattıkları zaman sürdürdükleri top ateşi Osmanlı’yı hayrete düşürmüştü. Çünkü beklediklerinden daha etkili bir saldırı gerçekleştirmişlerdi. Öte yandan Estergon’da bulunan İbrahim Peçevi Osmanlıların bir sene sonra giriştikleri Eğri kuşatmasında topçu tabyalarından birine komuta eden Anadolu Beylerbeyi Lala Mehmed Paşa’nın düşmanın ateş tekniklerini taklit ettiğini yazmıştı.³⁸ İbrahim Peçevi’nin Lala Mehmed Paşa’ya atfen söylediği “taklit” kavramı gündelik bir pratiği mi yoksa sonraki yıllarda yaygınlaşacak bir süreci mi anlatıyordu? Kuşkusuz Osmanlı ateşli silahlarda iyi olmakla beraber etkin kullanma açısından bazı eksiklikleri görülmeye başlamıştı. Gabor Agoston’un ifadesi ile, Osmanlıların 17 ve 18. yüzyıldaki yenilgilerinin sebepleri “askeri teknolojisinin varsayılan geriliği” ve “silah ve mühimmat tedarikinde görülen güçlüklerle” ilgili değildi. Agoston’a göre “Geri kalmışlık zannımca daha çetrefil bir olgu olup kurumsal, ekonomik, sosyal ve kültürel öğeleri de içermektedir. Üstünlüğün Avrupalılara geçmesini sağlayan daha iyi silahlar değil ama talim ve nizamın daha iyi ve üstün olması ile ikmal ve iâşe sisteminin daha sofistike hale gelip daha iyi işlemesiydi.”³⁹

Bütün bu bilgilere rağmen, Kafi’nin tespitleri ile zamanın silah teknolojisi ve insan unsuru arasındaki ilişki yeni tespitlerle geliştirilmesi gereken bir konudur. Bütün bunlarla beraber Batı etkisini 18. yüzyılda başlatan tarih yazımının gözden geçirilmesinin gerekliliği üzerinde düşünülmesi gereken başka bir konudur.

³⁴ Hasan El Kafi, *Usûlü’l-hikem fî Nizami’l-Âlem*, tarihsiz, 32.

³⁵ Hasan El Kafi, *Usûlü’l-hikem fî Nizami’l-Âlem*, tarihsiz, 32.

³⁶ Agoston, *Osmanlı’da Ateşli Silahlar*, 149.

³⁷ Agoston, *Osmanlı’da Ateşli Silahlar*, 66.

³⁸ Agoston, *Osmanlı’da Ateşli Silahlar*, 149.

³⁹ Agoston, *Osmanlı’da Ateşli Silahlar*, 188.

Bilgi ve Teknikte İlerlemek: Müteferrika

İnceleyeceğimiz ikinci metin İbrahim Müteferrika'nın *Usûl'ül-hikem fi Nizâmü'l-ümem* adlı eseridir. Eser 1730'da yazılmış ve 1732'de Müteferrika Matbaası'nın 9. kitabı olarak yayımlanmıştır. Patrona Halil İsyanı'nın ülkenin başına açtığı badirelerin sonrasında yazılmış olması muhtemeldir. "Nizam-ı Cedit" kavramının ilk kez çok sayıda kullanıldığı eserde, her alanda yeniliğin nasıl yapılması gerektiğine dair bilgiler verilmektedir.

İbrahim Müteferrika (1670-1747) Erdel'e bağlı Koloszar'da doğmuştur. Doğum tarihi hakkında net bilgiler olmamakla birlikte 1670-1674 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. İlk hayatına dair elimizde ayrıntılı bilgiler olmadığından birçok süpekülatif yoruma rastlanmaktadır. Devlet hizmetine sipah olarak başlamış, daha sonra müteferrikalığa geçmiştir.⁴⁰ Bu sırada Avusturya seferinde görevlendirilmiş ve Osmanlı'ya davet edilen Macar Bey'i II. Ferenc Rakoczy'nin yanında bulunmuştur. Rakoczy'nin ölümünden sonra da çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuştur. Bu arada İbrahim Müteferrika, İslâmî bilgisini derinleştirerek bu alanla ilgili kitaplar yazmış ve tavsiyelerde bulunmuştur. Onun önemli hizmetlerinden birisi de Osmanlı Devleti'ndeki Müslümanlar arasında ilk matbaayı kurarak kitaplar basması olmuştur.⁴¹

Müteferrika'nın eseri Hasan El Kafi'nin eserinden yaklaşık 135 sene sonra yazılmıştır. Bu nedenle aradaki temel fark, Batı etkisinin açıkça görülmeye başladığı dönemde yazılmış olmasıdır. Üstelik bu anlamda başta sefaretnameler olmak üzere Batı'daki teknolojik gelişmelerden bahseden eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu nedenle Müteferrika'nın eserine "Batı bilgisi"ni nasıl yorumladığı açısından bakılması gerekmektedir.

Müteferrika eserine alemin düzen ve tedbirinin Allah'ın yüksek iradesine bağlı olduğu gibi, düzelmesinin de onun ezeli iradesi ve ahir zaman peygamberinin sünneti ile olacağını belirterek başlamıştır.⁴² *Usûl'ül-hikem fi Nizâmü'l-ümem* üç babdan oluşmuştur. Birinci Bab'da askerinin düzeninin gerekliliği ve faydalarından; İkinci Bab'da coğrafya fenninin bilinmesinin insan hayatına faydalarından; Üçüncü Bab'da ise Hıristiyan askerlerin sınıflandırılmasından, barışta ve savaşta ne yaptıklarından, kanun ve merasimlerinden bahsedilmiştir. Müteferrika eserinin birçok yerinde Avrupa ile Osmanlı Devleti'ni kıyaslayarak Avrupa'nın ileriye geçmesinin nedenleri ve sonuçları üzerinde durmuştur. Batı'daki uygulama ve fenlere atıfta bulunularak, bunların Osmanlı Devleti'ne de getirilmesi gerektiğine dair fikirler ileri sürmüştür. Eserin 1732 yılında yayımlandığı düşünülürse bu tarihlerde Osmanlı bürokratları arasında "Batı'nın örnek alındığı gelişme modeli"nin yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin *Sefaretnamesi*'nin 1720'lerin başında yazıldığı düşünülürse, bu günlerde Osmanlı başkentinde Batı etkisinin yaygın olduğunu söylemek mümkündür. O dönemde ortaya çıkan "Batılılaşma" coşkusundan Müteferrika'nın haberdar olmadığını düşünmek doğru değildir. Belki de Müteferrika'yı harekete geçiren unsurlardan birisi de bu Çelebi Mehmed *Sefaretnamesi*'dir.

Müteferrika *Usûl'ül-hikem fi Nizâmü'l-ümem*'de çözmeye çalıştığı problem "İslam dünyası geri kalırken Batı'nın neden ilerlediği" meselesidir. Kendi ifadesi ile "tavâif-i Nasârâ bir millet-i pür-nikbet [kötü bir millet] ve ahâli-i İslâm'a nisbet killet ve tynet u cibilliyetde za'af ü hakâret üzere iken, bir müddetden beri âleme intişâr ile nice nice memâliki istilâ ve Devlet-i Aliyye-i kâhire-i Osmâniye askerine dahi sûret-i galebede" olmalarının nedenlerini anlama gayretidir.⁴³ Bu sorunun cevabını bulabilmek için, Latince bilgisini

⁴⁰ Afyoncu, "Müteferrika", 324.

⁴¹ Afyoncu, "Müteferrika", 325; Ünsal, Coşkun, "İbrahim Müteferrika", 1-4. 1; Şen, *Müteferrika*, 25-26.

⁴² Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 1.

⁴³ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 4a.

kullanarak tarih kitaplarındaki bilgilerden, askerlik kanunlarından, savaş taktiklerinden, değişik insanların vukuf ve maariflerinden, ukala, hükema ve zabıtlarla yapılan konuşmalardan yararlandığını söylemektedir.⁴⁴

Batı'nın gelişmesinin nedenlerinden birisi düşünüş, yaşayış ve algılayış tarzlarıyla ilgilidir. Kendi ifadesi ile, “Milel-i Nasârâ'nın ukalâ-yı dekâyık-şinâsı [ince bilgileri bilen akıl sahipleri] ve hikmet-âşinâsı [bilgiye sahip olmaları] nice müddetden beri kemâl-i cidd ü cehd ve sa'y u ihtimâm ve fikr ü mülâhaza ve tetebbu' ve taharrî ve müzâkere ve müşâvere” ile üstün konuma gelmişlerdir. Biz burada zikredilen hususları sınıflandırırsak dikkat çekilen noktalardan birisi “Milel-i Nasârâ'nın ukalâ-yı dekâyık-şinâsı” yani Avrupalıların bilime ve gelişmenin ince tekniklerine vakıf olmaları; İkincisi “nice müddetden beri kemâl-i cidd ü cehd ve sa'y u ihtimâm” yani uzun süreden beri gayret ve çalışma içinde olmaları; Üçüncüsü “fikr ü mülâhaza ve tetebbu” yani araştırma ve anlama gayreti; Dördüncüsü ise “taharrî ve müzâkere ve müşâvere” yani araştırma, tartışma ve aralarında istişare etme olduğunu söyler. Müteferrika İslam toplumlarının yeniden üstün hale gelebilmeleri için yeni bir tertip yapılmasını ve kadim gelenekte olmayan teknik aletlerin ve yöntemlerin öğrenilmesinin gerekli olduğunu savunur.⁴⁵

Batının üstün olduğu konulardan ikincisi coğrafya bilgileridir. Yeni Dünya'yı keşfeden Kolomb bunun örneklerinden birisidir. Kolomb, felsefe ve astronomide mahir olup, deniz ve karaları gösteren haritalar çizmekle, “mülûk-ı Nasârâ'ya kıyâmete değin ferâmuş olunmaz [unutulmaz] bir hizmet eyledi” demektedir. Hıristiyanlar şehirlerin haritalarını çıkarmak için çeşitli çalışmalar yapmaktadır. Müslümanlar ise bu alanda henüz “kendi memleketlerini dahi resm ü tasvire sarf-ı himmet” kılmamışlardır.”⁴⁶ Batılıların bu bilgileri dünyanın her tarafında toprak sahibi olmalarını kolaylaştırmıştır.

Müteferrika, “güruh-ı mekrue” dediği hıristiyanlarla “millet-i İslamiyye” dediği Müslümanların coğrafi olarak dünyada kapladığı yerlere de dikkat çekiyor. Ona göre dünya dört kısma taksim olunabilir. Bunlardan Avrupa ve Amerika'da millet-i nasara, Asya ve Afrika'da ise sair milletler yaşamaktadır. Millet-i nasara küçük bir yerde yaşamakta iken, “rûy-ı zemînde münteşir olup bir mertebe çoğaldı ki” her tarafta etkili olmaya başladılar.⁴⁷ “Bir alay tâ'ife-i pür-nekbe bu mertebede kavi-yi himmet olup aktâr-ı arzı gemiler ile geşt ü güzâr [gezip tozma] ve muhît-i şarkî ve garbîde niçe dâr u diyâra musallat olup aldılar” diyerek coğrafya bilgileri sayesinde geniş topraklara sahip olduklarını söylemektedir.⁴⁸ İslam milletleri özellikle de Osmanlı Devleti ise, “Asya kıt'asından dest-i tetâvül [uzatılan eli] çekip ayağı uzatmadan kalmışlar iken yine ol tâ'ife-i bed-cibillet [kötü huylu taifeler] şarka yol bulup ol cânibde aksâ-yı imârete [bayındırlığın en ilerisi] vâsıl ve Çin ve Hind ve Sind benderlerine [liman] zafer bulup nice yerleri alup zabt itmekle mütesellî oldular. Ve muhît-i şarkîde nice nice mechûlü'l-ahvâl cezîreler [bilinmeyen yerler, adalar] bulup havza-yı tasarruflarına idhâliyle kuvvet buldular.”⁴⁹ Müteferrika burada bir yandan Osmanlı'nın Avrupa'dan elini ayağını çekmesini diğer yandan ise 19. yüzyılın başında büyük güç oluşturarak dünyada söz sahibi olmaya

⁴⁴ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 4b.

⁴⁵ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 13a.

⁴⁶ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 27a.

⁴⁷ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 17a.

⁴⁸ Müteferrika'nın eserinin tema ve ifade olarak Katip Çelebi'nin eserlerine benzediği dikkat çekmektedir. Bu tespit Müteferrika'nın Katip Çelebi'den etkilendiğini ve yararlandığını gösteren verilerdir. Çok sayıdaki benzerliklerden birisi de Katip Çelebi'nin yukarıda da bahsedilen *İrşâdü'l-Hayârâ ilâ Târîhi'l-Yûnân ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ* adlı eserindeki şu ifadelerdir: “Fırak-ı Nasara bir millet iken ruy-ı zemînde münteşir olup bir mertebe çoğaldı ki sa'ir tevaif u milel sevâdına [diğer topluluklar ve milletlerin çokluklarına] bedel olmağa yaklaşıb aktar-ı arzı gemilerle geşt u güzâr eyleyüb [gezip dolaşıp] muhit-i şarkî ve garbî nice dar u diyara musallat olub aldı.” (Katip Çelebi, *İrşâdü'l-hayara*, 37).

⁴⁹ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 17b.

çalışan sömürgeci güçlere dikkat çekmektedir.⁵⁰ Bilindiği gibi 16. yüzyılda Portekiz ve İspanya dünyada büyük topraklar elde ederek sömürge imparatorlukları kurmuşlardı. Bunları Hollanda, İngiltere ve Fransa takip etmişti. Ancak Kraliçe Elizabeth (1533-1603) zamanında hızlanan sömürgecilik faaliyetleri Müteferrika'nın yaşadığı yıllarda İngiltere'yi dünyanın en önemli sömürgecisi haline getirmişti. 19. Yüzyılda İngiltere'nin sömürgeleştirdiği toprak 35 milyon kilometrekareyi bulurken, Fransa 12,5 milyon kilometre kare toprak sömürgeleştirmişti. Daha sonra bu yola Almanya ve İtalya'da dahil olmuşlardı.

İslam ahali ise Batılıların dünyada yaptıklarından habersiz bir şekilde yaşayarak, onların İslam aleminin yakınlarında güçlenmesine ve Osmanlı Devleti'ne daha fazla düşmanlık edebilmesine göz yummuşlardır. Hulasa, Batılıların “her birinin âyin-i bed-sülûkü [kötü yollarının merasimleri] ve maktûr ve mikdârı ve keyfiyet ahvâli [halleri sayıları ve güçleri] bilinmek ehemmiyet-i mehâmından gaflet olunmağla [önemli şeyleri bilinmemekle] şirzime-i kalîle [küçük bir topluluk] iken kesretlerine; mağlûb ve makhûrlar [yenilmiş, mahvolmuş] iken galebelerine; bir iklimi mahsûrlar [hapsedilmiş] iken âleme intişârlarına” yol açılmıştır. Ayrıca son zamanlarda Osmanlı ordusuna galebe etmeye başlamaları onların ahvallerini öğrenmek ve ona göre hareket etmek zorunlu olmuştur.⁵¹

Müteferrika'nın dikkat çektiği üçüncü konu dünyayı ve kendini tanımadır. Başarı için “bir devlet kendi hâlini ve kudret ve miknetini ve aczini dahi fehmi ü idrâk eylemek lâzımdır” Hatta kendini tanımanın önemi hakkında denilmiştir ki, “fil kuvvetini idrak eylese, fil-ban-ı nâ-tûvâna [güçsüze] râm olmazdı. At kendisini bilse, fâris-i âciz [aciz bir biniciye] ve bi-rahme [acımasız] merkeb olmazdı. Şütür [deve] sermest [sarhoş] hâlinden bîdâr olsa, ilin bârın çeküp katâr katâr bir hımâra tâbi olup yedirmezdi.” İşte bunun gibi küffar askerinin bir müddetten beri Osmanlı askeri ile mücadele ve savaşmayı göze alması, düşmanını tanımalarından dolayıdır. Öte yandan Müslümanların kendilerini ve düşmanlarını tanımamaları düşman karşısında sıkıntı yaşamalarına neden olmaktadır denilmektedir.⁵²

Vurgulanan dördüncü nokta, Batı'daki gelişmeler öğrenildiğine göre ne yapılması gerektiği üzerinedir. Düşmanın bu üstün hali ortada olduğuna göre basiretle davranmak gerekiyor. Bu da Batı'nın üstün taraflarını almaktır. Yani “hâl u ahvâl-i düşmandan habîr ü âgâh [düşmanın özelliklerini bilerek] ve tertîb-i garîb [bilmediğimiz düzenlemeleri] ve nizâm-ı cedîd [yeni düzeni] ile acîbü'l-esâs bedî'ü'l-bünyân [değişiklikleri esas alan güzel bir yapı] ihdâs”⁵³ etmek gerekmektedir. Avrupa'daki gibi nizam-ı cedit askeri kurarak, düşmanın savaş hileleri öğrenilmelidir. Bunun sonucunda da Avrupa'nın İslam dünyasını istila etmesi, İslam diyarlarının darü'l-küfre ilhak edilmesi önlenmelidir.⁵⁴ Avrupa'da tecrübe edildiği gibi nizam-ı ceditte göre ordusunu düzenleyen ve askerini yeni savaş aletleri ile donatan küçük büyük bütün devletler savaşta galip olmuşlardır. Tembellik gösterenler mağlup olarak başkalarına mahkum olmuşlardır.⁵⁵ Bunun içinde geri kalmamak için Osmanlı kendini yenilemelidir. Geçmiş dönemde Hıristiyanlar kılıçla savaşta yeterince başarılı olamazken, Müslümanlar bütün dünyada zaferler kazanıyorlardı. Bu durumdan Hıristiyanlar dehşete düşüyorlardı. Bu eksikliklerini gidermek için top, tüfek ve cephanelerini geliştirerek ordularını düzenlediler. Bu gelişmeden sonra Nasara askerleri cesaret kazanarak firar etmekten vazgeçtiler.⁵⁶

⁵⁰ Müteferrika'nın kullandığı benzetmeler ve ifadeler Katip Çelebi ile büyük benzerlik gösterdiğini doğrulayan yerlerden birisi de burada dikkat çekmektedir. Bu anlamı Katip Çelebi şöyle ifade ediyordu: “Devlet-i Osmaniyye edâmallahü te ‘ala zuhur ideli canlarına ot tıklıp dest-i tetavülü çeküb Asya memalikhine ayak uzatmadan kaldılar”, (Katip Çelebi, *İrşadü'l-hayara*, 38).

⁵¹ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 17b.

⁵² Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 33b.

⁵³ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 18a.

⁵⁴ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 18b.

⁵⁵ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 21b.

⁵⁶ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 28a.

Müteferrika yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı gibi Batı'nın her açıdan geliştiğini ve Osmanlı Devleti'nin de gelişmek için onlar gibi olması gerektiğini vurgulamaktadır. 18. yüzyılın başlarında bu metin yazıldığında, aslında hükümdarlarda ülkenin içindeki sıkıntıların giderilebilmesi Batı'yı incelemek ve onlardan faydalanmak gerektiğine inanıyorlardı. Hatta III. Ahmed Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'yi Paris'e sefir olarak gönderirken, Avrupa ahvaline dair bilgiler getirmesini istemişti. Bu durum Müteferrika'nın eserini yazdığı dönemin özelliklerini göstermektedir.

“Hukuk-ı İnsan Tabir Ettikleri Beyanname-i Tuğyan”

İnceleyeceğimiz üçüncü metin Reisülküttap Atıf Efendi'nin *Muvazene-i Politikaya Dair* adlı layihasıdır. Bu layiha 1878 (1294)'te Süleyman Efendi Matbaası'nda basılan *Tarih-i Cevdet*'in üçüncü cildinin ekleri arasında yer almaktadır.

Eserin müellifi olan Reisülküttap Ahmed Atıf Efendi, Üsküdar aktarlarından Çankırılı Osman Dede'nin oğludur. Vakur nüktedan ve muktedir bir zat olan Ahmed Efendi, amedcilikte yetişerek reisülküttap olarak atandı. 1798'de Mısır seferinde Rikâb-ı Humâyun riyasetine tayin edildi.⁵⁷

18. yüzyılın sonlarında Batı'daki gelişmeler hakkında bilgi veren önemli bir metin de Reisülküttap Atıf Efendi'nin *Muvâzene-i Politikaya Dair* başlıklı layihasıdır. Müteferrika'dan yaklaşık 70 yıl sonra yazılmıştır. Atıf Efendi bu layihayı gazetelerde Toulon Limanı'nda büyük savaş hazırlıkları yapıldığı, Fransa'nın Mısır'a sefer düzenleyeceği haberleri çıkması üzerine yazmıştı.⁵⁸

Bu layiha yazıldığı zaman Fransız İhtilali'nin üzerinden yaklaşık 7 yıl geçmişti. Bu zaman zarfında Fransa ihtilal fikirlerini yaymak için bütün Avrupa ile savaşlara tutuşmuştu. Napolyon Savaşları dediğimiz bu savaşlar yaklaşık çeyrek asır sürmüştü. Savaşın ilk yıllarında bu layihanın da yazıldığı dönemde Fransa Avrupa'da üstünlük kurmaya başlamıştı. Ayrıca Osmanlı topraklarını da tehdit eder hale gelmişti. Yayınladığı bildirimlerle Adriyatik kıyılarında Osmanlı tebaası olan Rum ve Bulgarları bağımsız olmaları için teşvik ediyordu. Bu yaklaşım ihtilalin ruhuna uygundu. Halk hareketi olan Fransız İhtilali dünyadaki halkları bağımsızlık ve hürriyet için kıskırtıyordu. Atıf Efendi layihasını böyle bir ortamda yazdı. Esasen Atıf Efendi bu layihasında Fransa tehlikesine karşı, Rusya ve Avusturya ile ittifak yapılmasının uygun olacağını yazıyordu. Ancak metin sadece bu siyasi olaya münhasır değildir. O dönemde Osmanlı bürokrat ve aydınlarının Fransa'ya nasıl baktığını göstermesi bakımından da önemli bir metindir.

Atıf Efendi layihasında ilk vurguladığı konu Fransız İhtilali'nin mahiyetine dair tespitleridir. Ona göre birkaç yıl önce meydana gelen Fransız İhtilali etrafa “şer ve fitne” ateşi yaymıştır. “Fesad-ı sinin-i vefireden beru [ihtilalin olduğu yıldan beri] melain-i melahidenin tasavvur gerdesi [alçak dinsizliğin planlanmasının vesilesi] olup ikazına fırsat beyn oldukları bir fitne-i naim [uyutma fitnessi] olduğu erbâb-ı vukuf indinde malum”dur. Şöyle ki: Atıf Efendi “zındık” diye tanımladığı Voltaire, Rousseau ve çağdaşı Batılı filozofların peygamberlere kötü söz söylediklerini “seb-i hazerât-ı pak damenân-ı enbiya [Peygamberlerin temiz eteklerini kötölemek] ve kadh ü zem [ayıbını söyleme, yeme]”, dünya devletlerinden bütün dinleri kaldırmak “mülûk-i kübradan cem-i edyânı ref ve ilga” istediklerini vurgulamaktadır. Ayrıca eşitliği güzel gösteren ve cumhuriyeti ima eden sözlerle, “Bütün yeniler güzeldir” diyerek, “fesad-ı maraz-ı firengi” [Bir Avrupa hastalığı olan fesat] ile çocuk ve kadınlara kadar toplumu ifsad ettiklerini belirtmektedir.⁵⁹ Buradan Fransız İhtilali ile ilgili şu tespitleri ortaya koymaktadır: 1. Dinsizliği yaymak istiyorlar. 2. Voltaire ve Rousseau gibi ihtilalin öncü entelektüelleri zındık dinsizlerdir. Bunlar peygamberleri eleştirmektedirler. 3. İhtilal

⁵⁷ Danişmend, *İzahlı*, C.V., 352.

⁵⁸ Kuran, “Fransız İnkılabı'nın Türk Düşünürlerine Etkisi”, 737.

⁵⁹ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 311.

neticesinde bütün dünyadan dinleri kaldırmak istemektedirler. 4. Eşitliği güzel göstererek cumhuriyet idaresini övmektedirler. 5. Bütün yeniler güzeldir diyerek yenilikleri cazip göstermeye çalışıyorlar. 6. Çocukları ve kadınları ifsad ediyorlar.⁶⁰

İkinci vurgulanan konu dini kurumların kaldırılmasıdır. İhtilalciler [Güruh-ı mekruhe], ihtilalin şiddetli zamanında kiliselerin kapatılmasından, ruhbanların tard ve katledilmesinden, din ve mezhebin kaldırılmasından rahatsız olmamışlardır. “Saadet-i kamile-i dünyeviyye” için “müsavat ve serbestiyet”e can atmışlardır.⁶¹

Üçüncü vurgulanan konu her devlet bir dini esas almasına rağmen, ihtilalciler devletlerin dinle bağlantısını kesmek istemektedirler. Beldelerin asayışı ve toplumun kontrol altında tutulması sadece siyaset ile olmaz, aynı zamanda kalplerde Allah korkusuna ve ahiret inancına ihtiyaç vardır. Bu nedenle bütün devletlerin batıl ya da hak bir dini vardır. Buna rağmen Fransa’da zuhur eden bu fitne fesat erbabı geçmişte hiç görülmedik bir biçimde [na-mesbuk vech üzere] geleceği de hiç düşünmeden dinsizliği ilan etmişlerdir. Avam-ı nasdan Allah korkusu ve ahiret inancı kaldırıp, ahlaksız davranışları mübah görerek, ar ve namusu yok ederek Fransız halkını dört ayaklı hayvan [behayim] yerine koymuşlardır.⁶² Devletlerin idamesi ve toplumun huzuru için gerekli olan dinin devletle ve toplumla münasebeti kesilmek istenmektedir.

Dördüncü konu Fransızların ihtilalle ortaya çıkan düşünce ve yaşayışlarını bütün dünyaya yaymak istemeleridir. Fransızlar, bu inançsız ve gayriahlaki uygulamalarla yetinmeyip her yerde kendileri gibi nefislerine uyan insanlar bularak, fikirlerini yaymaya çalışmışlardır. Diğer devletler kendi düzenlerini korumak için ülkelerini savunmak zorunda kalmışlardır. Bu arada insan hakları denilen (hukuk-ı insan tabir ettikleri) “isyankarlık beyanamesini” (beyanname-i tuğyan) bütün dillere tercüme ettirerek her tarafa dağıtmışlardır. Böylece ümmetin ve tabi milletlerin isyan etmelerine davet çıkarmışlardır.⁶³ Atıf Efendi burada Napolyon Savaşları’nın bütün dünyayı tehdit eden durumundan şikayetçi olmaktadır.

Atıf Efendi’nin layihasının kalan kısmında daha çok siyasi mülahazalarda bulunulmuştur. Fransa Napolyon Savaşları’nda bütün Avrupa hatta Osmanlı Devleti ile savaşırken amacının Fransa’nın toprak bütünlüğünü korumak ve cumhuriyeti tesis etmek demiştir. Ancak durmadan diğer devletlere saldırdığından bu ülkeler kendilerini korumak için Fransa ile ittifaka, girmek zorunda kalmışlardır.⁶⁴ Atıf Efendi Avrupa devletlerinin Fransa tarafından işgal ve ilhak edilmelerini anlattıktan sonra, sözü Osmanlı Devleti’ne getirir. Fransa’nın Osmanlı Devleti için de tehlike olduğunu belirttiikten sonra şu genel çerçeveyi çizer: “Her devletin iki nevi mesleği olmak lazımdır. Biri kaffe-i ef’al-i harekette esas ittihaz olunan meslek-i daimidir. Biri mukteza-ı vakt-i hale nazaran bir müddet için ittihaz olunan meslek halidir. Devlet-i Âliyye’nin daimi mesleği mevki hasebiyle tabii düşmanları olan Rusça ve Nemçe devletlerinin tezayüd-i kuvvetlerini men etmek ve onların kuvvetine iras-ı kesr edebilecek tabii dostu olan devletlerle mürtabit olmaktır.”⁶⁵ Şimdi Fransa’nın bu yayılmacı politikaları olduğundan yapılması gereken ona karşı tedbir almaktır. Bu acil durum geçince yine sürekli politikalarına geri dönmek gerektiğini belirlemektedir.

⁶⁰ İlginç bir şekilde bu anlam ve deyim aynen denilecek şekilde Tarih-i Hind-i Garb’de geçmektedir: “...Pes li külli ceddidin lezzetün muktezâsinca dil-l meyyal misâl-l âb ol suya akdı ve keşti-l hatir ol bahrde lenger bıraktı.” (*Tarih-i Hind-i Garb-i veya Hadis-i Nev*, 33).

⁶¹ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 311.

⁶² Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 311.

⁶³ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 312.

⁶⁴ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 312.

⁶⁵ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 337.

Reisülküttap Atıf Efendi'nin bu layihası "Batı bilgisi"nin Osmanlı'ya olumsuz bakış açısı ile girmesinin örneklerinden birisidir. Ancak dönemin siyasi olaylarının da etkisi ile Osmanlı Devleti'nde her zaman olan muhafazakar kesimin argümanlarına sahip çıkmış olduğu görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada siyasetname türünden üç metin incelenmiştir. Bu üç metinde de "Batı bilgisi"sinin Osmanlı Devleti'ne girişinin farklı yansımaları anlatılmaktadır. Yaklaşık yüzer yıl arayla yazılan bu metinlerde Batı etkisinin sürekliliği yanında Batı'ya bakış açısındaki değişimler görülmektedir. Eserlerin birincisinde şaşkınlık, ikincisinde taklit, üçüncüsünde ise nefret gözlenmektedir. İlk metin olan Hasan El Kafi'nin *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem*'de Batı'nın üstün yanının görülmesinin şaşkınlığı vardır. Ayrıca Avrupalı askerler bu silahları kullanarak başarılı olmuşsa, biz de benzer silahları kullanarak onlara karşı başarı kazanabiliriz denilerek üstünlük psikolojisinden henüz kopulmadığı anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım korku ile beraber ümidin de var olduğunu gösteriyor. Bu yaklaşıma rağmen Kafi'nin erken bir dönemde bu tespitleri yapmış olması Batı etkisinin Osmanlı'ya girişine dair düşünülmesi gereken bir konu olarak görülmelidir. İkinci eser olan Müteferrika'nın *Usûl'ül-hikem fî Nizâmü'l-ümem* adlı eserinde "Batı bilgisi"nin alınması zorunluluk olarak sunulmaktadır. Kuşkusuz bu yaklaşım 18. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde görülen genel eğilimlerle, hatta Müteferrika'nın Avrupa kökenli bir Müslüman olmasıyla ilişkilendirilebilir. Ancak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Müteferrika "Batı bilgisi"ni rehber yapmadan gelişmenin mümkün olmadığını düşünmektedir. Üçüncü eser olan Reisülküttap Atıf Efendi'nin *Muvazene-i Politikaya Dair* layihasında "Batı bilgisi" Osmanlı kültürüne aykırı unsurlar içeren "şer bilgiler" olarak sunulmaktadır. Bu yorumlarda dönemin siyasi olaylarının da etkili olduğu muhakkaktır. Fransa'nın saldırgan tutumlarının endişe ile izlendiği bir dönemde yazıldığı için "Batı bilgisi" diyebileceğimiz kavramlardan olumsuz olarak söz edilmektedir. Aynı kavramlar başka Osmanlı entelektüellerinin gazete ve kitaplarında olumlu çağrışımlar yaptığına göre, bu yorumlar Atıf Efendi'nin o yıllardaki siyasi pozisyonundan ve dahil olduğu grubun özelliğinden kaynaklandığı söylenebilir. Bütün bu tespitler bu üç eserin de Osmanlı'nın modernleşmesinin kodlarını içermesi bakımından önemli ipuçları taşıdığını göstermektedir. Tarihsel gelişimin özelliklerini anlamak açısından dikkat çeken noktalardan birisi de ilk eserde olaylardan, ikincisinde tarihsel olgudan üçüncüsünde ise ideolojik konulardan söz edilmesidir. Bu gelişim Osmanlı modernleşmesinin tarihsel süreç içinde Batı'yla ilişkisinin boyutlarını açıklamak bakımından dikkat çekicidir.

BİBLİYOGRAFYA

- Adaloğlu, Hasan Hüseyin, "Siyâsetnâme", *DİA*, 37, 306-308.
- Afyoncu, Erhan, "İbrahim Müteferrika", *DİA*, 21, 324-327.
- Agoston, Gabor, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, Cild-i Sâlis, Süleyman Efendi Matbaası, 1294.
- Arıkan, Zeki, "Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi", *DİA*, 43, 551-552.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.V, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
- Demir, Uğur, "XVIII. Yüzyılda Kaleme Alınan Avrupa Layihalarında Almanya'ya Dair Bilgiler", *Marmara Türkiye-Almanya Araştırmaları Dergisi*, 4, 1-2 (2015), 1-29.
- Gökyay, Orhan Şaik, *Katip Çelebi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul tarihsiz.

- Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fî Nizami'l-Âlem*, Müt. Tevfik, İstanbul 1287.
- Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fî Nizami'l-Âlem*, tarihsiz.
- Hourani, Albert, *Avrupa ve Orta Doğu*, Yöneliş, İstanbul 2001.
- Howard, Douglas A., “Osmanlı Nasihatnâme Türleri ve Mit”, *Erken Modern Osmanlılar*, Ed. Virginia H. Aksan-Daniel Goffman, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, 185-222.
- İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-hikem fî Nizâmü'l-ümem*.
- İpşirli, Mehmet, “Hasan Kâfî El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri *Usûlü'l-hikem fî Nizâmü'l-Âlem*” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1979-1980), 239-278.
- Kâtip Çelebi, *Târih-i Frengi Tercümesi*, Haz. İbrahim Solak, Palet Yayınları, Konya 2010.
- Katip Çelebi, *Müntehab-ı Bahriyye, Akdeniz ve Ege'nin Tarihi Coğrafyası*, 1645-1646, Nadir Eserler Kitaplığı, İstanbul 2018.
- Katip Çelebi, *Cihânnümâ*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2010.
- Katip Çelebi, *İrşâdü'l-Hayârâ ilâ Târîhi'l-Yûnân ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ* (Katip Çelebi'nin Yunan Roma ve Hristiyan Tarihi Hakkındaki Risalesi) Haz. Bilal Yurtoğlu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 416, Ankara 2012.
- Keskintaş, Orhan, “Osmanlı Devleti Döneminde Yazılan Siyasetnamelerde Adalet, Ahlak ve Nizâm Düşüncesi Üzerine Bir İnceleme” Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2016.
- Kuran, Ercüment, “Fransız İnkılabı'nın Türk Düşünürlerine Etkisi (1789-1922)”, *Erdem*, Aydın Sayılı Özel Sayısı-II, 9 (1996), 737-742.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Ankara 1984.
- Lewis, Bernard, *The Muslim Discovery of Europe*, W.W. Norton&Company, London 1982.
- Ölmez, Adem, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*, İz Yayınları, İstanbul 2017.
- Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde*, Dergah Yayınları, İstanbul 2019.
- Sarıbıyık, Mustafa, “Hasan Kâfî Akhisarî'nin ‘Usûlü'l-hikem fî Nizami'l-Âlem’ Adlı Eseri Üzerinde Bir Tedkik”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Konya 1989.
- Şen, Adil, *İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fî-Nizamü'l-Ümem*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nev (A History of the America)*, The Historical Research Foundation-İstanbul Research Center, İstanbul 1987.
- Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nev (A History of the America)*, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1999.
- Ülken, Hilmi Ziya, “Katip Çelebi ve Fikir Hayatımız”, *Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, TTK Yayınları, Ankara 1957.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Ünsal, Coşkun, “İbrahim Müteferrika, Usûlü'l-hikem fî Nizâmü'l-ümem (İnceleme-Metin)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2018.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Orta Anadolu'da Bir Yörük Köyü: Kömürcü

A Nomad Village in the Middle Anatolia: Kömürcü

Ahmet KÖÇ*

Öz

Orta Anadolu'da Ankara'dan Kırşehir'e giden eski yol üzerinde bulunan Kömürcü Mahallesi/köyü idari açıdan bugün Çankaya İlçesine bağlıdır. Osmanlı devrinde şehre bir günlük mesafedeki bu bölgede yolcuların konaklaması için Yakub Abdal ve Ahi Çomak Tekkeleri kurulmuştur. Söz konusu Yakup Abdal Tekkesi; Kömürcü, Evciler, Tekke (Ahi Çomak) yol güzergahı üzerindedir.

Tipik Anadolu köyleri gibi verimsiz ve yetersiz arazilerde, hayvancılığın sınırlı yapılabildiği bölgede kurulmuş olan, bugün büyüyen metropol Ankara'nın hemen yanı başındadır. Anadolu'nun ücra köylerinden pek farkı olmayan Kömürcü Karyesi'nin, XIX. yüzyıldaki temettuat ve nüfus defterlerinden hareketle vaziyetini ortaya koymak çalışmanın temel amacıdır. XIX. yüzyılda Elmadag'ın arka yamacındaki köyün tarım ve hayvancılık imkanlarının kısıtlılığı, köylülerin günlük işlerde çalışmak üzere yakın köylere gidip gelmelerine yol açmıştır. Temettuat defteri çerçevesinde köylünün durumu çeşitli yönlerden ele alınarak, zorlu şartlar altında köylünün alternatifler geliştirdiğini göstermektedir. Buna göre kimi zaman günlük, kimi zaman mevsimlik işlerde çalışmak üzere giden köylüler mali durumlarını güçlendirmeye çalışmışlardır. Bu çalışmada bütüncül tarihçiliğin bir parçası olarak ülkemizde fazla geliş(e)meyen mahalli tarih çalışması küçük bir köy olan Kömürcü özelinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Anadolu Ankara, Çankaya, Kömürcü, Temettuat, Yörük

Abstract

The Kömürcü neighborhood/village, which is located on the old road from Ankara to Kırşehir in Central Anatolia, is connected to Çankaya District from the administrative point of view. Yakub Abdal and Ahi Çomak Dervish Lodges were established for the passengers to stay in this region, which is one day away from the city during the Ottoman period. Yakub Abdal Dervish Lodge in question is located on the Kömürcü, Evciler, Tekke (Ahi Çomak) road route.

Kömürcü village; it has been established in a region where animal husbandry can be limited in inefficient and inadequate lands such as typical Anatolian villages. The village today is right next to the growing metropolis of Ankara. The main purpose of the study is to reveal the situation of Kömürcü village, which is not much different from the remote villages of Anatolia, from the 19th century in the form of the temettuat and population registers. In the 19th century, the limited agricultural and livestock facilities of the village on the back slope of Elmadag led the villagers to move to nearby villages to work in daily work. The situation of the villagers was discussed in various aspects within the framework of the temettuat register. Temettuat registers show that the villager has developed alternatives under difficult conditions. Accordingly, the peasants, who work in daily or seasonal jobs, tried to strengthen their financial situation. In this study, as a part of holistic historiography, the local history study which is not very developed in our country has been handled in a small village called Kömürcü.

Keywords: Ottoman, Anatolia, Ankara, Çankaya, Kömürcü, Temettuat, Nomad.

* (Prof. Dr.); Akdemiz Üniversitesi, ahmetkoc@akdeniz.edu.tr; ORCID: orcid.org/0000-0002-8819-8095

Giriş

Çalışmamızın temel kaynağı Kömürcü karyesi temettuat¹ ve nüfus defterleridir². İncelemiş olduğumuz defterin düzenlenme sistemi, alışlagelmiş temettuat defterlerinde olduğu gibidir³. Genellikle bir sayfada üç haneye ait bilgiler kaydedilmiştir. Defterde önce hane numarası belirtilmiş ve hemen yanında da hane reisinin şöhreti veya sülale adı belirtildikten sonra kendi ismi yazılmıştır. Hane reisinin üst kısmında dikey olarak, hane reisinin mesleği ve durumunu açıklayan kısa bilgi, *sene-i sâbıkada vergi-yü mahsûsâdan bir senede vermiş olduğu* ifadeleriyle kuruluş cinsinden ne kadar vergi verdiği belirtilmiştir. Yine bu bilgilere paralel biçimde *‘aşâr ve rûsûm olarak sene-i sâbıkada vermiş olduğu* ifadelerinden sonra verilen öşürler ve hayvancılık vergisi “guruş” cinsinden yazılmıştır.

Hane reisinin isminin altındaki satıra, şahsın menkul ve gayrimenkul mal varlığı (mezrû tarla, sağmal inek, keçi, yoz koyun, kuzu, oğlak) ile bunlardan bir önceki yıl olan H.1260/1244 senesi ile içinde bulunan H.1261/M.1245 senesine ait tahmini gelir kaydedilmiştir. Bütün bu ayrıntılardan sonra en alt satıra menkul ve gayrimenkul servetten elde edilen toplam geliri *mecmû’undan bir senede tahminen temettuatı* şeklinde kaydedilirken bu son satırda yukarıda belirtilen gelir kaynaklarının dışında hane reisinin başkaca bir gelir kaynağı varsa (ticaret, zuhurat vb.) ayrıntıya girilmeden yazılmıştır. Böylece hane reisinin toplam geliri tespit edilerek devlete vereceği vergi miktarının belirlenmesi sağlanmak amaçlanmıştır.

Hane reislerinin isimleri yazılırken, diğer defter örneklerindeki gibi varsa lakap ve unvanları da yazılmıştır. Defterlerin tanzim edilme sebebi, vergi miktarını ortaya koymak olduğundan kişilerin malları ve gelirleri hane reisinin adının altına kaydedilmiştir⁴. Bunlardan başka gelir kaynaklarının yanı sıra hane reisinin mesleklerinin de kaydedilmiş olması, meslek gruplarının bölgedeki dağılımını çıkarmak ve onların malvarlıklarına dair fikir sahibi olmayı kolaylaştırmaktadır.

Çalışmamızdaki bir diğer kaynak nüfus defteridir⁵. Kömürcü köyüne ait nüfus defteri müstakil bir defter olarak tutulmamıştır. Bala Nahiyesi’ne ait defterde köye ait sayfalardan istifade edilmiştir. Nüfus defterlerindeki kayıt sistemi temettuat defterlerinde olduğu gibi hane sistemi ile kaydedilmiştir. Her bir hanenin en yaşlı erkek üyesi hane reisi olarak kaydedilmiş ve diğer erkek bireyler bu hane reisine göre “oğlu”, “torunu”, “biraderi” ifadeleri ile kaydedilmiştir. Hane reislerinin sülale adları yazılmış, hanedeki diğer kişilerin sadece isimleri ve yaşları yazılmıştır. Ayrıca hanedeki yaşayan erkeklerin boy, sakal, bıyık gibi özellikleri de kaydedilmiştir.

¹ Tanzimat Fermanıyla birlikte vergi düzenlemesi yapılarak vergilerin bir araya toplandığı yeni bir malî sistem ortaya çıktı. Devrin kaynaklarında *herkesin kazancıyla mütenâsib olarak temettu vergisi* oluşturulduğu ifade edilmiştir. Devlet idaresinde H.1261 yılında yapılan malî değişiklikle Müslümanların vergi kayıtlarının tutulmasında muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sânilerle köy imamları; gayrimüslimlerin yazılmasında ise kocabaşlarla, papazlara sorumluluk yüklenerek, bunların defterleri mühürlemesi istenmiştir. Ancak Temettuat defterleri serisindeki bütün defterlerin sonunda mühür bulmak mümkün değildir. Bazılarında *bende* kelimesi yazılıp bırakılmıştır. Bu da defterlerin hepsinin orijinal olmayıp bir kısmının muhtemelen merkezde çıkarılmış suretler olduğunu akla getirmektedir. Bk. M. S. Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettuat Defterleri”, *Belleten*, LIX, (1995), s. 395.

² II. Mahmud devrinde ülke toprakları dahilindeki vergi mükellefleri ile askere alınabilecek şahısların tam sayısını tespit edebilmek için sayım yaptırılmıştır. Böylece ülkedeki müslim ve gayrimüslim nüfus ayrı ayrı sayılmış, defterleri de ayrı tutulmuştur. Bütün sancak, kaza ve köylerde halk İslâm ve Reâyâ (Gayrimüslim) olarak iki gruba ayrılmıştır. Bk. H. Çınar- İ. Kıvrım; *1842 Tarihli Çubuk Kazası Nüfus Defteri*, Çubuk Belediyesi Yayınları, Ankara 2018, s. 13-14.

³ Kömürcü Köyü’ne ait temettuat defteri BOA.ML.VRD.TMD.d No: 292 künyesi ile Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde kayıtlıdır. Defterin kapak sayfasında “*Tâbi-i Kasaba-i Bala der-Kazâ-i Ankara; 26*” ifadesi yer almaktadır. Defter toplam 9 sayfa olup, 29 hane kayıtlıdır.

⁴ H. Çınar-İ. Kıvrım, *age*, s.14.

⁵ Kaynak olarak kullandığımız nüfus defteri Bala Nahiyesi’ne ait 1768 Nolu Nüfus defterinin 183-185 sayfalarında yer alan *Karye-i Kömürcü* bölümüdür. Defterde satırlar halinde tutulmuş ve her bir satıra bir hane kaydedilmiştir. Defterde köyde yaşayan erkekler kaydedilmiş olup, 75 erkek nüfusun kaydı bulunmaktadır. Bk. BOA. NFS. d. 1768.

Coğrafi mekan olarak Kömürcü Köyü; Elmadağ'ın güney plato yamacında olup etrafında Evciler, Karahasanlı, Tohumlar ve Yakub Abdal Mahalleleri vardır⁶. Köyün kullandığı Karahasanlı Yaylası, hemen yakınındaki Karahasanlı Köyü'nden ayrıdır. Bu durumda insanlar birlikte yaşıyorlardı da bu mahalleler sonradan mı ayrıldı? Sorusuna cevap bulmak gerekmektedir.

1. Köyün Nüfus Özellikleri

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda “nüfus sayımı” addedilebilecek bir sayım yapılmamıştır. Ancak, toprak yazımı ve vergi mükelleflerinin tespiti için hazırlanan Tapu Tahrir defterleri Osmanlı Devleti'nin nüfusunu tespit etmek için en eski ve en güvenilir kaynaklardır. Esas olarak XV. ve XVI. yüzyılları kapsayan ama XVII. yüzyılda da bazı örneklerini gördüğümüz bu defterler Osmanlı devletinde tımar sisteminin uygulandığı topraklardaki vergilendirilebilir ekonomik etkinliklerin ve insan kaynaklarının yerinde tespit ve kaydını içermesi açısından bizlere istatistiksel analize uygun en zengin sayısal verileri sunmaktadırlar⁷.

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nde gerçek anlamda, erkek ve kadınların bir arada sayıldığı nüfus sayımı yapılmamıştır. Ancak bu dönemden sonra Osmanlı Devleti'nde yapılan ilk önemli nüfus sayımı II. Mahmut döneminde, II. Mahmut döneminde, idari, askeri ve mali alanlarda yapılan reformlar yeni bir nüfus sayımını gündeme getirmiştir. Nitekim H.1246-47/M.1831 yılında Osmanlı Devleti'nin genelinde yeni oluşturulan askeri düzeni sağlam bir temele oturtabilmek ve ülkenin asker potansiyelini tespit edebilmek amacıyla, sadece erkek nüfusun sayıldığı bir nüfus sayımı yapılmıştır⁸. Bu dönemde Kömürcü Köyü'nün erkek nüfusu 75'tir. Kadın ve erkeklerin eşit olduğu kabul edilirse, köyün nüfusunun 150 civarında olduğunu tahmin etmek mümkündür. Aynı kayıtlarda köyün hane sayısı 29 olarak belirtilmiştir. Bu durumda köyde XIX. yüzyıl ortalarında bir hanede ortalama 6 kişinin yaşadığı ortaya çıkmaktadır⁹.

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte, mali reformlar çerçevesinde bu kez temettuat sayımlarına gidilmiştir. Bu temettuat sayımının da gerçek amacının mali olması, nüfus bilgileri bakımından dolayı bilgiler vermektedir. Çünkü Temettuat Defterleri herhangi bir istatistiki bilgi derlemek için hazırlanmamıştır. Bunların asıl hazırlanış amacı, Tanzimat olarak adlandırılan geniş kapsamlı bir reform hareketinin bir yan ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeple, temettuat defterlerinde gerçek bir nüfusu elde etmek mümkün değildir. Çünkü bu defterlerde sadece hane sayıları bulunmaktadır. Sayımların hane esasına göre yapılmış olması, temettuat defterlerinin ihtiva ettiği bilgileri daha da zenginleştirmekte ve sayımlara adeta bir istatistik anket özelliği kazandırmaktadır. Kömürcü Köyü'ne ait temettuat defterinde, köyün hane sayısı 29'dur. H.1259-60/M.1844-45 yılı nüfus kayıtlarına bakılarak, bu tarihte köyün nüfusunun 150 kişi civarında olmalıdır¹⁰.

Osmanlı nüfus ve temettuat defterleri köyde yaşayan kişilerin isimlerini tespit etmede birinci derecede önemli kaynaklardır. Temettuat defterlerinde genellikle kişilerin kendi isimlerinin yanında babalarının isimleri de yazılmıştır. Nüfus defterleri ise bu anlamda daha geniş bilgiler ihtiva etmektedir. Çünkü nüfus defterlerinde hane reislerinin isimleri, babalarının isimleri ve hanede yaşayan diğer erkek nüfusun isimleri yer almaktadır. Çalışmamızda da isimlerin tespitinde nüfus defterlerinden elde edilen veriler kullanılmıştır.

⁶ Osmanlı devrinde bu köy, yakınında bulunan Yakub Abdal Tekkesi'yle de bilinmektedir. Bk. A. Köç, “Ankara'da Yakub Abdal Zaviyesi'nin İdari Sorunları”, *Gazi Akademik Bakış XI*, Ankara 2012, s. 213.

⁷ H. İnalçık-Ş. Pamuk, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, 2001, s. 35-50.

⁸ H. Erdoğan, 2005, “820 Numaralı Temettuat Defterine Göre Tanzimat'ın İlk Yıllarında Mucur ve Hacıbektaş'ın Demografik Yapısı ve Sosyal Durumu” *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim. Fakültesi Dergisi* 6(1), s. 96.

⁹ BOA. NFS. d. 1768.

¹⁰ T. Güran, “XIX. yüzyıl Temettuat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, 2000, s. 79.

Kömürcü köyünün 1842 yılı nüfus defterine göre köyde yaşayan 75 erkekler, 19 farklı isim kullanılmaktadır¹¹.

Tablo-1: Nüfus Defterine Göre Kömürcü Köyünde Kullanılan İsimler ve Oranları

No	Kullanılan İsim	Sayısı	Yüzdellik Oranı (%)
1	Mehmet	12	16,00
2	Ali	10	13,34
3	Mustafa	8	10,67
4	Hüseyin	7	9,34
5	Osman	7	9,34
6	İbrahim	5	6,67
7	Ahmed	4	5,34
8	Hasan	3	4,00
9	İsmail	3	4,00
10	Memiş	3	4,00
11	Seyyid	3	4,00
12	Abidin	2	2,65
13	Ömer	2	2,65
14	Abdullah	1	1,32
15	Dede	1	1,32
16	Halil	1	1,32
17	Musa	1	1,32
18	Talip	1	1,32
19	Yusuf	1	1,32

Köyde yaygın olarak kullanılan isimler, köyün dini ve etnik yapısını ortaya koymak için önemlidir. Köydeki isimler incelendiği zaman genellikle dini özellik taşıdığı tespit etmek mümkündür. Bu bağlamda en çok kullanılan isimlerin başında; Mehmed¹², Ali, Mustafa ve Hüseyin vardır. Türk toplumunda bu isimler birçok yörede yaygın bir biçimde kullanılmaktadır.¹³ Bahsedilen isimlerin fazla konması, Anadolu insanının Peygambere olan saygı ve sevgisinin bir ifadesi olarak kabul edilebilir. Defterde Mehmed isminin kullanılma oranı % 16'dır. Bu ismi takip eden Ali isminin kullanılma oranı % 13,34, Mustafa isminin kullanılma oranı % 10,67, Hüseyin ve Osman isimlerinin kullanılma oranı ise % 9,34'tür.

Köydeki kullanılan diğer isimler kullanılma oranları ise İbrahim % 6,67, Ahmed % 5,34, Hasan, İsmail, Memiş ve Seyyid isimleri % 4 olarak kullanılmıştır. Abidin ve Ömer isimleri 2'şer defa kullanılmış olup, bunların oranı % 2,65'tir. Abdullah, Dede, Halil, Musa, Talip ve Yusuf isimleri ise birer defa

¹¹ BOA. NFS.d. No: 1768.

¹² Mehmed ismi, Muhammed isminin Anadolu'da kullanılan şeklidir. Defterlerde bu isim şeddesiz olarak kullanıldığı için "Mehmed" olarak kabul edilmiştir.

¹³ Mehmet ismi hala en yaygın kullanılan isimlerden bir tanesidir. Nüfus İstatistikleri Daire Başkanlığı'nın verilerine göre en fazla kullanılan 50 ismin birincisini Mehmet oluşturmaktadır. Bu ismi, Mustafa, Ahmet, Ali ve Hüseyin teşkil etmektedir. Bu isimleri incelediğimizde Kömürcü Köyü'nde 1844 yılında da en çok kullanılan isimler olduğu görülür.

kullanılmıştır. Burada dikkat çeken isim “Dede” ismidir¹⁴. Genellikle Anadolu’da yaygın olarak kullanılan bir isim değildir.

Kullanılan bu isimlere bakıldığında; *Dede* isminin haricindeki isimlerin tamamının Arapça kökenli olduğu ve Türklerin İslamiyet’i benimsedikten sonra, dinin etkisi ile alınan isimler olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Mehmed, Ahmed ve Mustafa isimleri Hz. Muhammed’in kullandığı isimlerdendir. Ali, Hüseyin ve Hasan isimleri Hz. Muhammed’in ehl-i beytinin isimleridir. Yine İslam’ın ilk dört halifelerinden olan Hz. Ömer ve Hz. Osman isimleri köyde tercih edilen isimler arasındadır. Bunların haricinde İbrahim, İsmail, Musa ve Yusuf isimleri ise Kuran-ı Kerim’de isimleri zikredilen peygamberlerin isimlerinden esinlenerek konulmuş olan isimlerdir.

Toplum hayatımızda önemli bir yer tutan sülale isimleri ve lakaplar; Cumhuriyetin İlanı’ndan sonra yani 26 Kasım 1934 tarihinde kabul edilen soyadı kanunuyla tarihe karışmıştır. Ancak, Anadolu’da özellikle küçük yerleşim yerlerinde halk, birbirini tanımlarken gayriresmi de olsa sülale isimlerini kullanılmaya devam etmektedir.

Soyadı Kanununun kabulünden önce, soyadı gibi, isimden önce kullanılan sülale isimleri, bugün her ne kadar resmen kullanılmasa bile, geçmiş ile günümüz arasında bir bağ oluşturmaktadır. Sülale isimlerinden bazıları soy isim olarak köyde devam etmektedir. Çünkü sülale isimlerinden yola çıkılarak kimi ailelerin şecerelerini belki erken dönemlerden beri bu topraklarda olduklarını daha da önemlisi dedelerinin nasıl ve kimler olduğunu anlayabilme imkanı olacaktır.

Tablo-2: Kömürcü Köyü Sülaleleri

Sülale Adı	Sayısı
Amancı Oğulları	1
Aziz Oğulları	1
Bektaş Oğulları	1
Çakır Oğulları	1
Deli İbrahim Oğulları	1
Emir Oğulları	1
Göde Oğulları	1
Hacı Oğulları	1
İsmail Oğulları	1
Karenpe Oğulları	1
Koca Mustafa Oğulları	1
Koca Oğlan Oğulları	1
Küçük Mehmed Oğulları	1
Mahmud Oğulları	1
Musa Oğulları	1
Tirak Oğulları	1
Topal Dede Oğulları	1
Osman Oğulları	2

¹⁴ Mehmet Kılıç, Kömürcü’den Kayaş’a isimli eserinde; adı geçen Dede isimli kişinin oğlunun isminin Mehmet olduğundan bahseder. Köyde bu kişiye Dede’nin Mehmet dendiğinden bahsedildiğini aktarmaktadır. Muhtemelen bu dedelik unvanı alevi din adamları için kullanılıyordu. Bk. M. Kılıç, *Kömürcü’den Kayaş’a*, s. 43.

Süleyman Oğulları	2
Hasan Oğulları	4
Abidin Oğulları	5

Temettuat defterinde köyde yaşayan hane reislerinin sülaleleri yazılmıştır. Buradan yola çıkarak köydeki sülaleleri tespit etmek mümkün olmuştur. Bu sülale adlarına bakıldığı zaman genellikle isimlerden oluştuğu görülmektedir. Bunun yanında ismin başında bir sıfat olarak gelen sülale adları da bulunmaktadır. Amancı Oğlu, Tirak Oğlu ve Karenpe Oğlu gibi anlamlandırılmayan sülale adları da vardır. Sadece sıfat veya bir unvandan kaynaklanan sülale adları mevcut olup, bunlar Çakır Oğlu, Emir Oğlu, Göde Oğlu ve Hacı Oğlu'dur.

Köydeki en kalabalık sülalenin Abidin Oğulları olduğu tespit edilmiş olup, bu sülaleye ait 5 hane bulunmaktadır. Bunu Hasan Oğulları Sülalesi takip etmektedir. Bu sülaleye mensup hane sayısı ise 4'tür. Osman Oğulları ve Süleyman Oğulları sülalelerine mensup hane sayıları ise 2'serdir. Diğer bütün sülaleler birer hanedir.

2. Köylülerin Meslekleri ve Vergileri

Temettuat defterinde hane reislerinin meslekleri açıkça yazılmıştır. Bu defterde de, 29 hane reisinden 27 hane reisinin mesleği kaydedilmiştir. Bunlardan bir hane reisinin “vefat ettiği” belirtilmiş ve bu sebeple meslek bölümü boş bırakılmıştır. Bir hane reisinin ise hasta olduğu kaydedilmiştir. Köyde kaydedilen meslek çeşidi 4'tür. Temettuat kayıtları verilerine göre, Kömürcü Köyü'nde M.1844 yılında yaşayan hane reislerinin meslekleri genellikle tarım üzerinedir.¹⁵

Bu şekilde mesleği *erbâb-ı zirâ'at* olarak kaydedilen hane reislerinin sayısı 18 olup, toplam mesleklerle oranı % 66,6'dır. Bu durum, köyün büyük bir çoğunluğunun tarımla meşgul olduğu ve geçimini tarımdan elde ettiğini göstermektedir. İki hane reisinin mesleği ise, *hizmetkar* olarak kaydedilmiştir. Ancak, bunların ne tür iş yaptığı hususunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Köyün geçim kaynağının tarım olmasından yola çıkarak, bunların tarımda çalışan kişiler olduğunu da tahmin etmek mümkündür. Bundan başka 3 hane reisinin mesleği *çoban* olarak kaydedilmiştir. Bunların oranı ise % 11'dir. Köydeki üç hane reisi ise *ırgat* olarak kaydedilmiştir. Irgat, toprağa bağlı işçilere verilen addır. Bunların toplam mesleklerle oranı da % 11 olarak hesaplanmıştır. Başka birinin işinde çalışan çoban, hizmetkar ve ırgatlar köylünün günlük işler için yakın mesafelere gidip geldiklerini göstermektedir. Diğer taraftan bir hane reisinin mesleği de *kizir* olarak belirtilmiştir¹⁶. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde farklı anlamlarda kullanılan kizir, köy muhtarı emrindeki köy bekçisi, köy kahyası ve vergi toplama memuru şeklinde kullanılabilir¹⁷. Oysa Kömürcü'de kizir kavramı, daha çok muhtar emrinde çalışan bekçiye denmektedir.

Köylülerin civar köylerde yevmiyeyle ve genellikle bir sezon için varlıklı birinin yanında hizmetkar olarak çalıştıkları anlaşılmaktadır. Kömürcü Köyü'nde buna *hizmetkar durmak* denmektedir. Hizmetkar duran kişiler ağanın yanında işe bahar mevsiminde başlayıp, Kasım ya da Aralık ayına kadar devam ederlerdi. Yanında çalıştıkları ağanın her türlü işini yapan hizmetkarlar, onun verdiği yemekle beslenir, gösterdiği odada yatar, sezon sonunda ise ondan bir takım elbise, ayakkabı ve ücretini alarak ağanın yanından ayrılırdı¹⁸.

¹⁵ Defterlerde hane reislerinin meslekleri *erbâb-ı ziraatden idüğü* şekliyle belirtilmiştir. Bk. BOA. NFS.d. No: 1768

¹⁶ Ö. Asım Aksoy, *Türkiye Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, c. 4, Ankara, 2009, s.2889. Öte yandan defterde kizir olarak kaydedilen bu kişi 28. Hanenin reisi Koca Oğlu Halil'dir. Her hangi bir arazisi olmayıp, kizirlikten yıllık geliri 500 kuruş olarak kaydedilmiştir. Bk. BOA. NFS.d. No: 1768.

¹⁷ Ö. A. Aksoy, *Türkiye Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV*, 2009; s. 2889.

¹⁸ M. Kılıç, *Kömürcü'den Kayaş'a Bir Hayat Hikayesi*, 2018, s.87.

Tablo- 3: Meslek Gruplarının Sayısı ve Yüzdeleri Dağılımı

Meslek	Sayısı	Yüzdeleri
Çoban	3	11
Erbab-ı Ziraat	18	66,6
Kizir	1	3,8
Hizmetkar	2	7,5
Irgat	3	11
Toplam	27	100

Temettuat defterlerine göre vergi mükellefi olan hane reisleri, bunların meslekleri ve bir senede vermiş oldukları vergi görülmektedir. Bu duruma göre köydeki hane reislerinin hepsi vergi mükellefi olarak değerlendirilmiştir. Bir başka ifade ile köyde yaşayan herkese vergi tahakkuk ettirilmiştir. Bu hane reislerinden yatalak olan bir kişi olup, bu kişi de vergi mükellefi sayılmıştır. Köyde ilk üçe giren vergi mükellefi hane reisi 533'er kuruş vergi-yü mahsusa vermiştir¹⁹. En az vergi verenler ise 50'şer kuruşluk vergi ile meslekleri çoban ve hizmetkar olan iki hane reisidir. Diğer hane reisleri bu iki rakamın arasında vergi verdiği görülmektedir. Köydeki toplam vergi-yü mahsusa miktarı 7.134 kuruş olarak hesaplanmıştır.

Tablo- 4: 1844-1845 Yılında Kömürcü Köyü'ndeki Vergi Mükelleflerinin Meslekleri ve Vergi-yü Mahssaları

No	Hane Reisi	Meslek	Vergi-yü Mahsusa
1	Göde Oğlu Dede	Erbab-ı Ziraat	533
2	Çakır Oğlu Hüseyin	Erbab-ı Ziraat	533
3	Mahmud Oğlu Seyyid	Erbab-ı Ziraat	533
4	Abidin Oğlu Seyyid	Erbab-ı Ziraat	444
5	İmam Oğlu İsmail	Erbab-ı Ziraat	345
6	Topal Dede Oğlu Osman	Yatalak Hasta	340
7	Emir Oğlu Hüseyin	Vefat Etmiş	332
8	Küçük Mehmed Oğlu Mehmed	Erbab-ı Ziraat	286
9	Abidin Oğlu Dede	Erbab-ı Ziraat	266
10	Abidin Oğlu Mustafa	Erbab-ı Ziraat	266
11	Koca Mustafa Oğlu Baba Oğlan	Erbab-ı Ziraat	256
12	Karenpe(?) Oğlu İbrahim	Erbab-ı Ziraat	248
13	Amancı Oğlu Seyyid	Erbab-ı Ziraat	240

¹⁹ Hane reisleri için *sene-i sabıkada vergi-yü mahsusan bir senede vermiş olduğu* yazıldıktan sonra, kuruş cinsinden miktar yazılmaktadır. Tanzimat idarecileri tarafından örfi vergiler yerine ikame edilen ve *an cemaatin vergi, vergi, komşuca alınan vergü, vergi-yi mahsusa* gibi isimler verilen bu vergi, köy muhtar ve kocabaşlarıyla zaptiye askerleri tarafından tahsil edilerek muhassallara teslim ediliyordu. Bu verginin tahsili, 1260 yılına (1844) kadar *rûz-ı hızır* ve *rûz-ı kasım* olarak iki taksitte yapılıyordu. Fakat bu iki zamanda vergi tahsilatı için uygun değildi. Bu nedenle bu tarihten sonra verginin çiftçilerden, (ashâb-ı zirâ 'at) ürünün elde edilmesinden sonra, sanayici, tüccar ve esnaftan ise sene içinde sene basından sonuna kadar, taksitler halinde tevziati ve tahsilatı kararlaştırılmıştır. Bk. T. Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi Bütçeler ve Hazine Hesapları* (1841-1861), Ankara 1989, s.145

14	Bektaş Oğlu Halil	Erbab-ı Ziraat	232
15	Musa Oğlu Baba Oğlan	Erbab-ı Ziraat	232
16	Hasan Oğlu Ahmed	Erbab-ı Ziraat	210
17	Osman Oğlu Seyyid	Erbab-ı Ziraat	195
18	Osman Oğlu Osman	Erbab-ı Ziraat	195
19	Hasan Oğlu Mehmed	Çoban	180
20	Tirak Oğlu Baba Oğlu	Irgat	180
21	Hacı Memiş Ali	Irgat	180
22	Abidin Oğlu Abdullah	Erbab-ı Ziraat	170
23	Abidin Oğlu Hüseyin	Erbab-ı Ziraat	165
24	Hasan Oğlu Ahmed	Çoban	155
25	Hasan Oğlu Mehmed	Irgat	142
26	Koca Oğlan Oğlu Halil	Kizir	106
27	Süleyman Oğlu Memiş	Hizmetkar	70
28	Deli İbrahim Oğlu Çoban Ali	Çoban	50
29	Aziz Oğlu Süleyman	Hizmetkar	50
	TOPLAM		7134

Kömürcü Köyü'nde alınan bir diğer vergi ise öşürdür. Öşür Arapça kökenli bir kelime olup, anlamı *onda bir* demektir. Ancak, terim olarak mutlaka onda bir yerine kullanılmamıştır. Mahsullerin onda birinden alınan vergi olarak bilinen öşür, farklı zamanlarda farklı kalıplara sokularak artmış veya azalmıştır²⁰. Bu vergilerin Osmanlı Devleti'nde daha ziyade mahalli örf ve adetlere, mali ve ekonomik değerlendirmeye dayandığını belirtmek yerinde olacaktır²¹. Kömürcü Köyü'nün, temettuat defterinde; '*aşâr ve rüsûmu olarak sene-i sabıkada bir senede vermiş olduğu* ifadesinden sonra ürünler belirtilmiş, altına da nakdî miktar ayrı ayrı yazılmıştır. Bu öşürlere ait *aynî* miktarlar yazılmamıştır²².

Tablo- 5: Kömürcü Köyü'nde Tarım Ürünleri Öşrü ve Miktarı

No	Ürün Cinsi	Miktar (Kuruş)	Öşür Veren Hane Sayısı
1	Hınta (Buğday)	166	16
2	Şa'ir (Arpa)	102	15
3	Burçak	18	15

Tabloda da görüldüğü üzere, hane bazında değerlendirmeye alındığı zaman, en fazla öşür verilen ürünün buğday olduğu görülmektedir. 29 haneden 16 hane buğday öşrü vermiştir. Miktar olarak verilen öşür ise, 166 kuruştur. Bir sonraki ürün arpadır. Arpa 15 hane reisi tarafından verilmiş olup, miktarı 102 kuruştur. Bunlardan başka yine 15 hane reisi tarafından toplam 18 kuruş burçak öşrü verilmiştir. Bu ürünlerin *aynî* değerleri verilmediği için köyde hangi üründen ne miktar öşür verildiği tespit edilememiştir.

²⁰ Z. Karamürsel, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tedkikler*, 1989, s. 165.

²¹ Ö. L. Barkan, "Öşür" *İslam Ansiklopedisi IX*, 1965, s. 485.

²² BOA. NFS.d. No: 1768.

İncelediğimiz dönemde Kömürcü Köyü'nde, küçükbaş hayvancılık olarak keçi ve koyun yetiştirilmektedir. Bu hayvanlardan *âdet-i ağnam*²³ yer almamaktadır. Âdet-i ağnam, Osmanlı Devleti'nde, koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlardan alınan verginin adıdır²⁴. Öte yandan Kömürcü köyünde 9 hane reisi âdet-i ağnam vermiştir. Bunların verdikleri toplam âdet-i ağnam 49,5 kuruş olarak deftere kaydedilmiştir.

Kömürcü Köyü'nde halkın arazi kullanımına gelince, Osmanlı döneminde bir ailenin mülkiyetine ait olup olmadığına bakılmaksızın, nadasa bırakılan topraklar ile ekilen toprakların yüzölçümlerine göre tarım işletmeleri üç sınıfta değerlendirmeye alınmıştır. Yüzölçümleri 10 dönümden²⁵ az olanlar küçük, 10-50 dönüm arasında olanlar orta, 50 ve daha büyük olanlar ise büyük işletme olarak tasnif edilmiştir²⁶. Temettuat verilerine göre Kömürcü Köyündeki hanelerin arazi miktarlarının tamamı 15 dönüm ile 30 dönüm arasında değişmektedir. Dolayısıyla işletmelerin tamamı orta büyüklükteki işletmeler sınıfına girmektedir.

Köyde kayıtlı olan arazi 320 dönümdür. Toplam 29 haneden 18 hanenin arazisi bulunurken, 11 hanenin herhangi bir arazisi kayıtlı değildir. Köydeki arazi büyüklüğü 15 ile 30 dönüm arasında değişmektedir. Köydeki arazilerin tamamına yakını *mezrû' tarla* olarak kaydedilmiştir. Bunun yanında iki hane için toplam 5 zeytin fidanı kaydedilmiş ve bunlardan 22 kuruş gelir kaydedildiği belirtilmiştir. Fakat bunlar için ayrıca bağ, bahçe gibi her hangi bir arazi çeşidi kaydedilmemiştir.

Tablo-6: Kömürcü Köyündeki Arazi Sahipleri Bilgileri

Arazisi Olan	18 Hane
Arazisi Olmayan	11 Hane
Toplam Arazi	320 Dönüm

M.1844 yılı kayıtlarından Kömürcü Köyü'nde yetiştirilen hayvanları kendi içinde tasnif etmek mümkündür. Buna göre köydeki büyükbaş, küçükbaş ve yük ve binek hayvanı olmak üzere 3 gruptan bahsedebiliriz. Kömürcü Köyü'nde 14 büyükbaş, 198 küçükbaş ve 45 yük ve binek hayvanı bulunmaktadır. Bütün bu hayvanların sayısı ise 257'dir²⁷.

Tablo-7: Kömürcü Köyü Hayvan Grupları ve Oranları

Hayvan Gurubu	Adet	Oran(%)
Büyükbaş	14	5,44
Küçükbaş	198	77,04
Yük ve Binek	45	17,5
Toplam	257	-

²³ Ağnam, kelime olarak, Arapça'da koyun anlamına gelen "ganem" kelimesinin çoğuludur. Bk. Ş. Sami, *Kamus-ı Türkî*, 2015, s.221

²⁴ M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* 1, 1993, s. 20.

²⁵ Dönüm, Osmanlılarda kullanılan temel arazi ölçü birimidir. Genellikle geniş adımlarla yürüyen birinin adımı ile 40x40 adım karelik bir yüzölçümü birimini ifade eder. Buna "örfi dönüm" adı verilir. Ancak adım aralığı kişiden kişiye değiştiği için, her adım bir mimar arşını (yaklaşık 75, 78 cm.) esas alan bir ölçü birimi ile sabitlenmiş ve buna "şer'î dönüm" adı verilmiştir. Buna göre dönüm yaklaşık olarak 916,8 m² veya 919,302 m²'lik bir araziye göstermektedir. Bkz. F. Emecen, "Dönüm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.IX, İstanbul 1994, s.521.

²⁶ T. Güran, *XIX. yüzyıl Osmanlı Tarımı*, 1998, s.82.

²⁷ BOA. NFS.d. No: 1768.

Yüzdeler olarak en çok hayvan sayısını küçükbaş hayvan grubu oluşturmakta olup, bütün hayvan sayısına oranı % 77.04'tür. %17.05 ile ikinci sırada yük veya binek hayvan olarak kullanılanlar oluşturur. Defterde en az orana sahip hayvan grubu büyükbaş hayvanlardır. Bunların toplam içerisindeki oranı, % 5,44'tür. Büyükbaş hayvan grubuna dahil edilen hayvanlar; sağman inek ve danadır. İnekler *sağmal inek* olarak, danalar ise *bir yaşında dana* olarak kaydedilmiştir²⁸.

Tablo-8: Kömürcü Köyünde Büyükbaş Hayvan Sayıları ve Sahip Olan Hane Sayıları

Cinsi	Sayısı	Sahip Olan Hane Sayısı
Sağmal inek	12	11
Dana	2	2
Toplam	14	-

Kömürcü Köyü'ndeki büyükbaş hayvan sayısının toplamı 13'tür. Bunlardan 11 tanesi sağmal inek 2 tanesi de danadır. Hane bazında değerlendirildiği zaman 11 hanenin en az bir tane sağman ineğe sahip olduğu görülmektedir. 29 haneli bir köyde 11 hanenin ineği olması köyde büyükbaş hayvancılığın çok yaygın olmadığını göstermektedir. 2 hanede en az bir dana bulunmaktadır.

Köydeki küçükbaş hayvan sayısı ise 198'dir. Bu gruba keçi, koyun, koç, kuzu ve oğlak dâhil edilmiştir. Köyde 110 koyun, 23 keçi, 1 koç, 53 kuzu ve 11 oğlak bulunmaktadır. Bunlardan koyuna sahip hane sayısı 14, keçiye sahip hane sayısı 3, koça sahip hane sayısı 1, kuzuya sahip hane sayısı 10 ve oğlağa sahip hane sayısı 3 olarak kaydedilmiştir. Bu hayvanların eti, sütü, derisi ya da kıllarının nasıl değerlendirildiği ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, sağmal koyunlara ve keçilere gelir kaydedilmiştir.

Tablo-9: Kömürcü Köyünde Küçükbaş Hayvan Sayıları ve Sahip Olan Hane Sayıları

Cinsi	Adet	Sahip Olan Hane Sayısı
Koyun	110	14
Keçi	23	3
Koç	1	1
Kuzu	53	10
Oğlak	11	3
Toplam	198	

Yük ve binek hayvanı olarak değerlendirmeye tabi tuttuğumuz hayvanlar öküz ve merkeptir. Bunların sayısının toplamı 45'tir. Bu gruptaki sayısı en çok olan hayvan öküzdür. Öküz sayısı 30 olup, 16 hanenin en az bir öküzü bulunmaktadır. Öküz, sanayinin gelişmediği dönemlerde, temel geçim kaynağı ziraat olan toplumlarda büyük önem arz etmektedir. Çünkü tarımsal hayatın bütün safhalarında öküz önemli yer tutmaktaydı. Bu bağlamda, çift sürmek, yük taşımak, hasat etmek hep öküzlerle yapılmaktaydı. İncelediğimiz dönemde temel geçim kaynağı Kömürcü Köyü'nde de öküz sayısının diğer hayvanlara göre fazla sayıda olması normal bir durumdur. Bundan başka köyde 12 tane de merkep bulunmaktadır.

²⁸ BOA. NFS.d. No: 1768.

Tablo-10: Kömürcü Köyünde Yük ve Binek Sayıları ile Sahip Olan Hane Sayıları

Cinsi	Sayısı	Sahip Olan Hane Sayısı
Koşum Öküzü	30	16
Merkep	15	12
Toplam	45	-

1844 yılı kayıtlarından köyün toplam gelirinin 26.685 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Bu gelirin büyük bir kısmı herhangi bir açıklama belirtilmeden *ticaretinden* olarak kaydedilen gelirlerdir. Bu gelir 12.885 kuruş olup, toplam gelire oranı % 48.29'dur. Bunu 7.056 kuruşla tarım gelirleri takip etmekte olup, bunun oranı ise % 26.44'tür. Bundan başka kişilerin beden gücü ile elde ettikleri gelirler bulunmakta olup, çobanlık, kizirlik, hizmetkarlık ve ırgatlık gelirleri bulunmaktadır. Bunların içerisinde en yüksek değere sahip % 7.68 ile çobanlık gelirleri başı çekmektedir. Bunu % 6.93 ile ırgatlık gelirleri takip etmektedir. Kizirlik ise tek bir hane reisinin geliri olup 500 kuruş ile % 1.87 orana sahiptir. Köyün hayvancılık gelirleri ise 1.074 kuruş olup, % 4.02'lik bir orana sahiptir.²⁹

Tablo-11: Kömürcü Köyü'nün 1844 Yılı Gelirleri ve Yüzedik Dağılımı

Gelir	Gelir Miktarı	Yüzedik Dağılım
Çobanlık	2050	7,68
Kizirlik	500	1,87
Hizmetkarlık	1270	4,76
İrgatlık	1850	6,93
Ticaret	12885	48,29
Hayvancılık	1074	4,02
Tarım	7056	26,44
Toplam	26685	100

Kömürcü Köyü'nde tarım ve hayvancılık en önemli geçim kaynaklarıdır. Hayvancılık gelirlerinin türü defterlerde tam olarak verilmemiştir. Bu bağlamda büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan *sağmal* olarak nitelendirilen hayvanlara yıllık gelir kaydedilmiştir. Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın başlarında bölgelerdeki farklılarıyla birlikte, bir inek yılda 192-770 litre ve koyun ve keçi ise bir yılda 51-77 litre arasında süt vermektedir³⁰. Geleneksel Anadolu kültüründe hayvanlardan elde edilen sütün değişik kullanım yöntemleri bulunduğu bir gerçektir. Bu anlamda direk süt kaynatılarak tatlandırıcı ile birlikte kahvaltılarda ve diğer öğünlerde tüketilmektedir. Ayrıca, tereyağı, peynir, lor ve yoğurt da yapılmaktadır. Yine XIX. yüzyıl başlarında 20 litre inek sütünden 1 kg. tereyağı, 5.5 litre koyun sütünden 1 kg. peynir elde etmek mümkündür. Bu bilgilerden yola çıkarak bir inekten yılda 38.5 kg. yağ ve bir koyundan da 12,5 kg. peynir elde edilebilmiştir. Dokumacılığın hammaddesi olan yün veya yapağı koyundan elde edilen bir üründür. Keçiden ise kıl elde edilmektedir. Yine XIX. yüzyılda bir koyundan yılda 950 gram yün elde edilirken, kıl keçisinden 340 gram kıl elde edilmektedir³¹.

²⁹ BOA. NFS.d. No: 1768.

³⁰ T. Güran, *XIX. yüzyıl Osmanlı Tarımı*, 1998, s. 104.

³¹ T. Güran, *XIX. yüzyıl Osmanlı Tarımı*, 1998, s. 104.

Tablo-12: 1844 Yılında Kömürcü Köyünün Tahmini Hayvan Hasılatı

Türü	Sayısı	Tahmini Yıllık Süt (Litre)	Tahmini Yıllık Tereyağı (Kg.)	Tahmini Yıllık Peynir (Kg.)	Yün ve Yapağı (Kg.)	Kıl
Sağmal inek	12	2304-9240	462	-	-	-
Sağmal davar	110	5610-8470	-	1375	104,5	-
Keçi	23	1173-1771	-	287	-	7,8

Sanayi öncesi bir tarım toplumunun bütün özelliklerini, Osmanlılarda görmek mümkündür. İncelediğimiz deftere göre köyün ekonomik yapıyı belirleyen en önemli unsur ziraattir. Bu çerçevede, diğer sanayi öncesi tarım toplumlarında olduğu gibi, milletlerarası, bölgeler arası ve bölge-içi ticaret, kentsel ekonomik faaliyetler, hayvancılık vb. de ekonomide önemli rollere sahipti. Bu durum, tarımın temeli olan toprak yönetiminin sağlam temellere oturtulması lüzumunu hissettirmiştir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde toprak rejimi dirlik sistemine dayanmaktaydı. Bu sistem, tarihi temelleri, hukuki dayanağı, sosyal desteği, askeri gücü olan ve siyasi iradeyi toprağa hâkim kılan bir sistemdi.

Osmanlı'da toprakların büyük bir kısmı miri arazi olup sonuçta mülkiyeti devlete aitti³². Çıplak mülkiyeti devlete ait olan arazi, işletilmek üzere bir bedel karşılığında köylüye verilir. Köylü kendi ihtiyacı kadar toprağı, devlet görevlisi olan sipahiden tapu resmi olarak bilinen peşin kira ödeyerek kiralar. Eğer kiralama şartlarına uymayacak olur ise, kiraladığı toprağın elinden alınmasına ve ödediği resmin yanmasına razı olurdu. Köylü, işlediği toprak karşılığında onda bir ile onda beş oranındaki bir payı devlete verirdi. Köylü, toprağı üç yıl boş bıraktığı takdirde, toprak elinden alınır ve bir başkasına verilir. Toprak, babadan oğula mülk şeklinde geçer, erkek çocuk olmaması durumunda erkek kardeşe veya yakın akrabalara yeniden kiralanırdı.

1844 yılına ait kayıtlarına göre küçük sayılabilecek bir köy olan Kömürcü Köyü'nün ekonomisini büyük oranda tarım oluşturmaktadır. Bu tarihte köyün tarımsal faaliyetleri hakkında en detaylı bilgiler temettuat defterlerinde yer almaktadır. Ancak, temel olarak temettuat defterleri istatistikî bilgi veren defterler değildir. Bu sebeple, tarımsal faaliyetler hakkında direk bilgiler elde etmek mümkün olamamaktadır.

Temettuat defterinde hane reislerinin ne kadar tarım ürünü yetiştirdiği bilgisine yer verilmemiştir. Ancak, hangi hane reisinin, hangi üründen ne kadar öşür verdiği, hem aynı hem de nakdî olarak belirtilmiştir. Ancak, incelemiş olduğumuz defterde öşürlerin aynı miktarları verilmemiştir. Hal böyle olunca, üretim miktarını tespit etmek mümkün olmamıştır. Kömürcü Köyü'nde yetiştirilen ürünler 3 çeşit olup, bunlar buğday (hınta), arpa (şa'ir) ve burçaktır. Bunun yanında iki hane tarafından da zeytincilik yapılmaktadır³³.

3. Aile Hayatı

Nüfus Defterleri ve Temettuat Defterlerinde Kömürcü Köyü'nün M.1842 ve M.1844 yıllarına ait aile hayatı hakkında ipuçları bulmak mümkündür. Kadın nüfus kaydedilmediği için, birden fazla evlilik yapıp, yapılmadığı hususunda herhangi bir bulunmamaktadır. Ancak, köyde 1 hane reisinin üvey oğlu anlamına gelen *oğulluğu* kaydı düşülmüştür. Bu durum köyde birden fazla evlilik yapan kişilerin var olabileceğini göstermektedir.

Köydeki aile yapısına baktığımız zaman, çekirdek aile diyebileceğimiz bir yapının hakim olduğu görülmektedir. Çünkü incelediğimiz defterde, hane reislerinin 25 hane reisinden 20 tanesinin sadece oğlu

³² Ö. L. Barkan, "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I* 1980, s. 250.

³³ BOA. NFS.d. No: 1768.

veya oğulları ile yaşadığı görülmektedir. 1 hane reisinin ise kardeşleri ile beraber yaşadığı görülmektedir. Bu hane reisi 17 yaşında olup, yaşları 3 ila 12 arasında değişen 4 kardeşi ile yaşamaktadır. Torunları ve oğulları ile beraber yaşayan hane reisi sayısı ise 3'tür. Bunun yanında bir hane reisinin evinde yeğeni de yaşamaktadır.

Tablo-13: Kömürcü Köyü Nüfus Defteri'nde Hane Reislerinin Kayıt Şekli

Kayıt Şekli	Sayı
Sadece Kendisi Kaydedilen	4
Oğlu/Oğulları ile kaydedilen	13
Kardeşi ile Kaydedilen	1
Kardeşi ve Oğlu İle Kaydedilen	2
Üvey Oğlu İle Kaydedilen	1
Yeğeni ile Kaydedilen	1
Oğulları ve Torunları ile Kaydedilen	3

Nüfus defterleri çocuk sayısı hususunda da bilgi vermektedir. Defterde *Oğlu* olarak kaydedilen kişi sayısı 33'tür. Nüfus defterlerine göre iki hane reisinin dört oğlu bulunmaktadır. Kömürcüde üç oğlu olan hane reisi üç iken, iki oğlu olan hane reisinin sayısı ise yine üçtür. Köyde genelde her hane reisinin tek oğlu bulunmakta olup, bir oğlu olan hane reislerinin sayısı da 10'dur. Köydeki altı hane reisinin ise erkek çocuğu kaydedilmemiştir. Bir hane reisinin ise erkek çocuğunun bulunduğu, bu oğlun arkasında bir erkek çocuk bırakarak vefat ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü bu hane reisinin erkek çocuğu kaydedilmiş, torunu olduğu belirtilmiştir³⁴.

Tablo-14: Kömürcü Köyü'ndeki Erkek Çocuk Sayısı

Erkek Çocuk Sayısı	Hane Sayısı
4	2
3	3
2	3
1	10
Erkek Çocuksuz	6
Diğer	1

Nüfus defterlerinde kayıtlı bütün kişilerin yaşları tabloda verilmiştir. Bu bilgiler ışığında M.1842 yılında Kömürcü Köyü'nde yaşayan erkeklerin yaşları hakkında net bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Buradan hareketle, nüfusun ortalama yaşı hakkında tespitler yapılabilme imkânını elde ederken, kişilerin ortalama ömürleri hakkında tahminler de yürütülmüştür.

Kömürcü Köyü'nde yaşayan bütün erkekler göz önünde alındığında 75 kişinin ortalama yaşı 25,41 olarak hesaplanır. Buna göre, incelediğimiz tarihte Kömürcü Köyü'nün nüfus özelliklerine bakıldığı zaman, genç bir nüfusa sahip olduğunu söylemek mümkündür. Yine defterlerdeki nüfus verilerinden hareketle Kömürcü Köyü'ndeki erkeklerin hangi yaş aralıklarında yoğunlaştığını ve hangi yaş grubunun hâkim unsur olduğunu tespit mümkündür.

³⁴ BOA. NFS.d. No: 1768.

Tablo-15: 1842 Yılında Kömürcü Köyü'nde Yaşayan Erkeklerin Yaş Dağılımı

Yaş Aralığı	Sayısı	Yüzdeler Oran
1-5	13	17,33
6-10	16	21,34
11-15	5	6,67
16-20	6	8
21-25	5	6,67
26-30	2	2,67
31-35	6	8
36-40	3	4
41-45	3	4
46-50	4	5,33
51-55	1	1,33
56-60	5	6,67
61-65	1	1,33
66-70	2	2,67
71-75	1	1,33
75+	2	2,67

Tabloda da görüldüğü gibi, çocuk olarak kabul edebileceğimiz yaş grubu olan 1-10 yaş grubuna sahip olan kişi sayısı 29'dur. Bunun yüzdeler oranı % 38,67'dir. En kalabalık yaş grubu da bu gruptur. 11-20 yaş grubunda 11 kişi olup, bunun oranı ise %14,67'dir. 21-30 yaş grubunda kayıtlı kişi 7 (% 9), 31-40 yaş grubunda kayıtlı 9 (% 12), 41-50 yaş grubunda 7 kişi (% 9,33), 51-60 yaş grubundaki kişi 6 (% 7), 61-70 yaş grubundaki kayıtlı kişi 3 (% 4) ve 71-80 yaş grubundaki kişi sayısı da 3 (% 4)'tür. 80 yaş üzerinde 2 kişi bulunmaktadır.

Sonuç

1530 tarihli Ankara Muhasebe Defterinde Kömürcü Cemaati olarak kaydedilen yerleşim yeri XIX. yüzyılda köy olarak karşımıza çıkmaktadır. Temettuat defterinde 29, nüfus defterinde ise 75 erkek nüfusu kayıtlıdır. Yine temettuat defterine göre köyde 18 kişi erbab-ı ziraat kaydedildiğinden köylünün kayda değer bir kısmının tarımla uğraştığı anlaşılmaktadır. Kömürcü'de en fazla vergiyi tarımla uğraşanlar ve ırgatlar vermektedir. En az vergiyi ise 50'şer kuruşla çoban ve başka köylerde ağaların yanında çalışan hizmetkarlar vermektedir. Köyde hizmet sektörü olarak bahsedebileceğimiz ırgatlar, hizmetkarlar ve başkasının hayvanlarını güden paralı çobanların oranı %28,50'dir ve bu azımsanacak bir rakam değildir. Kısaca hizmet sektörü olarak ifade ettiğimiz ırgatlar, hizmetkarlar ve çobanlar; köy halkının günlük işler için yakın mesafelere gidip geldiklerini ortaya koymaktadır. Bu durumun altında yatan başlıca sebep yine köyün, yeterli ekonomik kaynaklara sahip olmamasıdır.

Diğer taraftan köylüler çoğunlukla buğday, arpa, burçak ekerek vergilerini vermektedirler. İncelediğimiz dönemde köyde sulu tarım yapılmadığından yerleşim yeri tipik bir Anadolu yerleşimidir. Köydeki şahıs isimleri açısından bakıldığında, en fazla Mehmed, Ali ve Mustafa isimleriyle karşılaşılmaktadır. Sülale isimlerinde ise; Abidinoğulları (5 hane), Hasanoğulları (4 hane) olarak öne çıkmaktadır. Nüfus defterindeki özellikle Hasanoğulları lakabı, Karahasan ile Kömürcü köyleri halklarının artmasıyla birbirinden ayrıldığını ortaya koymaktadır.

Arazi bakımından tarımla uğraşan 18 hanenin 320 dönüm arazisi vardır. Bu miktar arazi, Anadolu ortalamasının altındadır. Bahsedilen bu 18 haneden 16'sının 30 koşum öküzü vardır. Dolayısıyla ailelerin büyük oranda tarımla meşgul olduğu göze çarpmaktadır. Diğer yandan 11 hanenin ne tarım hayvanından ne de tarım arazisinden bahsedilmektedir.

Kömürcü Karyesi'nde küçükbaş koyun yetiştiriciliği yaygın olmakla birlikte, her ailenin sütünden faydalandığı birer ineği de vardır. İstatistik açısından köyün arazilerinin verimsizliği ve yetersizliği hayvancılığın sınırlı olmasını da dahil edersek ekonomik faaliyetleri bakımından köyün yeterince gelişemediğini köyde yaşayanların bir süre sonra daha fazla hizmet sektörlerine kayacağını ortaya koymaktadır. Köyün belki de en ilginç tablosu yaş dağılımında karşımıza çıkmaktadır. Buna göre 1-25 yaş aralığında köyde 45 kişi (yani, %60,01) kayıtlıdır. Bu durum nüfusun hızla artmakta olduğunu istatistiki olarak ortaya koyduğundan köylülerin zamanla iş bulmak için metropole doğru gitmelerini engelleyemeyecektir.

Bibliyografya

Defterler

Kömürcü Köyü Temettuat Defteri: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA. ML.VRD.TMD.d. 292)
Ankara Vilayeti Bala Kazası Nüfus defteri: Kömürcü Karyesi Kısmı (BOA. NFS. d. 1768)

Basılı eserler

- Adıyeye, N. (2000). “Temettüât Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamnâme Örnekleri”, *OTAM XI*, (2000), 769-787.
- Aksoy, Ö. A. (2009). *Türkiye Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1965). “Öşür” *İslam Ansiklopedisi IX*, Ankara, 485.
- Barkan, Ö. L. (1980). “İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti”, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, 249-280.
- Çınar, H.- İ. Kıvrım. (2018). *1842 Tarihli Çubuk Kazası Nüfus Defteri*, Ankara: Çubuk Belediyesi Yayınları.
- Emecen, F. (1994). “Dönüm”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi IX*, 521.
- Erdoğan, A. (2008). *Adım Adım Ankara*, Ankara: Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Erdoğan, H. (2005). “820 Numaralı Temettuat Defterine Göre Tanzimat'ın İlk Yıllarında Mucur ve Hacıbektaş'ın Demografik Yapısı ve Sosyal Durumu” *GÜ, Kırşehir Eğt. Fak. 6(1)*, 95-102.
- Ergenç, Ö. (1980). “XVII. yüzyıl Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları I*, Ankara, 85- 108.
- Ergenç, Ö. (1995). *XVI. yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları.
- Güran, T. (1998). *XIX. yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul: Eren Yayınları, 81-82.
- Güran, T. (1989). *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Güran, T. (2000). “XIX. yüzyıl Temettuat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Der. Halil İnancık, Şevket Pamuk), 73-95.

- İnalçık, H- Ş. Pamuk. (2001). *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 35-50.
- İnalçık, H. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayınları.
- Karamürsel, Z. (1989). *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tedkikler*, Ankara: TTK Yayınları.
- Kılıç, M. (2018). *Kömürcü'den Kayaş'a Bir Hayat Hikayesi*, Ankara.
- Köç, A. (2012). "Ankara'da Yakub Abdal Zaviyesi'nin İdari Sorunları", *Gazi Akademik Bakış XI*, 211-236.
- Kütükoğlu, (1995). "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettuat Defterleri", *Belleten LIX(225)*, 395-418.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul: Enderun Yayınları.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım(1876-1908)*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Özdemir, R. (1986). *XIX. yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo- Ekonomik Yapısı)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Öztürk, M. (2018). "Yerel Tarih ve Şehir Tarihçiliğinin Yeri, Önemi ve Bugünkü Durumu", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri III*, Kocaeli, 421-426.
- Özünlü, E. E. (2012). "Ankara Sancağı'nın İdari Yapısı Üzerine Bazı Düşünceler", *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 45-63.
- Sami, Ş. (2015). *Kamus-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.

Hüseyin Cahit Yalçın'ın Malta Hatıraları

Hüseyin Cahit Yalçın's Malta Memoirs

Ahmet Ali GAZEL*

Öz

Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı Devleti'nde, İngilizlerin de baskısıyla ülkenin önde gelen kişileri tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilmiş ve daha sonra bunların bir kısmı Malta Adası'na sürülmüştür. Sürgüne giden bu kişiler arasında İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden Hüseyin Cahit Yalçın da yer almıştır.

Malta'ya sürgüne gönderilerin bazıları gibi Hüseyin Cahit de sürgün hatıralarını kaleme almıştır. Hatta bu hatıralarını değişik tarihlerde olmak üzere üç defa yayımlamıştır. İlk olarak 1925 yılında Tanin'de yayımlamıştır. 1934-35 yıllarında Yedigün dergisinde tekrar yayımlamıştır. Son olarak ise 1955 yılında Halkçı gazetesinde yayımlamıştır. Hüseyin Cahit'in farklı tarihlerde tekrar yayımladığı Malta hatıraları hemen hemen aynı metne sahiptir. Ancak bazı olaylar hakkında birinde olmayan bir ayrıntıyı diğerinde verebilmektedir.

Bu bildiriye, özellikle Yedigün dergisinde yayımladığı metne dayalı olarak Hüseyin Cahit Yalçın'ın Malta hatıraları anlatılmıştır. Bunun yanında bildiri hazırlanırken Tanin ve Halkçı'daki metinler de kontrol edilerek tespit edilen farklı bilgiler de dikkate alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Malta, Osmanlı Devleti, Hüseyin Cahit Yalçın, İttihat ve Terakki

Abstract

After the Mondros Armistice, the leading people of the country were arrested and imprisoned in the Bekirağa Company in the Ottoman State, and then some of them were deported to the Island of Malta.

Hüseyin Cahit Yalçın, one of the leading names of the Committee of Union and Progress, was among those who went into exile. Like some of the exiles sent to Malta, Hüseyin Cahit wrote his exile memories. He even published these memories three times, on different dates. It was first published in Tanin in 1925. He published it again in Yedigün magazine in 1934-35. Finally, it was published in Halkçı newspaper in 1955. Maltese memories which Hüseyin Cahit re-published on different dates have almost the same text. However, it is able to give one detail about some events in another.

In this report, especially Malta memories of Hüseyin Cahit Yalçın based on the text published in Yedigün magazine. In addition, while preparing the paper, the texts in Tanin and Halkçı were also checked and different information determined was taken into consideration.

Keywords: Malta Island, Ottoman State, Hüseyin Cahit Yalçın, Union and Progress.

* (Prof. Dr.); Afyonkocatepe Üniversitesi, agazel@aku.edu.tr; ORCID:orcid.org/0000-0002-7211-6032

Giriş

Mütareke döneminin kayda değer olaylarından, Hüseyin Cahit'in deyimiyle "milli facialarından"¹ biri de Malta'ya yapılan sürgünlerdir. Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'a giren İngilizlerin de baskısı ve hazırladıkları listelerle² ülkenin önde gelen kişileri Tevfik Paşa Hükümeti tarafından tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilmiştir. Daha sonra İngilizler tarafından bu tutukluların bir kısmı, uydurma suçlarla³ Malta Adası'na sürülmüştür. Sürgünün amacı, savaş sorumlusu oldukları gerekçesiyle İttihatçıları cezalandırmak olduğu kadar, ondan daha fazla Milli Mücadeleyi etkisiz hâle getirmektir. Zira İngilizler ilk olarak subayları hedef almıştır. Hürriyet ve İtilafçılar ise önde gelen İttihatçıları tutuklatarak iktidara tam olarak hâkim olmak istiyorlardı.⁴

Mart 1919-Kasım 1920 tarihleri arasında 144 Türk Malta'ya sürgüne gönderilmiştir. Bu kişiler Osmanlı Dönemi'nde önemli görevlerde bulunmuş ve daha sonra Cumhuriyet Dönemi'nde de üst düzey görevlerde bulunacak zatlardır. İçlerinde sadrazamlık, nazırlık, şeyhülislamlık, meclis başkanlığı, mebusluk yapmış kişiler bulunmaktaydı. Bunun yanında ordu komutanları, yazarlar, valiler ve gazeteciler de yer almaktaydı. Özetle o dönemin asker ve sivil üst düzey kişileri sürgüne gönderilmiştir.

Malta'ya ilk sürgün kafilesi 29 Mart 1919 tarihinde ulaşmıştır. 23 Mayıs'ta yapılacak Sultanahmet Mitingi sırasında olaylar çıkabileceğini haber alan İngilizler mitingden bir gün önce 27 Mayıs'ta Bekirağa Bölüğü'ne İngiliz ve Fransız muhafızlar yerleştirmişlerdir. 28 Mayıs günü ise 78 kişi Prencess Ena vapuruyla Malta'ya yola çıkarılmıştır. Bu 78 kişiden 67'si Bekirağa Bölüğü'nden alınmıştır. 11'i ise İngilizlerce dağıtılan Kars Şurası üyeleridir. 78 kişiden 12'si Mondros'a bırakılmışlardır. Geriye kalan 41 kişi, 2 Haziran 1919 tarihinde Malta'ya ulaşmıştır. Bunlar arasında Hüseyin Cahit (Yalçın) de yer almıştır. Malta'ya son sürgün ise 20 Kasım 1920 tarihinde yapılmıştır. Bu tarihten sonra Malta'ya sürgün yapılmamıştır.⁵

Malta sürgünleri ancak 16 Mart 1921 tarihinde yapılan antlaşma neticesinde kurtulabilmişlerdir. İkinci İnönü Zaferi sonrası 12 Nisan 1921 tarihinde İngilizler 40 sürgünü serbest bırakmaya karar vermişler ve bu 40 kişi 30 Mayıs 1921 tarihinde İtalya'ya gönderilmiştir.⁶ İngilizlerin serbest bırakmak istemediği 16 sürgün ise 6 Eylül 1921'de Malta'dan kaçmıştır. 23 Ekim 1921 tarihinde varılan anlaşma gereğince, Malta'da bütün sürgünler serbest bırakılmış ve 30 Ekim 1921'de İnebolu'ya gitmek üzere yola çıkarılmışlardır. Malta'da kalan son 59 sürgünün 1 Kasım 1921 tarihinde İnebolu'ya ulaşmasıyla iki yıla yakın devam eden Malta sürgünleri meselesi de sona ermiştir.⁷

Malta sürgünü bittikten sonra birçok kişi hatıralarını yazmıştır.⁸ Bunlardan biri de Hüseyin Cahit Bey'dir Hatta Hüseyin Cahit, hatıralarını farklı tarihlerde üç defa yayımlamıştır. İlk olarak 7 Mart 1925-13

¹ Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 6 Şubat 1955.

² İngilizler 23 Ocak ve 20 Nisan 1919 tarihlerinde tutuklanması için İstanbul hükümetlerine 223 kişinin ismini vermişlerdir. Bkz. Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara 1985, s. 68.

³ Tutuklamalar ve sürgün o kadar gelişigüzel yapılmıştır ki bazen yanlış kişiler bile tutuklanmıştır. Örneğin İttihat ve Terakki Merkezi Umumi üyelerinden Rıza Bey yerine yanlışlıkla Bursa Mebusu Rıza Bey tutuklanmıştır. Bu kişinin yanlışlıkla tutuklandığını anlatınca, Polis müdürü, "O da İttihatçı değil mi?" diye sormuş ve evet cevabını alınca "varsın o da yatsın" demiştir. Nitekim Rıza Bey, Malta'ya sürgüne de gönderilmiştir. Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 12 Şubat 1955.

⁴ Şimşir, *age*, s. 65.

⁵ Şimşir, *age*, s. 89-197.

⁶ Şimşir, *age*, s. 367-369.

⁷ Şimşir, *age*, s. 395-404.

⁸ İlk hatıralarını yazan Edirne Mebusu Mehmet Şeref Bey olmuştur. Mehmet Şeref Bey, 28 Nisan 1921 tarihinde *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde anılarını yayımlamaya başlamıştır. Bkz. "Malta Hatıratı-Malta'da Türkler", *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Nisan-29 Mayıs 1337. Bunun dışında Malta'ya dair anılarını yazanlardan bazıları şöyledir: Süleyman Nazif, *Malta Geceleri*, İstanbul 1342; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1888-1922*, Yayına Hazırlayan: Erol Şadi Erdinç, I, İstanbul 1997, s. 474-486;

Nisan 1925 tarihleri arasından kendi gazetesi *Tanin*'de "Malta Hatıraları" başlığı altında yayımlamıştır.⁹ İkinci olarak 7 İkciteşrin 1934-3 Temmuz 1935 tarihleri arasında *Yedigün* dergisinde "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevfif, Esaret, Fırar" başlığı altında yayımlamıştır.¹⁰ Hüseyin Cahit Malta hatıralarını son olarak *Halkçı* gazetesinde yayımlamıştır. 30 Ocak 1955-20 Mart 1955 tarihleri arasında "Meşrutiyet Devri ve Sonrası: Mütareke ve Malta" başlığı altında yayımlanmıştır.¹¹ Bu metinler çok küçük farklar dışında hemen hemen aynıdır. Örneğin *Tanin*'de ve *Halkçı*'da Malta'dan sonra neden Türkiye'ye dönmediği yönündeki eleştirilere cevap verirken *Yedigün*'de buna yer vermemiştir. Bunun yanında sürgün öncesi siyasi durum hakkında en geniş bilgiyi *Halkçı*'da yayınladığı hatıralarında vermiştir. Hüseyin Cahit *Halkçı*'da dönemin *İkdam* gazetesinden alıntılar yaparak Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi, mağlubiyetin sorumlusu olarak görülen İttihat ve Terakki'ye yapılan ağır eleştiriler, Talat Paşa'nın istifası sonrası kurulan hükümetler ve Meclis-i Mebusan'ın feshi gibi konulardan bahsetmiştir. Hatta Hüseyin Cahit burada "hazin bir talih" dediği bir tesadüften de bahsetmiştir. Hüseyin Cahit'i tutuklayan Tevfik Paşa Hükümeti, 19 Kasım 1918 tarihinde Hüseyin Cahit'in yönettiği Meclisten güvenoyu almıştır.¹² Diğer yandan yeri geldikçe *Yedigün* ve *Halkçı*'daki tefrikalara *Tanin*'deki ilk tefrikadan alıntılar koymuştur.

Hüseyin Cahit'in hatıraları birçok anıya göre oldukça ayrıntılıdır. Hatta Mustafa Reşad Mimaroglu, Hüseyin Cahit'in konuyu oldukça iyi anlattığı gerekçesiyle sürgün günlerine ait bir şey yazmaya gerek duymadığını ifade etmiştir.¹³

Hüseyin Cahit, Malta hayatına dair hatıralarının bir günlük mahiyetinde olmadığını belirttikten sonra bunun sebebini şöyle açıklamıştır:

"İlk günlerde o kadar meyus ve nevmid idik ki bir zaman hür vatanda hür insanlar arasına karışıp da yaşamak hakkını aklımıza tekrar getirmiyorduk. Böyle bir haleti ruhiye içinde her günkü vekayi ve ihtisasatı kaydetmeye bittabi imkân olamaz. Onun için yazdıklarım ve anlattıklarım esaret hayatımın pek eksik bir parçasının müruru zaman ile ötesi berisi silinmiş donuk bir inikâsından ibarettir. Yazdıklarım fazla değil eksik, şiddetli değil sönüktür".

Hüseyin Cahit, hatıralarının "bir kin ve gazez sözleri" olmadığını ve yazarken de asla intikam hissine kapılmadığını belirtmiştir. Hüseyin Cahit Bey, "Türk Milletinin hayatında vatandaşlardan bir kısmının düşman eline teslim edilmesi bir misline daha tesadüf kabil olmayan" bir hadise olduğunu, bu utandırıcı ve elim tarihi vakaya ait hatıratının unutulmaması gerektiğini belirttikten sonra, bunun yanında Malta sürgününe dair hatıralarını İngiliz Askeri Heyetinin savaş sonundaki haleti ruhiyesini ve Türklere karşı yaptıkları muamelenin de ortaya konması için yazdığını kaydetmiştir.¹⁴

Hüseyin Cahit, yazdıklarının "samimi ve hakiki" bir tarih sayfası olduğunu ifade ettikten sonra Malta hatıratının İngilizler aleyhinde kesinlikle bir iddianame olmadığını belirtmiştir. Yaşadıkları felaketin Türk-İngiliz düşmanlığını artırmasını istemediğini özellikle vurgulayan Hüseyin Cahit, "Malta hatıralarını, unutmamak ve ebediyen düşman olmak için" yazmadığını da kaydetmiştir.¹⁵

Ahmet Ağaoğlu, "Mütareke ve Malta Hatıraları", *Akın*, 1-25 Temmuz 1933; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, V, İstanbul 1993, s. 47-82; Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul 1986, s. 240-243.

⁹ Hüseyin Cahit (Yalçın), "Malta Hatıraları", *Tanin*, 7 Mart 1341-13 Nisan 1341.

¹⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar", *Yedigün*, 87, 7 İkciteşrin 1934-121, 3 Temmuz 1935.

¹¹ Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 30 Ocak 1955-20 Mart 1955.

¹² Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 31 Ocak 1955.

¹³ *Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları*, Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, İstanbul 2003, s. 426.

¹⁴ Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 19 Mart 1955.

¹⁵ Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 20 Mart 1955.

Hüseyin Cahit'in Tevkif Edilmesi

Birinci Dünya Savaşı yenilgisi İttihatçılar açısından büyük bir prestij kaybı olmuş ve haklarından gazetelerde ağır eleştiriler yapılmaya başlamıştır. Eleştiriye uğrayanlardan biri de Hüseyin Cahit'tir. Hüseyin Cahit'in özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Men-i İhtikâr Komisyonu'ndaki görevinden dolayı eleştiriliyor¹⁶ ve "ihtikâr ile kesb-i servet" etmekle itham ediliyordu.¹⁷ Bunun yanında Hüseyin Cahit için ortaya atılan suçlamalardan biri de 31 Mart sonrası "Yıldız yağması" sırasında murassa iki okka takımı ile iki murassa saat almış olmasıydı.¹⁸

Hüseyin Cahit, sadrazama bir mektup yazarak hakkındaki ithamlarla ilgili olarak soruşturma açılmasını istemiştir.¹⁹ Ancak daha buna cevap alamadan gözaltına alınmıştır. Hüseyin Cahit, tevkif edileceklerini Mithat Şükrü (Bleda) Bey'den öğrenmiştir. 25 Aralık 1918 tarihinde ziyaretine gelen Mithat Şükrü, hükümetin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na iki güne kadar tevkifat yapacağına dair söz verdiğini söylemiştir. Bu haber üzerine Hüseyin Cahit, Mithat Şükrü ile beraber hiçbir yere kaçmayarak²⁰ olayları takip etmeyi ve hareketlerinden dolayı gelebilecek her türlü mesuliyeti kabul ederek beklemeyi uygun görmüştür. Bu arada İttihatçıların tutuklanacağı söylentileri çıkınca *La Turquie* muhabirlerinden Seon ve Duyun-ı Umumiye Müfettişlerinden Yani Efendi, Hüseyin Cahit'e gelerek kendisini saklayabileceklerini söylemiştir. Ancak Hüseyin Cahit bu teklifleri reddetmiştir.²¹

Hüseyin Cahit, gerçekten Mithat Şükrü ile görüşmesinden kısa süre sonra 29 Ocak'ı 30 Ocak'a bağlayan gece gözaltına alınmıştır²² Hüseyin Cahit ile beraber 25 kişi daha tutuklanmıştır. Hüseyin Cahit'e göre kendisini İngilizler değil, Hürriyet ve İtilafçılar tutuklatmıştı.²³ O sırada Hariciye Nazırı sıfatıyla kabinede bulunan Reşit Paşa, Hüseyin Cahit'e gönderdiği haberde "İngilizlerin verdikleri listede Cahit

¹⁶ Hüseyin Cahit'i bu görevi nedeniyle eleştirenlerden biri Refik Halit Karay'dı: "Ne tabut bulunuyordu, ne mezarıcı, ne de imam. Hele kefen bezi almak için Hüseyin Cahit Bey'in reislik ettiği "Men-i İhtikâr" komisyonuna başvurmak lazım gelirdi. Ama o sırada meşhur muharrir Sıraserviler Caddesi'nde, koridorlarına servi değil, sıra sıra endam aynaları dizilmiş bir konakta oturup "garam" (aşk, sevgi) fitleri dolduruyordu, gönül avutuyordu. Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, İstanbul 1996, s. 290.

¹⁷ Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 4 Şubat 1955.

¹⁸ Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 5 Şubat 1955.

¹⁹ Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 1 Şubat 1955.

²⁰ Ancak hatıralarında kaçmadığına pişman olduğunu belirtmektedir: "Bunun pek nazari âdeta çocukça bir mütalaa olduğunu sonraki tecrübemin verdiği bir salahiyetle temin etmek isterim. Kanundan, adaletten kaçılmazdı. Fakat şekavetten kaçmak icap ederdi. Biz ortada dönen kanun lafzına, zevahire aldaniyorduk. Hâlbuki kanun ve mahkeme sözleri hakikatte Hürriyet ve İtilaf Fırkasının intikam almak maksadını gizlemek için ortaya atılmış bahanelerdi. Burasını anlamak, evelden görmek iktiza ederdi. Kanun ile hiç münasebeti olmayacak surette tevkif edildikten ve uzun müddet, bizi mahkeme huzuruna sevk ediniz diye bağırıp da hiçbir cevap alamadıktan sonra, başımızı işte bu hakikate çarpmış bulunuyorduk", Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 7 Şubat 1955.

²¹ Hüseyin Cahit, *Halkçı*'daki tefrikada ise evine gelip giden masöz Matmazel Otoni ile Selanikli Sarım Kibar'ın kendini saklama teklifinde bulunduğunu belirtmektedir. Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 1 Şubat 1955.

²² Tutuklamalar basına şu şekilde yansımıştır: "Görülen lüzum üzerine, İttihat ve Terakki erkân ve müteneffizanı dün sabah polis müdüriyetince tevkif edilmişlerdir. İstihsal ettiğimiz malumata göre, bunlar asayiş-i memleketin icap ettirdiği esbaptan dolayı muhakemeleri icra olunmak üzere tahti tevkife alınmışlar ve polis müdüriyetine isal olunmuşlardır", *İkdam*, 31 Kânunusani 1335; *Halkçı*, 1 Şubat 1955. *İkdam*'ın başmakalesinde ise "...Mezaya-yı bergüzidesinin tahatturuna naminin yadedilmesi kâfi olan Hüseyin Cahit Bey'in tevkifi unutulmamıştır" denmiştir. Hüseyin Cahit bu cümle üzerine "İkdam, meslek şerefi ve tesanütü namına bu kadcılık bir tekmeyle esirgememişti" yorumunda bulunur. Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 1 Şubat 1955.

²³ İngilizlerin hazırladıkları belgelere göre ise Hüseyin Cahit, isminin yanına yıldız işareti konularak İngilizler için en tehlikeli isimler arasından sayılmıştır. İsmi yanına suçu da belirtilmiştir: "Asayiş bozmak", Şimşir, *age.*, s. 97.

Bey'in ismi yoktu; sonradan Meclis-i Vükela'da ismi listeye sokuldu" demiştir. Zira Hürriyet ve İtilaf Fıkrası erkânı, Dâhiliye Nazırı İzzet Bey'i böyle bir tevkifat yaptırması için sıkıştırmaktaydı.²⁴

Hüseyin Cahit diğer tutuklananlarla birlikte önce Sirkeci'deki Sanasaryan Hanı'nda bulunan Polis Müdüriyetinin son katında yeni yapılmış olan odalara konulmuş ve burada 18 gün kalmıştır. Burada herkese birer oda bulmak mümkün olmadığından bazıları daha büyük odalarda birkaç kişi kalmak zorunda kalmışlardır. Hüseyin Cahit'e ise tek bir oda düşmüştür. Hüseyin Cahit, kaldıkları yerler için "Bunlar sonra "tabutluk" diye meşum bir şöhret kesbeden yerler olacaktır, zannediyorum" dedikten sonra Sanasaryan Hanı'ndaki yaşadıklarını şöyle anlatmıştır:

"Fakat hücrem pek dar olmasına rağmen bir karyola ve küçük bir masa alıyordu. Her halde o tarihte tabutluk denilecek bir mahiyeti yoktu. Ailemizin bizleri ziyaret etmesine mümanaat edilmemişti. Birbirimizle de ihtilât edebiliyorduk. Tevkifler usulsüz ve kanunsuzdu. Fakat gördüğümüz muamelede şiddet ve huşunet yoktu. Hep İttihatçılardan mürekkep bir cemaat teşekkül edince orada manevi kuvvet ve neşe de eksik olmazdı. Gecelerimiz sohbetler ve şakalar içinde pek tatsız geçmiyordu".²⁵

Daha sonra Hüseyin Cahit arkadaşlarıyla beraber 16 Şubat 1919 tarihinde Bekirağa Bölüğü'ne sevk edilmiştir.²⁶ Burada kendilerinden önce tutuklanmış olan Süleyman Numan Paşa, Halil Paşa, Seyfi Bey gibi kişilerle karşılaşmıştır. Bu kişiler kendilerine birer oda bulmuşken, Hüseyin Cahit ve arkadaşları ise büyük koğuşa yer bulabilmişlerdir. Hüseyin Cahit Bekirağa Bölüğü hakkındaki ilk duygularını şöyle dile getirmiştir: "Sanasaryan Hanı'nda dar fakat yalnız bir hücrede yaşamağa alıştıktan sonra böyle yüz kişi bir arada, gürültü ve patırtı içinde pis bir koğuşa tıklamak pek fena geliyordu... İlk defa olarak içimde bir hiddet duydum. Kime olduğunu bilmeden, dargın bir halde, karyolama büzüldüm". Hüseyin Cahit, daha sonra Rahmi, Mithat, İsmail Canpolat ve Hacı Adil Beylerle beraber eski bir kalem odasına taşınmış ve buraya bir soba kurduklarıdır.²⁷

Hüseyin Cahit'in Bekirağa Bölüğü'ndeki günleri birbirlerini ziyaret ve sohbetle geçmiştir. Ancak sohbetten fazla meşgul olunan şey "fal" olmuştur. Bu âdeti Sanasaryan Hanı'nda iken pasyans açarak Karasu çıkarmıştır: "Bu pasyans mevkufklar yanında çarçabuk bir fal mahiyetini aldı. Sarı bir hastalık gibi herkese bulaştı. Şimdi hangi odaya gidilse, hangi koğuşa girilse, elde bir deste yahut birkaç deste iskambil kâğıdı ile pasyans açanlar ve neticeye göre memnun olanlar yahut canı sıkılanlar görülüyordu!".

Bu arada Bekirağa Bölüğü'ne yeni mevkufklar da gelmiştir. Sadrazam Sait Halim Paşa da dâhil olmak üzere, bazı nazırların yanı sıra yabancı esirlere kötü muamele ettikleri bahanesiyle bazı garnizon zabıtları de tevkif edilmiştir. Ermeni tehcirinde alâkadar oldukları gerekçesiyle bazı memurlar da Bekirağa'ya getirilmiş ve koğuşlar hıncanın dolmuştur.

Hüseyin Cahit'e göre Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluluk hayatı, hürriyetten mahrumiyet acısı hesaba katılmazsa, tahammül edilmeyecek derecede değildir. Herkes kendisine uyan arkadaşlarıyla bir sohbet

²⁴ Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 7 Şubat 1955; Hüseyin Cahit tutuklanma kararlarının 27 Aralık 1918 tarihindeki Meclis-i Vükela toplantısında verildiğini yazmaktadır. *Tanin*, 7 Mart 1341.

²⁵ Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 1 Şubat 1955.

²⁶ Bu Hüseyin Cahit'in Bekirağa Bölüğü'ndeki ilk hapsi değildir. Hüseyin Cahit 11 Eylül 1912 tarihinde, *Tanin*'deki makaleleri nedeniyle bir ay hapse mahkûm edilmiş ve önce Bekirağa Bölüğü'nün bodrum katına yerleştirilmiştir. Ancak tepkiler üzerine yarım saat sonra Umumi Hapishaneye nakledilmiştir. Hüseyin Cahit o zamanki Bekirağa Bölüğü izlenimlerini şöyle aktarmıştır: "Birkaç ayak kırık, tahta merdivenden çıkarak odanın topraktan biraz yükseğe kaldırılmış döşemesine çıktık. Çırçıplak, pis bir yerdi ve orada yanı belinden yukarı çıplak bir adam, bacaklarında fersude bir pantolon, yüzü gözü perişan, yere oturmuş, bitlerini ayıklıyordu. Yanımızdakiler orada iken, istirahatımızı yenmeğe, hiçbir şey belli etmemeğe çalışarak üç arkadaş yüz yüze baktık. Ses çıkarmadan ve oturacak bir yer olmadığı için, ayakta durduk. Kapıyı üzerimize kilitlediler ve bizi bu adamla baş başa bıraktılar. O, lâkayd, bir lakırdı bile söylemeden temizlenmekte, haşereleri tırnakları arasında kırmakta devam ediyordu". Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı: 177, 13 Mart 1937, s. 326.

²⁷ Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar", *Yedigün*, 87, 7 İkinciteşrin 1934.

meclisi teşkil etmiş, eski İttihatçı zabitlerden Hapishane Müdürü Ali Bey de nazik ve insanî muamelesiyle bu felâket günlerinin yükünü olabildiğince hafifletmiştir. Hüseyin Cahit, akşamları bazı koşullarda güzel bir rakı âlemi yapıldığını, tatlı tatlı şarkılar söylendiğini de ifade etmektedir. Hüseyin Cahit, Bekirağa'da neredeyse ev sahibi konumuna geldiklerini, müdür ve nöbetçi askerlerin kendilerini oldukça muhabbetli davrandıklarını belirtmektedir:

“Kapılarda süngü takarak bekleyen Mehmetçikler nazarında, bütün muhafız zabitler nazarında mevkular Türk milliyetçiliğini ve vatanperverliğini, ecnebi ve bilhassa dâhili ırk düşmanlarına karşı mücadeleyi temsil ediyorlardı. Resmî hükümet âdeta memleket haini mevkiinde idi... Ödemişli bir neferimiz vardı... Tecrit edilmiş Mithat Şükrü Bey'e onunla gazete yollardık. Bir gün gazeteyi verip vermediğini sorduk. Nöbetçiye teslim etmiş. Acaba eline gitti mi? diye anlamak istedik. Cevap verdi: Merak etmeyin, kontrol ettim. Nöbetçi bizdendir! Bizden! Bunu ne kadar derin bir iman ile ne kadar sakin ve vakur bir tarzda söylüyordu. Bu bir neferdi; bir köylü idi. Fakat bir efendi idi ve kalbinde bir insan ve Türk ruhu çarpıyordu. O, fitrî dirayeti ve hissi selimi ile mevkuların memleketi ve vatanseverliği temsil ettiklerini, hükümetin ise ecnebiye karşı zilleti, aczi ve hamiyetsizliği temsil ettiğini anlamıştı. Hiçbir menfaat mukabilinde olmadan sırf içindeki yüksek memleket aşkı namına bu hizmeti ifa ediyordu”.

Tutuklular Bekirağa Bölüğü'nde o kadar rahat hareket etmişlerdir ki içeriye silah ve bomba dahi sokabilmişlerdir. Gereçekleri, tehcir meselesinden dolayı bazı askerlerin tahrik edilerek Bekirağa Bölüğü'nü basmasından korkmalarıydı. Hüseyin Cahit, Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu iken 10 Nisan 1919 tarihinde Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey idam edilmiştir. Hüseyin Cahit, bu hadisenin kendilerini oldukça üzdüğünü ve manevi kuvvetlerini kırdığını ifade etmektedir.

Hüseyin Cahit ve arkadaşları kanunsuz olarak tutuklandıkları gerekçesiyle İstinaf Müdde-i Umumililiği'ni göreve davet için bir dilekçe vermişlerdir. Ancak dilekçenin arkasına bizzat Dahiliye Nazırı İzzet Bey, “esbab-ı siyasiyeye mebni meclis-i vükela kararı” ile tutuklandığını yazmıştır.²⁸

Hüseyin Cahit, Bekirağa Bölüğü'nde haklarında herhangi bir muamele yapılmadan uzun müddet beklediklerini, sık sık tutuklanma sebeplerini sorduklarını belirttikten sonra hükümetin haklarında “bir suç bulmaktan aciz olduğunu gösterecek garip bir hareket” yaptığını ifade etmektedir. Hükümet gazetelere ilan vererek Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunanlardan şikâyetçi olanların dava açmasını istemiştir. Bu ilan sonrası bir Musevi dükkân sahibi “Men-i İhtikâr komisyonu tarafından yirmi dört saatten fazla mevkuf tutulmuş olmasından” dolayı Hüseyin Cahit hakkında şikâyetle bulunmuştur. Hüseyin Cahit, bu suçlamaya verdiği cevabı şöyle aktarmaktadır:

“Buna alaylı bir lisanla mukabele de bulundum. Bu kadar zamandır bir tevkif müzekkeresi bulunmadan, mevkuf tutulduğumuz bir kerecik bile bir mustantik huzuruna çıkarılmamış olduğumuz halde yirmi dört saatten fazla tevkif müzekkeresiyle mevkuf bırakılmış bir vatandaşın şikâyetine kıymet ve ehemmiyet verilmesini görmek memnuniyet ve teselliyi mucip olduğunu, bizim de adalete kavuşacağımızın ve hakkımızın aranacağı zamanın gelmiş sayılabileceğini cevaben bildirdim. Ondan sonra bir daha bir şey sorulmadı”.²⁹

Hüseyin Cahit, hükümetin ancak 41 gün sonra harekete geçerek adli takibata başladığını belirttikten sonra 13 Mart'taki sorgusunu şöyle anlatır: “İstintak edilmek için Adliyeye götürüldük. İsmimi unuttuğum bir Ermeni müstantikin³⁰ karşısına çıkarıldım. Bana hüviyetimi sordu, tahsilimi sordu. Doğduğum tarihi

²⁸ Bu cevap üzerine Hüseyin Cahit, şunları yazmıştır: “Esbab-ı siyasiyeye mebni meclis-i vükela kararı ile tevkifat! Tecrübedide, namuslu, kar aşına veziriazam Tevfik Paşa bu usulü ihdas etmişti. İstinaf müdde-i umumiside aldığı böyle bir cevap üzerine ağzını kapayıp bir köşeye çekilirken kendisini vazifesini yapmış addıyla vicdanen müsterih oluyordu. Sonra bunun adına hükümet deniliyordu”, *Tanin*, 863, 7 Mart 1341.

²⁹ Yalçın, “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 3 Şubat 1955.

³⁰ *Halkçı* gazetesindeki hatıralarında bu ismin eski İttihatçı mebuslardan Halep Mebusu Artin Efendi olduğunu yazmıştır: “Müstantik eski İttihatçı mebuslardan, Halep mebusu Artin Efendi idi! Artin Efendi neden dolayı mevkular arasında bulunmuyordu da

sordu. Yalnız bu kadar! Sonra tevkif müzekkeresini elime dayadılar. Sıfır maddesinden dolayı mevkuf bulunduğumu anladım. Artık iş kanun yoluna girmişti...”.

Adli takibat devam ederken Dâhiliye Nazırı Sabri Bey *Moniteur Oriental* gazetesine “cinayetleri bedihi” olduğu için İttihatçıların mahkûm edileceklerine dair bir beyanatta bulunmuştur. Bu beyanat üzerine gazete muhabiri, “İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne dâhil olmakla beraber, mesela Hüseyin Cahit Bey ve Karasu Efendi gibi memleketin siyaseti faalesine iştirak etmemiş şahıslar da vardır” diye karşılık vermiştir. Dâhiliye Nazırının buna cevabı “Hayır, bu bir hatadır, diyor. Hüseyin Cahit Bey, Karasu Efendi de diğerleri gibi mücrimdir. Çünkü ihtikâr ile kesb-i servet etmişlerdir. Hüseyin Cahit Bey ile Karasu Efendi bilcümle evamir ve talimatın ıstar edildiği Merkez-i Umumi azasından olduklarından İttihat ve Terakkici siyasetinin büyük nazım ve müdürleridir. Farmasonluk maskesi altında burada, İstanbul’da bir cemiyet-i hafiyeye teşkil ettiler. Bu İttihat ve Terakki komitesinin icraat-ı tahripkâranesinde takviyetbahş olan bir cemiyet-i hafiyedir” olmuştur.³¹

25 Nisan 1919 tarihinde vükelanın da muhakemesi başlamış ve diğer tutuklulardan ayrılmışlardır. Vükela ile birlikte İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî üyeleri de muhakeme edilmiştir. Hüseyin Cahit, bunlar için suç unsuru bulanamadığını, en sonunda bir “dördüncü kuvvet” cürmü bulunduğunu belirtmektedir: “Hükümet ve Merkezi Umumî üç devlet kuvveti haricinde bir dördüncü kuvvet vücuda getirmişler, memleketi ve hükümeti ele geçirmişler deniliyordu”.

Hüseyin Cahit, eski devir adamlarının tutuklu olmalarının bir takım “serserilere” para kazanmak ümidi verdiğini, hatta Salih isminde birinin para mukabilinde kendini idam edilmekten kurtarabileceğini ve cezasını 10-15 senelik bir mahkûmiyete çevirebileceğini söylediğini, bunun için de on beş bin lira istediğini belirtmektedir. Ancak Hüseyin Cahit adama itibar etmemiştir.³²

Hüseyin Cahit, Bekirağa Bölüğü’nde İttihatçı arkadaşlarla sıkı bir dayanışma içine girdiklerini, hükümete verilecek bir dilekçeyi bile beraber incelediklerini belirtmektedir. Bunun sebebini ise “lüzumsuz hareketlerle hükümet karşı bir zaaf eseri gösterilmesinin önüne almak” olarak açıklamaktadır. Alınan kararlardan biri de kimsenin tevkifhaneden kaçmamasıydı. Zira onlara göre kaçmak bir nevi korkaklık manasına gelecekti. Ancak daha sonradan Anadolu’daki mücadeleye katılmanın gerekliliğine inandıkları için kaçmayı ciddi ciddi düşünmüşlerdir. Bütün muhafız bölüğü de dâhil olmak üzere, tevkifhaneden çıkılacak, hazırlanan takalarla Anadolu’ya geçilecekti. Anadolu mücadelesine iştirak etmeyecek olanlara firar teşebbüsünden haber verilmeyecekti. İstanbul’daki teşkilat ile Anadolu’dakiler arasında irtibat vazifesini görmek üzere Hüseyin Cahit’in İstanbul’da kalmasına karar verilmiş ve kalacağı yer de hazırlanmıştır.³³

Malta Sürgünü

Kaçma işi gerçekleşmeden Bekirağa Bölüğü’ndeki tutuklulukların muhafazası 27 Mayıs 1919’da İngiliz ve Fransız kuvvetlerine devredilmiştir. Ertesi sabah da bir yabancı subay Hüseyin Cahit’in de dâhil olduğu isimler okuyarak, ismi okunanların bir tarafa ayrılmasını istemiştir.³⁴ Hüseyin Cahit, direnmeleri durumunda İngilizlerin kendilerini almalarının oldukça zor olacağını, ancak “sırf ecnebi eline teslim

arkadaşları, mevkufuları istintak edecek mevkie geçmişti? Buna akıl eremezdi”. Yalçın, “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 4 Şubat 1955.

³¹ Yalçın, “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 4 Şubat 1955.

³² Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 88, 14 İkinciteşrin 1934.

³³ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 89, 21 İkinciteşrin 1934.

³⁴ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 89, 21 İkinciteşrin 1934; Hüseyin Cahit, “Kendilerinden para çekilmek üzere tevkifhaneye tıkılmış bazı tüccarlar(ın) rahat rahat icaplarına bakılmak için İstanbul’da” bırakıldıklarını belirtir. *Halkçı*, 8 Şubat 1955; *Tanin*, 7 Mart 1341.

edilmek gibi zelilâne bir harekete karşı bir protesto yapmış olmak için kan dökülmesine sebebiyet vermekte hiçbir mana olamazdı” diyerek mukavemetten kaçındıklarını yazmaktadır.³⁵

Daha sonra eşyalarını almalarına ve evlerine haber göndermelerine izin verilmeden Tophane rıhtımından küçük bir istimbotla küçük bir vapura geçirilmişler ve “Prenses İta” (Princess Ena) isimli bir geminin kış tarafındaki küçük güvertesine sıkışık bir vaziyette doldurulmuşlardır. Ön taraflarına da bir ip çekilmiş ve ayakta beklemeye başlamışlardır. Vapurda yiyecek içecek bulunmamaktadır. Ayrıca yatak ve kalabilecekleri kamara da yoktur. Esirler güvertede ve yerlerde yatacaklardı. Hüseyin Cahit bu noktada “İttihatçılarda illet halini almış olan teşkilatçılık(ın) derhal faaliyete” geçtiğini ve küçük bir idare heyeti yapıldığını, başına da Hamal Ferit’in geçirildiğini belirtmektedir. O da derhal işe başlamış ve çevredeki kayıkçılardan bulduğu bütün ekme ve yumurtaları, beyazpeynirleri sepetle güverteye çekerek bir tarafa yığıştır.

Hüseyin Cahit, haber yollamalarına gerek kalmadan ailelerin durumu haber aldıklarını belirttikten sonra ailesi ile son görüşmesini şöyle anlatmaktadır:

“...Sandallar mahzun, mütereddit yavaş yavaş vapurumuza yaklaşıyorlardı. Birisinin içindekileri fark ettim: Azade, Ümit ve anneleri...”³⁶ Beni gördüler... Ümit, çingirak gibi sesiyle haykıyordu: Baba!

Ve baba bu manzarayı, bir ecnebi muhafızın beklediği ip arkasından seyrediyordu. Birdenbire, çıldırıyorum, kuduruyorum gibi bir hisse kapıldım. Vapurun kışında duran başka bir İngiliz nöbetçisi tüfeğini bizimkilerin sandalına çevirmiş ateş edecek vaziyet almıştı. Yaklaşmaması için sandala bir ihtara bile lüzum görmemişti. Bilaihtiyar sıçradım ve bağırdım. Kurşun sanki patlamıştı ve sandaldakilerden biri sanki kanlar içinde çırpınıyordu. Eğer kıvılcıdamaya, koşmaya, nöbetçinin boğazına atılmaya maddeten imkân olsaydı vapurda mutlaka bir cinayet çıkardı. Çünkü o anda kendimde değildim. Sandalcı da bu tehdidi gördü, uzaklaştı. Tüfeğin namlusu istikameti değiştirdi. Ben nefes aldım. Son defa babalarını uzaktan bir kerecik görmeye gelmiş iki çocuk ile bir kadın İngiliz medeniyeti namına kendilerine uzanan bir tüfeğin tehdidi altında geri kovuldular. Kızım hâlâ tekrar eder. İngiliz denilince aklıma hep bu tüfek geliyor, baba!”³⁷

Vapurda Türk sürgünlere sadece on kamara verilmiş, kalanlar güvertede yatmak zorunda kalmışlardır.³⁸ Ancak bazıları çalışanların kamaralarını kiralamışlardır. Örneğin Hüseyin Cahit, çarkçının kamarasını beş İngiliz lirasına kiralamıştır.³⁹ Hüseyin Cahit, vapurun oldukça pis olduğunu şu cümlelerle anlatır:

“Bir İngiliz vapurunun bu kadar pis olacağını aklım almazdı. Her taraf kir içinde idi. Vapurda su yoktu. Güvertede su içmek için büyük bir hazne yapmışlardı. Üzerinde bir delik vardı. Üstünde de bir maşrapa duruyordu. Bu delikten maşrapa sokulacak, su alınacak ve içilecekti. Vapurun hareketinden biraz evvel, hava tebdiline giden bir takım İngiliz neferlerini de getirdiler, güverteye doldurdular. Vapurda adım atacak yer kalmamıştı. Ayakyolları, yanına yaklaşılacak kadar pis ve müteaffin idi. Yüz yıkamayı akla getirmek bir hata idi. Lavabolarda pis renkli bir mayı vardı. İngiliz neferleri ve küçük zabıtları ertesi sabah bununla yüzlerini temizlediler. Bana kamarasını satan adamdan bir kova temiz su istedim. Kamarada boş lavabonun altında duran kovayı aldı. Pis sular bunun içinde toplanırdı. İşte bununla bana güya temiz su getirdi.

³⁵ Yalçın, “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 9 Şubat 1955.

³⁶ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 90, 28 İnkiteşrin 1934.

³⁷ *Halkçı*’da “Avrupalı denilince, aklıma hep bu tüfek geliyor, baba” şeklindedir. Yalçın, “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 10 Şubat 1955.

³⁸ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 91, 5 Birincikanun 1934.

³⁹ Hüseyin Cahit, kamara kiralayınca yatağını güvertede yatan Ubeydullah Efendi’ye vermiştir. *Mehmet Ubeydullah Efendi’nin Malta Afganistan ve İran Hatıraları*, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, İstanbul 2002, s. 84.

Fakat buna su diyebilmek için birçok şahit isterdi. “Bu ne?” diye sordum. “Temiz su” dedi... Üzerinde pislikler yüzüyordu. Onlara işaret ettim. Elini soktu, aldı, baktı. Meseleyi halletti: “Sabun!” dedi. Yıkanmamayı tercih etim. Tuvalet çantasındaki kolonya ile yüzümü sildim”.

Hüseyin Cahit, vapurda geçen hayatlarını ise şöyle anlatmaktadır: “Arkadaşların bir kısmı gelen yatakları sıra ile güverte üzerine uzunluğuna yaydılar ve enliliğine istif halinde yatarak tahtanın üzerinde kalmaktan kurtuldular... Vapurda ancak yirmi dört kişiye ücretle yemek verilebileceği tebliğ olundu. İsteyenler isimlerini yazdıracaklardı. Bunu hakiki bir yemek zannedenler aldandılar. Herhalde Ferit Ağabeyin peynir ekmeği ile iktifa edenler çok daha akıllıca bir iş görmüş oldular.

Yemeği kamarotun kendi hesabına verdiği tahmin edilebilirdi. Bu kamarot hangi millettendi? Ona sadece Akdenizli diyebileceğim. Her dilden az çok bir şeyler söylüyordu. Yanınıza yaklaştığı zaman kokusundan rahatsız olmamak için baş çevirmek mecburiyetinde idiniz.

Yemekte çatal değişmiyordu. Birkaç kişi aynı bardaktan içmek lazımdı. Yemek diye getirilen şeylerin ne olduğunu anlamaya kalkmak nafile bir zahmetti. Kamarot arada sırada “Muntun! Muntun!” diye haykırıyor ve getirdiği şeyin koyun eti olduğunu anlatmak istiyordu”.⁴⁰

Vapurda Hüseyin Cahit’i rahatsız eden hadiselerden biri de bir kamarot tarafından Sait Halim Paşa’nın fesinin çıkartılması olmuştur. Hüseyin Cahit bu durumu şöyle anlatmaktadır:

“Başlarımızdan feslerimizi çıkarmıştık. Yalnız Said Halim Paşa ile Abbas Halim Paşa feslerini muhafaza ediyorlar, resmi vakarlarını bırakmıyorlardı. Bir aralık, o pis kamarot, Said Halim Paşa’ya yaklaştı. Eliyle omuzuna dokundu, fesini çıkarmasını ihtar etti. Said Halim Paşa bir makine hareketi ile hiçbir şey söylemeden fesini çıkardı, yanına koydu... Bunun zavallı Said Halim Paşa için ne müthiş bir izzetinefis yarası teşkil ettiğini pekâlâ hissediyordum. Said Halim Paşa’nın, yüzüne bakmaya bile tenezzül etmeyeceği bu kamarot onun omzuna eliyle dokunmak cüretini gösteriyor ve Said Halim Paşa’ya fesini çıkarttırıyordu.

Gözümün önünde Serkl d’Oirent Salonu canlandı. Sait Halim Paşa, aşağı kapıdan girer girmez, garson salonları dolaşır, sadrazam paşanın teşrifini acele acele haber verirdi. O zaman, mevkileri icabı sadrazam paşaya boyun eğmek mecburiyetinde bulunanlar hemen başlarına feslerini geçirirlerdi. Başında fesi muhafaza için bu kadar itina gösteren ve kimsenin laubali hareketine dayanamayan Sadrazam Said Halim Paşa’ya bir kokulu kamarot başından fesini çıkarmak emrini veriyor ve o Sait Halim Paşa hiçbir şey söylemeden, yüzünde hiç bir teessür belli etmeden itaat ediyordu. Bu çok acı bir levha idi”.

Vapur bir ara İstanbul istikametine dönünce Hüseyin Cahit ve arkadaşları geri döneceklerini düşünerek sevinmiştir. Ancak durum sonradan anlaşılmalı ve gemi İstanbul’a değil Mondros’a gitmiştir. Malta’ya giden esirlerden 12’si Mondros’ta bırakılmıştır. Bunlar Sait Halim Paşa, Abbas Halim Paşa, Şükrü Bey, Ali Münif Bey, Halil Bey, Hacı Adil Bey, Mithat Şükrü Bey, Ziya Gökaltıp Bey, Mahmut Kâmil Paşa, Kemal Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey ve Hüseyin Tosun Bey’dir. Bu 12 kişinin neden ayrıldığı üzerinde birçok yorum yapıldığını belirten Hüseyin Cahit, herkesin “kendisine ufak bir ümit köşesi ayırmak için, İngilizler nazarında çok kabahatli görülenlerin Mondros’a çıkarılmış olduğunu tahmin etmek” istediğini belirtmektedir.⁴¹

Hüseyin Cahit, 2 Haziran 1919’da Malta’ya vardıklarını⁴², vapura bir duba yaklaştırdıklarını, herkesi güverteye toplayarak yoklama yaptıklarını, birer birer dubanın üzerine indiklerini anlattıktan sonra eşyalarının nasıl indirildiğini şöyle anlatmaktadır:

⁴⁰ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 91, 5 Birincikanun 1934.

⁴¹ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 92, 12 Birincikanun 1934.

⁴² Hüseyin Cahit ve diğer İttihatçıların Malta’ya sürülmesine dönemin Dâhiliye Nazırı Ali Kemal Bey şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Mamafih iyi oldu, kurtulduk, kendilerini ne mahkûm edebiliyorduk, ne tahliye”, “Malta Hatıraları”, *Tanin*, 7 Mart 1341.

“Eşyalarımız? Onları güverteden tepemize atıyorlardı! Yalnız çanta ve sandık gibi büyük parçaları sırtta indiriyorlardı. Başımız yağıyor gibi attıkları bu parçalardan sakınmak ihtimali yoktu. Biz olduğumuz yerde kaçışmak istedikçe telaşımız güverteden bizi seyreden İngiliz zabıtlarının hoşuna gidiyordu, gülüşüyorlardı. Hatta bir tanesi bu medeni manzaranın fotoğrafını bile çekti. Kim bilir sonra dostlarına ve kadınlara göstererek kahramanlıkları ile ne kadar iftihar etmiştir”.

Hüseyin Cahit, havanın çok sıcak olduğunu bu nedenle susadıklarını, İngiliz zabıttan su isteyince de “ters ve acı bir mukabele” gördüklerini aktarmaktadır. Hüseyin Cahit, bir askerinin ise bu durumdan rahatsız olduğunu ve yüzünü buruşturarak bu rahatsızlığını da açıkça belli ettiğini ifade etmektedir. Sonradan bu askerinin İngiliz değil, Maltız (Maltalı) olduğu anlaşılmıştır. Hüseyin Cahit birçok yerde Maltızların İngilizlere göre daha insani davrandıklarını belirtmektedir: “İngilizlerle Maltızlar arasında büyük bir fark vardı. İstanbul’da bize Maltız denilince, çok kere fena ahlaklı, adi tabakadan birtakım adamlar aklımıza gelir. Hâlbuki Malta’daki asıl Maltızlar gayet sakin, iyi ahlaklı ve insaniyetli kimselerdi. İngiliz askerleri arasına karışmış olan Maltızlar bile o fitri yumuşaklıklarını ve doğruluklarını kaybetmemişler”.

Esirler dörder dörder sıraya dizilerek yürümeye başlamıştır. Önde de eşyaların olduğu kamyonlar yer almıştır. Hüseyin Cahit, ilk kalacakları yer olan Salvador Kalesi’ne gidişlerini şöyle anlatmaktadır:

“Düz sokakta biraz gittikten sonra yokuşlara tırmanmaya başladık. Etrafımızda lakayt bir halk ve çocuk kalabalığı vardı. Bunlar uzun senelerden beri buradan böyle kabileler geçişini seyre şüphesiz alışık olacaklar ki yüzlerinde hiçbir fevkalade bir mana göze çarpmıyordu. Hele hiçbir düşman hissiyatı eseri belli etmiyorlardı.

Aç, susuz, yorgun, manen düşkün bir halde kendimizi yokuş yukarı sürüklemeye çalışıyorduk. Son bir gayret hamlesiyle bir yokuş daha tırmandık. Demir parmaklı, bir eski kale kapısı önünde kabile durdu. Kapının üstünde yazıyordu: “Fort Salvatore”.

Salvador Kalesi hakkındaki ilk izlenimleri ise şöyledir:

“Kapı kilitli idi. Zindanı hatırlatan korkunç bir gıcırıtı ile kapı açıldı. Beş altı ayaklık bir merdivenden çıktık. Şimdi medrese avlusu gibi güneşli ve çıplak bir yere gelmiştik. Karşımızda küçük küçük yer odaları kapıları vardı. Bize sağ tarafta minare kapısını andıran bir yeri işaret ettiler. Buradan girdik.

Birkaç ayak merdivenden daha çıktık. Dar ve uzun, üzeri bir tünel gibi kemerli, tavanı çok basık, çıplak bir koğuşa girdik. Mazgal deliklerini andıran pencereleri var. Bunlara bakınca duvarların üç dört metre kalınlığında olduğu anlaşılıyordu. Pencerelerin nihayeti bittabi kalın parmaklıklarla muhafaza edilmişti. Buradan görülen yer arka tarafa rasgelen başka bir çıplak avlu idi. İşte hepimizi buraya tıktılar ve bizi yalnız bıraktılar... Burada nasıl yaşanabilirdi? Fakat hayatla artık ne alakamız kalmıştı? Yaşamamanın bizce manası sadece nefes alıp kımıldamaktan ibaret kalyordu”.

Hüseyin Cahit, Salvador’a girdiklerinde neredeyse yirmi dört saate yakın bir zamandan beri ağızlarına bir lokma ekmek ve su girmediğini belirttikten sonra birdenbire içlerinden birinin “Su var!” dediğini belirtir ve daha sonra şöyle devam eder:

Koğuşun kapısını açık bulup kale içinde istikşaf hareketine çıkmış olanlar bir kenarda çinko bir depo görmüşlerdi. Yanında bir de teneke maşrapa duruyordu. Musluktan akan bulanık suyu ağızlarına götürülenler istikrah ile yüzlerini buruşturuyorlar ve uzaklaşıyorlardı. Fakat herkes o kadar susuzdu ki aynı maşrapayı bir kere ağzına götürüp suyun tadına bakmaktan kimse kendini men edemiyordu. Şüphesiz, suyu takim etmek için içine bir şey karıştırmış olacaklardı ki ona bu kadar fena bir koku gelmişti. Burun tıkalı bir halde su içilip sonra ağız açılır ve havalandırılırsa bu fena koku hissedilmiyordu”.

Hüseyin Cahit, gelen sesle su bulmak için dar koğuştan çıkanların birkaç dakika içinde Salvador Kalesini öğrendiklerini belirttikten sonra kaleyi şöyle tasvir etmektedir:

“İlk girdiğimiz avlu pek çok büyük değildi. Yüksek duvarları vardı. Duvarlara yaklaşılmamasını men için önlerine tel örgüler gerilmişti. Avluya düzayak dört beş oda kapısı açılıyordu. Bu odalar da koğuşlar gibi bomboştu. Odaların arasındaki bir fasıladan demir kapı ile iç avluya iniliyordu. Burası biraz daha genişti. Etrafı yüksek duvarla çevrilmiş olduğu için büyük bir çukurdan, hendekten ibaretti. Bunun bir kenarında ayakyolları ve lavabolar vardı, bir köşede de mutfağa benzer dar bir bina”.⁴³

Esirler bahçeye dizilerek yoklama yapılmış ve herkese yatacakları yerler gösterilmiştir. Odalara duruma göre beşer altışar kişi yerleştirilmiştir. Hüseyin Cahit beş kişilik bir odaya düşmüştür. Oda arkadaşları Rahmi (Arslan), Cevdet, Fethi (Okyar) ve İsmail Canbolat Beylerdir. Hüseyin Cahit, odaya adi demirden asker karyoları getirilmiş olduğunu, bunları duvarların dibine kenarlara dizdiklerini, ortada büyük bir tahta masa ve masanın iki tarafında birer tahta sıra olduğunu, kenarlarından ancak bir insan geçebilecek kadar yer kaldığını, başka oturacak yer bulunmadığını, bütün kale içinde de iskemle gibi şeylerden eser görülmediğini ifade etmektedir. Bekirağa Bölüğü’nden yataklarını getirememiş olanlara birer ot minder ve ot yastıkla, bir de battaniye verilmiş, ancak çarşaf verilmemiştir. Hüseyin Cahit bu durumu “Çarşaf adı galiba burada meçhul bir şeydi” diyerek eleştirir.

Bir müddet sonra bir İngiliz askerin herkesin önündeki masanın üstüne birer adi fayans kâse ile Mahmutpaşa başında satılan adi çinko çatal ve kaşıklardan ve demir bıçaklardan birer tane bıraktığını, kendilerinin de bunları odadaki tahta raflara dizdiklerini kaydetmektedir. Daha sonra Hüseyin Cahit, odalarını şöyle tasvir etmiştir: “Odanın tavana doğru yüksek bir penceresi vardı. Fakat bu pencerenin önüne dışardan bir tahtahavale çekilmişti. Anlaşılan, pencereye kadar yükselmek kabil olsa oradan dışarısını, denizi görmek kabil olacaktı. Böyle bir cambazlık ihtimaline bile tedbirli davranmışlar, mahpuslara dışarıdan bir zerre bile göstermemek çaresini bulmuşlardı. Kalenin avlularından yalnız gökyüzünü seyretmek imkânı vardı”.

Odalara yerleştikten sonra ofise giderek bir zabitle görüşmüşler, zabıt hüviyetlerini sorduktan sonra üzerlerindeki paraları istemiş ve bunun mukabilinde de makbuz vermiştir. Her esire kendi parasından haftada ancak iki İngiliz lirası verilmiştir. Hüseyin Cahit’in Salvador’daki esaret hayatına dair ilk izlenimleri oldukça olumsuzdur: “Malta’da bizi diri diri mezara gömmüşler gibi sefil ve mahrum bir hayat geçirecekleri anlaşılıyordu. Memnun olunacak yalnız bir nokta vardı: Bizleri tecrit etmemişlerdi. Hiç olmazsa kalabalıktık. Yanımızda kâğıt, kalem yoktu, kitap pek azdı”.

Hüseyin Cahit, kâğıt olmayınca odadaki tahta dolabın kapağını Malta’daki hayatları için bir tarih sayfası haline getirmeyi düşünmüş ve en azından tarihi şaşırılmamak için kapağa Malta’ya geliş tarihlerini kaydetmiştir. Hüseyin Cahit, daha sonra Salvador Kalesi’ne ait “İstanbul’dan ailelerden mektup gelmesi, bizim onlara cevap yazmamız, yeniden bazı arkadaşların Malta’da bize iltihakı, içimizden bazılarının serbest bırakılarak İstanbul’a gönderilmesi gibi” şeylerin buradan okunabildiğini anlatmaktadır. Hüseyin Cahit’in icat ettiği bu usul diğer odalarda da aynen uygulanmıştır. Hüseyin Cahit akşam yemeklerini ise şöyle anlatır:

“Vakit akşama yaklaşıyordu. Saat beş olmuştu. Vapurda gelirken İngilizler biçimsiz bir ekmelekle ile yenmez bir konserve et dağıtmışlardı. Acaba Malta’da bunu da mı keseceklerdi? Çünkü sabahtan beri hiçbirimiz ağzımıza bir şey koymamıştık... Aralık bıraktığımız oda kapısı itildi. Bir nefer elinde bir çinko kova ile içeri girdi. Kovayı ortadaki masanın üzerine koydu. Bir de ekmelekle bıraktı. Kuru ekmeleğe memnun olduk. Fakat bu kovanın münasebeti ne idi? Merakla içine baktık. İçinde bulaşık suyu gibi bulanık bir şey vardı. Birbirimize soruyorduk: Bu ne olabilir? Kovalardaki suyun ne olduğunu en evvel keşfetmiş odadan fırlayan bir ses bütün kaleyi dolaştı: Gelen çaydır! Hem çaydı, hem de sütlü çaydı!”

Hüseyin Cahit, kalede kendilerini rahatlatmak için hiçbir şey yapılmadığını, yüz yıkamak için iç avlunun sonundaki musluklara kadar gidilmesinin gerektiğini, eşyalarını getiremeyenlerin yüzlerini

⁴³ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 93, 19 Birincikanun 1934.

kurulacak bir havludan bile mahrum olduklarını ve ceplerindeki tek mendille her ihtiyacı tatmin etmek icap ettiğini belirttiikten sonra gerekli şeylerin Malta'dan tedarik etmenin mümkün olduğunu, ancak bunu anlatacak makam bulamadıklarını kaydetmektedir.

Übeydullah Efendi bazı problemleri İngilizce olarak muhafız çavuşa anlatmaya çalışmış, ancak çavuştan alınan cevapların hepsi olumsuz olmuştur. Hüseyin Cahit bunun üzerine “anlaşıyordu ki bizi buradan dünyadan tamamıyla ayrılmış bir halde yaşatacaklardı. Hariçle münasebet katiyen yasak idi. Nemiz varsa, ne halde isek onunla ve o suretle yaşamaya mecburduk. Çamaşırımızı kim yıkayacak? Yemeğimizi nasıl temin edecektik? Fakat bundan evvel, acaba yemek verecekler mi idi?” diye sormaktan kendini alamamıştır.

Hüseyin Cahit, sabah erkenden tayının geldiğini belirttiikten sonra tayını şöyle sıralamaktadır: “Ekmek, patates, margarin yağı, Avustralya'dan gelme, buzda donmuş et, maden kömürü ve sabun. Madenkömürü ile ocak yakacaktık. Sonra bu gelen erzakı pişirecektik ve ortaya yenmesi kabil bir şey çıkarsa onu, kâselerimizin içinde yiyecektik”.

Hüseyin Cahit, yemek yapması için İngilizlerin Kahire'deki esir kampında beygir sürücülüğüyle meşhur ihtiyar bir adamı kendilerine aşçı olarak verdiklerini kaydetmektedir. İkinciye doğru yemek hazır olmuş, her odadan birer temsilci çağırılarak yemek odalara dağıtılmıştır. Hüseyin Cahit aşçının ilk yemek demeyiminden memnun olmamıştır:

“Tahta masanın başına geçtik. Demir çatallara sarıldık. Karavanaya hücum vaziyetini aldık. Fakat karavanadan gelen koku bizim taarruzumuzu ilk adımda kırdı. Meyus bir tavırla birbirimize baktık.⁴⁴ Karavana içinde rengi belirsiz, herhalde murdar bir şey hissini veren bir mayı çalkalanıyordu. Buna bütün gayretlere rağmen çorba adını vermek bile kabil değildi. Rengi belli olmayan suyun içinde siyah siyah parçalar göze çarpıyordu. Bunlar ağır bir koku bağlamış olan Avustralya etleri olacaktı. Aşçıbaşı faaliyete geçinceye kadar bu etler açıkta durmuş olduğu için birdenbire berbat oluvermişlerdi. Aralarında patates parçaları diye tahmin edebileceğimiz başka cisimler yüzüyordu. Bozulmaya başlamış et kokusu ile margarin kokusundan vücuda gelmiş ağır bir koku ortalığı sarıyordu. İşte bütün yemek. Herhalde, aç durmak kabil olamayacağı için, çatalları bu suyun içine daldırmak icap etti... Bu karavanayı sonra temizlemek, çatallarımızı, çanaklarımızı yıkamak vazifesi de hep bize ait idi. Beşeriyetin ilk devrelerine geri dönmüş vaziyette idik”.

Hüseyin Cahit, en temel ihtiyaçlarının bile tam olarak temin edilmediğini, aç kaldıklarını, çoğunun çamaşırlarının olmadığını, sökkük dikmek için iğne ipliğin bulunmadığını, bir kâğıt parçası, bir kurşun kalem bulmak imkânının olmadığını, bunun yanında oturmak için bir sandalye bile bulunmadığını anlatmaktadır.

Hüseyin Cahit, kamp idaresinin nihayet üç dört gün sonra kalenin bir köşesinde bir kantin açarak buraya Maltız bir bakkal getirdiklerini, onun da İngilizlerin müsaade ettikleri şeyleri sattığını kaydettikten sonra kantinde peynir, ekmek, kutu sardalyesi gibi şeyler bulmanın kendileri için büyük bir saadet teşkil ettiğini belirtmektedir. Ancak dışarda veya içerde çamaşırları yıkamaya ve berbere müsaade etmemişlerdir. Hüseyin Cahit çamaşır yıkamak durumunda kalan Türk esirlerin durumunu şöyle anlatmaktadır: “Sabahları, yüz yıkanan muslukların başında Türk ordusuna mensup zabitlerin miralaylarından ve paşalarından başlayarak eski mebus, ayan ve nazırların mendil ve gömlek yıkamak için çırpındıklarını görmek, beceremedikleri bu işleri yıkarken yüzlerindeki ifadeyi seyretmek belki bir an için insanı güldürebilirdi. Fakat herhalde acı bir manzara idi. İngilizlerin neden bu kadar haşın, zalimane ve barbar bir muameleye kalktıklarını izah kabil değildir”.

Harp esirlerinden bile kötü muamele gördüklerini anlayan Hüseyin Cahit ve arkadaşları, bunun sebebini anlamak için yeni açılan kantinden aldıkları kâğıtlarla dilekçeler yazmaya başlamışlardır:

⁴⁴ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 94, 26 Birincikanun 1934.

“İngilizler Mütareke ahkâmına istinaden İstanbul’a girmişlerdi. İstanbul’da tevkifat yapma hakkını nereden buluyorlardı? Bizi İtilaf ve Hürriyet hükümeti onlara teslim etmişse İngiltere Devleti bir fırkanın jandarmalığını yapacak surette bir memleketin dâhili işlerine karışabilir miydi?

İşte özene bezene bu çerçeve dâhilinde atıp tutmaya başladık. Aramızda hemen başka lakırdı mevzuu yoktu. Konuştukça hararetleniyorduk ve birbirimize karşılıklı iman, galeyana veriyorduk! Sanki bir mahkeme karşısında idik ve hakkımızı müdafaa ediyorduk!”

Önceleri müracaatlar herkes adına yapılmıştır. Ancak daha sonradan yapılacak müracaatlar ve şikâyetlerde kullanılacak dil hakkında aralarında anlaşmazlık çıkmıştır. Malta’daki Türklerin bir kısmı yapılacak müracaatlarda ağır bir dil kullanılmasının daha etkili olacağını düşünürken, bir kısmı da daha mutedil bir dil kullanılması gerektiğini düşünüyordu. Anlaşmazlık en sonunda bölünmeye yol açmıştır. Müracaatlarda sert ifadeler kullanılmasını savunan Ubeydullah Efendi başkanlığındaki 21 kişiye “Hadidiler” adı verilmiştir. Hüseyin Cahit bu anlaşmazlığı şöyle anlatmaktadır:

“Salvador Kalesi’ndeki esaret hayatından sinirlenen arkadaşlar İngilizleri mektup ve şikâyet ile bombardıman ederlerse kale duvarlarını yıkabilecekleri gibi bir zanna kapılmışlardı. Şimdiye kadar yazdığımız kâğıtları kâfi derece kuvvetli bulmuyorlardı. Onun için yirmi kadar arkadaş ayrıldılar, ayrı bir fırka teşkil ettiler. Kendi hesaplarına İngilizlere müracaat etmeye karar verdiler. Bu hiddetli dostlara latife olsun diye, “Hadidiler” adını verdik.⁴⁵ Hadidi fırkasının teşekkülü birçok şakalara meydan açıyordu. Hiç olmazsa yeknasak kale hayatı içinde bir yenilik teşkil etti ve bu yüzden biraz faydası oldu.... Hadidilerin galiba yirmi otuzuncu protestolarından sonra kamp kumandanlığı bize bir emir tebliğ etti: Esirler artık valiye kâğıt yazmayacaklardı”.⁴⁶

Kamp reisi olan Hüseyin Cahit⁴⁷, mutedil bir dil kullanılması gerektiğini savunmuştur.⁴⁸ Zira Hüseyin Cahit bu müracaatların bir işe yaramayacağını düşünüyordu.⁴⁹ Yalnız Malta’daki İngiliz kumandanlığına ve valiliğine değil, Londra’ya, ta Lloyd George’a kadar protestolarını yazdıklarını⁵⁰ belirten Hüseyin Cahit, “Bu kâğıtlar şüphesiz ki yerine gitmiyordu, fakat hiç olmazsa biz içimizi dökmüş bulunuyorduk” diyerek yapılan müracaatların belirtilen makam ve kişilere ulaşmadığını ifade ediyordu.⁵¹

⁴⁵ Ubeydullah Efendi bu adı demir gibi sağlam manasına değil, hiddetli adam manasına verdiklerini belirtmektedir. *Mehmet Ubeydullah Efendi’nin Malta Afganistan ve İran Hatıraları*, s. 126.

⁴⁶ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 97, 16 İkincikanun 1935.

⁴⁷ Malta’daki karargâhın iç idaresi doğrudan doğruya Türk esirlere aitti. Bunun için de biri reis ve dördü de üye, beş kişilik bir idare heyeti seçilmiştir. Bal, *age*, s. 423; Salvador’da kamp reisi olarak Hüseyin Cahit seçilmiştir. Hüseyin Cahit hatıralarında “Kale içinde İngilizlerle cemaatimiz namına münasebette bulunmak için orada heyete benzer bir şey yapmıştık” dedikten sonra bu nedenden ötürü kendisinin kamp reisi olduğunu yazmaktadır. Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 95, 2 İkincikanun 1935.

⁴⁸ Büyük bir ihtimalle bu tutumu yüzünden en yakın arkadaşlarının da olduğu bir grup tarafından Eski Verdala’da iken Hüseyin Cahit’in kamp reisliğinden ayrılması istenmiş, o da reislikten ayrılmıştır. Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 109, 10 Nisan 1935.

⁴⁹ Hüseyin Cahit her ne kadar sert bir dille yazılan protestoların bir işe yaramadığını belirtse de Hadidilerin başkanı Ubeydullah Efendi, kamp hayatında yazdıkları sert protestolar sayesinde biraz rahatladıklarını savunmaktadır: “Malta Valisi bizim bu yazdığımız şeyleri biraz lüzumundan fazla mı buluyordu dersiniz? Şüphe edilmez ki lüzumundan fazla bulmuyor, doğrudan doğruya küstahlık addediyordu. Mamafih biz yazdıklarımızın tesirini görüyorduk. Bizce muhakkaktır ki aşçı, hizmetçi gibi adamlar tedarikine müsaade ve bizlere az çok umurumuzda muavenet olunması, çamaşırçı berber tercüman getirtmekliğimize ruhsat verilmesi hep hadidiyyun takımının o herkesin tehlikeli gördüğü yazılarından hâsıl olan semerelerdi. Yoksa Lloyd Corc’a yazılan istifanemeler semere vermekten çok uzaktı”, *Mehmet Ubeydullah Efendi’nin Malta Afganistan ve İran Hatıraları*, s. 132.

⁵⁰ Hüseyin Cahit, Malta’daki İngiliz kumandanlığı ve valiliği yanında Londra’ya da protesto mektupları yazdıklarını belirtse de Bilal Şimşir, Londra arşivlerinde Hüseyin Cahit’e ait bir tane protesto mektubuna rastlamadığını ifade etmektedir. Şimşir, *age*, s. 253.

⁵¹ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 95, 2 İkincikanun 1935.

Türk sürgünler Salvador Kalesi'ndeki ihtiyar aşçıdan Malta'daki Türk esirlerle İsveç Konsolosunun ilgilendiğini öğrendikten sonra durumlarını ona anlatmayı düşünmüşlerdir. Salvador Kalesi'ndeki sürgünlerin reisi sıfatıyla Hüseyin Cahit, İsveç Konsolosuna bir mektup yazmıştır. Bir müddet sonra konsolosun ziyarete geldiğini, ancak karşısında bir İsveçli değil, bir Maltız gördüğünü belirttiikten sonra bu işten bir şey çıkmayacağını anladığını ifade etmektedir. Zira Hüseyin Cahit'e göre bu adamcağız İsveç Konsolosluğunu orada fahri surette yapan yerli bir tüccardı ve İngilizlerle hoş geçinmeye mecburdu. Dolayısıyla onun girişimi hiçbir şeyi değiştiremezdi.⁵²

Hüseyin Cahit bunu bilmekle beraber, bütün şikâyetlerini konsolosa anlatmıştır. Konsolosa birçok arkadaşının çamaşırdan mahrum bulunduğunu, kantinin dışarıdan çamaşır getirmediğini, kaleye terzi, berber, çamaşırcı sokulmadığını söylemiştir. Bunun yanında yattıkları yatakların da çok kötü olduğunu belirtmiştir. Hüseyin Cahit, konsolosa odaları da göstermek istemiş ancak o karargâhta yalnız idare heyetinin reisi ile görüşebileceğini söyleyerek kabul etmemiştir. Hüseyin Cahit bu konuda "Himayesiyle mükellef olduğu insanların yüzünü bile görmekten korkan adamcağız nasılsa başına gelmiş görünen beladan bir an evvel kurtulmak ister gibi bir telaş ile kaleden ayrıldı. Bizim için de ümit kapısı bütün bütün kapanmış oldu" değerlendirmesinde bulunmuştur.

Malta sürgünleri ihtiyaçlarına kendileri çözüm üretmeye çalışmıştır. Herkes az çok birbirinin berberi olmuştur. Değişecek çamaşırları olmayanlar kirli gömleklerini çıkardıktan sonra, çıplak sırtlarına ceketlerini alarak musluk başında ellerinden geldiği kadar bunları temizledikten sonra kızgın güneşte kurutup tekrar arkalarına geçirmişlerdir. "Hidemat-ı şakka" tabir ettikleri oda temizlemesi, karavana taşınması gibi işlerde de az çok alışkanlık kazanmışlardır.

Hüseyin Cahit, bir müddet sonra şikâyetlerinden az da olsa fayda görmeye başladıklarını, çok kötü olan karyoların değiştirildiğini kaydetmektedir. Bu arada esir kamplarından aşçı ve hizmetçiler getirilmiştir. Hüseyin Cahit'in odasına Suriyeli bir aşçı düşmüştür. Oda hizmetlerine ise eski bir lostromo olan Tahir Ağa isminde bir Rizeli gelmiştir. Yeni aşçının yemeklerin lezzeti pek değişmemekle beraber eskisine nispeten daha iyi olmuştur. Hüseyin Cahit, Tahir Ağa'nın kendilerini ağır hizmetlerden kurtardığını, hayatlarında meydana gelen şu küçük değişikliğin bile büyük bir saadet gibi görüldüğünü ifade etmektedir.

Hüseyin Cahit, Salvador Kalesi'ndeki hayatın en acı tarafının dünyadan ve ailelerinden habersiz kalmak olduğunu, kale komutanlığına bu konuda çok şikâyetle bulduklarını, gazete okumak ve mektup yazmak istediklerini belirtmektedir. Bu başvurular sonrası *Times* ile *Corriere Della Sera* gazetelerinin verebileceği söylenmiş, kalenin bir tarafındaki duvara da Reuter telgraf acentesi diye her gün bazı telgraflar asılmaya başlamıştır. Diğer yandan haftada iki gün ailelerine mektup yazabilmelerine izin verilmiştir. Mektuplar matbu özel kâğıtlara yazılacaktı. Satırlar arasına bir şey ilave olunmayacaktı ve açık olarak teslim edilecekti. Bunları sansür görecekti, ondan sonra İstanbul'a yollayacaktı. Bir aralık mektupların Fransızca yazılması istenmişse de bunun imkânsızlığı görülünce vazgeçilmiştir.

İngilizler, İtalyan gazetesini muntazaman verdikleri halde *Times* gazetesini düzenli olarak vermemişlerdir. *Times* gazetesinde Türkleri ilgilendiren haberler olunca da kaleye getirilmemiştir. Bu nedenle Malta'daki Türkler İtalyanca öğrenmeye karar vermişlerdir. Hüseyin Cahit, kantindeki Maltıza İtalyanca bir gramer kitabı ısmarlamıştır. Haftalarca bekledikten sonra, nihayet kitap gelmiş ve Hüseyin Cahit bütün boş vaktini İtalyanca öğrenmeye ayırmıştır.

Bu arada diğerleri de kalede vakit geçirmeye yarayacağı ümidiyle İngilizce öğrenmeye başlamıştır. İngilizler Üsera Karargâhında bulunan bir Almanı, isteyenlere İngilizce öğretmek üzere Salvador Kalesi'ne getirmiştir. Hüseyin Cahit, aralarında "Malta yararı" dedikleri arkadaşların İngilizce bilerek vatana

⁵² Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar", *Yedigün*, 95, 2 İkincikanun 1935.

dönmelerinin böyle bir zaruret neticesi olduğunu belirttikten sonra Fethi Bey'in bıkmadan, usanmadan saatlerce çalışmak hususunda gösterdiği sebata hayran olduğunu ifade etmektedir.

Hüseyin Cahit, “İnsanlar ilk zamanlarda tabiat kuvvetlerinin büyüklüğü ve biamanlığı karşısında, nasıl tabiatüstündeki vücutlardan bir medet ummuşlarsa, bu ümitsizlik dakikaları da Salvador Kalesi mahpusları üzerinde öyle bir tesir yaptı” diyerek esirlerin dine olan ilgilerinin ve namaz kılanların arttığını yazmaktadır:

“Herkes Allah’tan imdat ummaya başladı. Namaz kılanlar çoğaldı. Übeydullah Efendi başında bir Afgan örtüsü, arkasında maşlâh, güzel ve kocaman sakalı, gösterişli hali ile imam oldu. Bahçedeki kayaların üstüne battaniyeler serildi. Arkasına epice bir cemaat toplandı. Kalenin avlusunda mufassal bir teravi namazı kılındı. Miralay Celal Bey’in okuduğu ezan kalenin burçlarından bağrıışan İngiliz neferlerinin naralarını bastırdı.⁵³

Sadece bu nazari ümitlerle kalmayarak biraz da Allah’ın yardımını temin etmekte fayda uman arkadaşlar beş vakit namaza da devam edip durdular. Nihayet bir de mevlit okuyarak işi bütün bütün sağlamaştırmak istediler. Tabiidir ki kalede bir mevlit kitabı yoktu. Bunun üzerine hafızalara müracaat olundu. Karşılıklı kontroller neticesinde, mevlit yeniden yazıldı.

Garnizoncular dediğimiz zabıt arkadaşların kovuşlarında bir yer hazırlandı. Bir sandık rahle hizmetini gördü. Birkaç bira şişesinin ağzına mumlar dikildi. General Enver’in babası Bay Ahmet rahlenin başına geçerek heyecanlı bir sesle Süleyman dedenin nazmına başladı. Sinop Mebusu Bay Hasan Fehmi (Tümerkan) bir aşır okudu. Hamal Ferit Ağabey şeker bulamadığı için portakal dağıttı. General Süleyman Numan başında kasketi ile mevludu dinledi.

Fakat galiba bütün bu namazlar, dualar, mevlûdlar pek halis bir niyetle yapılmadığı, âdeta bir pazarlık mahiyetini aldığı için olacak, Allah yardımını esirgedi. Hiçbir fayda çıkmadı. Salvador Kalesi’nin ne duvarları yıkıldı, ne kapıları açıldı, ne İstanbul’da Hürriyet ve İtilaf hükümeti devrildi. Bu manevi ve ruhani teşebbüslerden bir fayda çıkmadığı tahakkuk edince, arkadaşların da sofuluğu gevşedi ve nihayet Übeydullah Efendi cemaatsiz kaldı!⁵⁴

Hüseyin Cahit, Salvador Kalesi’nde vakit geçirmek için fal ve rüya modasının başladığını da yazmaktadır:

“Bekirağa Bölüğü’nden beri herkesin elinden düşmeyen iskambil kâğıtları Salvador Kalesi’nde bir telgraf acentesi hizmetini görmeye başlamıştı. Fakat bu telgraf acentesi olmuş şeyleri değil, olacak şeyleri bildiriyordu. Vakit geçirmeye yarayan pasyanslar gaibi keşf için bir alet hizmetini görüyorlardı...

Rüyalar ise daha emin bir istihbarat bürosu hizmetini görüyorlardı. Rüyaların zannederim haber vermedikleri hiçbir vaka yoktu. Yalnız rüya hazretleri açıktan açığa havadis vermiyor, remiz ve kinaye tarikiyle tenvir ediyordu. Rüyanın dilinden anlamak lazımdı. İçimizde bazı mütehasıslar türedi. Uzun gecelerin karanlıkları içinde rüya yakalayanlar gözlerini açar açmaz bu mütehasıslara koşuyorlar ve âlemi manadaki gizli işaretlerin manalarını soruyorlardı... Gariptir ki Salvador Kalesi içinde bir de tabirname peyda oldu. Bu matbu bir kitaptı. Buraya kimin eşyaları arasında düşmüştü bilmem. Fakat elden hiç düşmüyordu. İnanmak için değil fakat eğlenmek için zavallı insanların ne budalaca şeylerle avunduklarını görmek için karıştırılacak bir eser!”

Hüseyin Cahit, Salvador Kalesi’nde vakit geçirme vasıtalarından birinin de briç ve satranç oyunları olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında bir ara zaman geçirmek için sürgünler arasında yemek pişirme modasının çıktığını, en önce de Übeydullah Efendi’nin maharetini gösterdiğini yazmaktadır: “Salvador Kalesi için pek mahir bir aşçı olan Übeydullah Efendi’nin galiba en iyi pişirdiği şey “haşlama!” idi. Ufacık

⁵³ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 96, 9 İkincikanun 1935.

⁵⁴ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 97, 16 İkincikanun 1935.

bir tenkide tahammül edemeyen, maharetinin mahsulü olan yemeklerin alkışla yenmesini bekleyen Übeydullah Efendi azıcık ağız açmak cesaretini gösteren Sudi'yi güzelce haşlıyordu”.

Hüseyin Cahit, “İçimizde bazı arkadaşların sınırları fena halde bozuldu. Bazılarını geceleri uyku tutmamaya başladı. Şafak sökmeden yatağından fırlayarak kendilerini bahçeye atanlar vardı. Bunların Ah! Allah! gibi hafif feryatlarla dolaştıklarını söylüyorlardı. Geceleri karşlarına gizli gizli bazı resimler alarak onları uzun uzun seyretmeden uyku uyuyamayanlar olduğu ağızdan ağıza fısıldanıyordu” diyerek esaret hayatının bazı arkadaşlarının psikolojisini bozmaya başladığını da kaydetmektedir.

İngilizler Türk sürgünlerinin hasta olanların tedavisini içlerindeki doktorlara bırakmışlardır. Sürgünler arasında bulunan Doktor Halil Sezai Bey büyük bir fedakârlıkla Türk hastaları tedaviye çalışmıştır. Ancak dışı ağrıyanların işi oldukça zordu. Türk sürgünlerinin uzun talepleri sonrası haftada bir kere Salvador Kalesi'ne dış doktoru gelmesine izin verilmiştir. Ancak Hüseyin Cahit, dış doktorundan hiç memnun olmadıklarını şu cümlelerle aktarmaktadır: “Fakat dış doktorunu bir kere görenler en şiddetli ağrıların bu dışçıdan daha ehven olduğunu teslim ederek her türlü tedaviden vazgeçtiler. Kanaatimizce bu dışçı sanatını mezbahada öğrenmiş olacaktı. Bütün ilacı ve tedavisi elindeki kerpetenden ibaretti. Dışım ağrıyor diyenin dışına saldırıyor ve bağırtı bağırtı çıkartmaya uğraşıyordu”.

Hüseyin Cahit, İngilizlerin önem verdikleri tek hastanın eski Şeyhülislam Hayri Efendi olduğunu kaydetmektedir. Zira Hayri Efendi, İstanbul'dan beri kalbinden hastadır. Buna rağmen Hayri Efendi'nin denizi görebileceği kalenin burçları üzerindeki bir taş odaya nakledilmekten ibaret isteği kabul edilmemiştir. Ancak daha sonra zabıt refakatinde, otomobil ile gezintiye çıkmasına izin verilmiştir. Fakat otomobil masrafını Hayri Efendi ödeyecekti. Bunun yanında tercümanlık etmek üzere yanına arkadaşlarından birini de almasına müsaade olunmuştur.

Hüseyin Cahit'in şikâyetlerinden biri de İstanbul'dan ayrılalı hemen hemen iki ay geçmesine rağmen ailelerinden haber alamamalarıydı. Kendileri haftada iki defa düzenli olarak ailelerine mektup yolluyorlardı.⁵⁵ Hüseyin Cahit, nihayet 22 Temmuz 1919 Salı günü İstanbul'dan ilk paketini almıştır. Ailesinin şeker yolladığı paket on günde gelmiştir. Ancak mektuplar sansür edildiği için daha geç ulaşmıştır.

28 Temmuz 1919 tarihinde Bekırağa Bölüğü'ndeki bıraktıkları garnizon zabıtlarından dört kişi daha kampa getirilmiştir. Bu dört zabıttan öğrendikleri morallerini bozmuştur. Zira Hüseyin Cahit ve arkadaşları ayrıldıktan sonra gazeteler haklarında gerçek olmayan haberler yapmışlardı:

“Hareketimizin ertesi günü, Alemdar gazetesi vapurumuzun torpile çarparak, hepimizin boğulduğumuzu yazmış. Aileler resmi dairelere hücum etmişler. İstanbul'da epice heyecan ve telaş olmuş... Sürülenlerin ailelerinden başka kimsenin aldırış etmeyeceği tabii olmakla beraber, biz buna da inanıyorduk. Böyle yanlış bir havadis uyduran gazetecilerin kötü kalpliliği pek dikkate değer bir hadise idi. Bundan bize elbette bir fenalık gelmezdi. Olsa olsa bir takım çocuklar, kadınlar ve analar gözyaşı dökceklerdi. Hiç kabahatleri olmayan o zavallılara böyle manevi bir işkence yapmakta ne zevk tasavvur olunabilirdi!

Daha garibi, ertesi günü Alemdar gazetesi yazdığı bir fıkrada: Biz Sinop'a sürüldüğümüz zaman, ailelerimiz ıstırap çekmişlerdi, şimdi de onların ailesi muazzab olsun diye bunu yazdık şeklinde izahat vermiş. Bizde siyasi hırslar iptidâ ve vahşi bir şekil alıyor!... Herhalde görülüyor ki Hürriyet ve İtilafçılar intikam hırslarını ailelerimize bile teşmil ediyorlardı”.⁵⁶

Hüseyin Cahit, İngiliz idaresinin en ufak bir eğlence ve meşguliyet vasıtasını bile kendilerinden esirgediklerini, hatta bazı arkadaşlarının vakit geçirmeye faydası olur diye bir fotoğraf makinesi almak için

⁵⁵ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 98, 23 İkincikanun 1935.

⁵⁶ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 99, 30 İkincikanun1935.

yaptıkları müracaattan sonuç alamadıklarını yazmaktadır. Ancak Alman kampında mahpus bir fotoğrafçıyı göndererek resim çekilmelerine izin verilmiştir. Hüseyin Cahit, gazetelerde çıkan resimlerden bazılarının bu sanatkârın işi olduğunu belirtmektedir.

Bir gün rahatsızlanan Hüseyin Cahit'in sıtmaya tutulduğu tespit edilmiş ve kale doktoru tarafından hastaneye sevk edilmiştir. Hüseyin Cahit hastane ortamını şöyle anlatmaktadır: "Orada bir yatak duruyordu. Hemşire bu yatağı bana gösterdi. Yatakta bir keten çarşaf yayılı idi. İğrenç bir kurşuni rengi vardı. Her tarafı türlü renklerle lekeli idi. Belki temizdi, belki içinde biraz evvel başka bir hasta yatmıştı. Fakat manzarası o kadar sefil ve iğrenç idi ki sürünmekten çekiniyordum. Ne yapacağımı bilmeyerek yatağın kenarına oturdum".⁵⁷ Hastaneye gitmesinden bir müddet sonra iyileşerek tekrar Salvador Kalesi'ne dönmüştür.

Hüseyin Cahit, Salvador'daki "kapalı ve sefil" hayatın herkesin sinirlerini bozduğunu ve bazen normal vaziyetin kaybedildiğini ifade ettikten sonra, buna "esaret hastalığı" adını verdiklerini yazmaktadır. En samimi arkadaşların arasında bile bazen bir hiç yüzünden dargınlıklar çıktığını, ancak bu dargınlıkların fazla devam etmediğini belirtmektedir. "Kapalı hayatın verdiği sıkıntı bazen bizleri adeta çocukluk şakalarına da sevk ediyordu" diyen Hüseyin Cahit, arkadaşlar arasındaki şakalaşmalara da örnekler vermiştir:

"Bir sabah, daha güneş doğmadan, avludan iri homurtulu seslerle avaz avaz haykırıldığını duyarak gözlerimizi açtık. Kapıdan dışarı fırladık. Tevfik Hadi hiddetle söyleniyordu. İş anlaşıldı. Koğuşun sıcaklığına tahammül edemeyen Tevfik Hadi, bahçenin serinliğinde rahat rahat uyumak için yatağını bahçeye çıkarmıştı. Dostlarından biri o uykuda iken bir kâğıdın üzerine "Hüvel Hallakulbaki" diye yazmış ve bu kâğıdı getirip yatağın cibinliğine ilişti. Sabah keyfiyle kendisinin mezar taşını okuyan Tevfik Hadi birdenbire sinirlenmekten ve söylenmekten kendini men edememişti. Karşısında kıs kıs en çok gülen bizim Hamal Ferit idi. Onun için bu şakanın günahı onun üzerinde kaldı.

Bazen Salvador Kalesi'nin avlusunda Fethi Bey'in telaşla sığınacak bir yer aradığı, arkasında da Rahmi'nin hızlı hızlı yürüdüğü görülürdü. Bay Fethi Okyar'ın yüzündeki ifadeye bakanlar mutlaka bir felaket vuku bulduğuna ihtimal verebilirlerdi. Bu felaket, Rahmi'nin avucunun içine sıkışmış bir çekirgeden ibaretti! Bunun burada bir boşboğazlık teşkil etmesinden korkuyorum. Çünkü bir siyasi müzakere esnasında karşısındaki muarızlar kendisinin üzerine küçük bir çekirge fırlatacak olsalar Fethi Akbar'ın sinirlerine hâkim olamayacağından pek korkarım... Rahmi'nin muzipliğine en çok maruz olan Ubeydullah Efendi idi... Fakat Ubeydullah Efendi de başkalarına yaptığını Rahmi'den çekiyordu. Yalnız ondan yılıyordu. Arada:

-Bu adam beni öldürecek! diye feryat ederdi. Mahbesler, menfalar, Abdülhamit'in mahkemeleri, Amerika'daki hayat mübarezesi hiçbir şey, hiçbir şey Ubeydullah Efendi'yi Rahmi'nin şakaları ve muziplikleri kadar ürkütmemişti...".

Hüseyin Cahit, bir gün kale kumandanın Ubeydullah Efendi'ye serbest bırakılarak İstanbul'a iade edileceğini tebliğ ettiğini, içlerinden birinin hiç beklenilmeyen bu kurtuluşunun kendilerini çok sevindirdiğini ve Ubeydullah Efendi şerefine Salvador Kalesi'nde bir eğlence tertip ettiklerini anlatmaktadır:

"... mükellef ve mutantan çay ziyafetinden evvel, spor eğlenceleri de tertip edildi... İbtida, bir koşu müsabakası yapıldı. Doktor Süleyman Numan Paşa koşuya gireceklerin kalplerini dinlemek için göğüslerine başını koydu, izin verdi. Birinci gelene bir düzine yumurta mükâfat verildi. Sonra, kaşığın

⁵⁷ Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar", *Yedigün*, 100, 6 Şubat 1935.

içinde yumurta ile koşanlar, ip çekenler oldu. Bütün bu eğlencelerden sonra çay masasının başına oturduk. Grup reisi sıfatı ile Ubeydullah Efendi'ye ilk veda nutkunu ben söyledim".⁵⁸

Ancak Ubeydullah Efendi İstanbul'un işgalinden sonra tekrar Malta'ya gönderilmiştir.⁵⁹ Hüseyin Cahit ikinci gelişinde Ubeydullah Efendi'yi gülererek karşıladıklarını, hatta "Oh olsun, sana! İnsan bir kere Malta'dan kurtulur da tekrar buraya gelmek yolunu bulur mu? diyerek alay ettiklerini yazmaktadır. Ancak Ubeydullah Efendi Malta'daki hayattan o kadar memnun kalmıştır ki Malta'dan kurtulduğu zaman içinde adeta bir esef duymuş ve "Şurada alışmış oturuyorduk, şimdi nereye gitmeli? diyerek iç çekmiştir.⁶⁰

Hüseyin Cahit, Salvador Kalesi'nde zaman geçirmek için yapılan etkinliklerden birinin de Sudi Bey'in başlattığı hokey oynamak olduğunu kaydetmektedir. Kamptakilerin ikinci etkinliği Fethi Bey'in ortaya attığı tenis olmuştur. Hüseyin Cahit tenis kortunu nasıl hazırladıklarını ve oynadıklarını şöyle aktarmaktadır:

"Bu daha zordu. Çünkü bir kere kort lazımdı. Fakat bunun çaresini bulduk; Yani kortu hafzettik! Avlunun zeminini kâfi bulduk. Taşları biraz kendimiz düzeltmeye kalktık. Bizim spora merakımız kale içinde itibarımızı arttırdı.⁶¹ Tenis sahasını biraz düzeltmek hususunda İngiliz çavuşu da bizimle beraber çalışmaya başladı... Fethi Bey'in hocalığı ile oyun başladı. Salvador Kalesi'nde sinirlerimizi büsbütün bozulmaktan, bizi nevrasteniye uğramaktan kurtaran amillerden biri bu spor merakı olmuştur. Malta'nın sıcak ikliminde yorucu bir oyundan sonra soğuk bir duş yaparak yatağa uzanmak vücutta pek tatlı bir aksülamel uyandırıyor... Vücudun bu yorgunluğu dimağı fazla derin çalışmaktan menediyordu".

Hüseyin Cahit tenis oynamakla ilgili olarak *Halkçı*'da şu bilgileri de eklemektedir: "Briç partisinden sonra, tenise sıra gelecek. Şükrü Kaya ile iyice zayıflamak yolunu bulmak için, saat on birle on iki arasında, güneşte, çıplak tenis oynamak usulünü icat etmiştik.⁶² Kısa bir pantolonla garip bir kıyafette simsiyah olmuş bedenimizle tenis oynarken, öte taraftan Süleyman Numan Paşa çıplaklarının sıra ile geldikleri görülecekti. Süleyman Numan Paşa, galiba can sıkıntısını hafifletmeğe medar olmak üzere, bir güneş banyosu icat etmişti. Malta'nın o cehennemi sıcaklığı altında birçok kişi soyunuyor, battaniyelerini yüklenerek dışarı ki bahçeye çıkıyor, bizzat doktorun kumandası altında yerlere uzanıyorlardı".⁶³

Hüseyin Cahit, Malta'da her gün aynı şeyleri yapmanın verdiği sıkıcılık içinde kendilerini neşelendiren şeylerden birinin de Salah Cimcoz'un latifeleri olduğunu yazmaktadır: "Aylardan beri söylenmedik, bol bol tekrar edilmedik hiçbir hikâye kalmamıştı. Fakat vesile düştükçe, Salah bunları

⁵⁸ Hüseyin Cahit, tören sırasında şu konuşmayı yapmıştır: "Ubeydullah Efendi'nin İstanbul'a dönüşü hakkında söz söylerken kendimi çok müşkil bir vaziyette hissediyordum; zira "Ubeydullah Efendi İstanbul'a dönüyor, bundan pek memnunuz!" desem Efendi hazretleri, "Vay, benim gidişimden memnunmuşlar!" diye kızacaktır. "Ubeydullah gidiyor. Ondan ayrıldığımızı çok üzgünüz!" diye aksini söylesem bu sefer de "Vay, benim sürgünde kalmamı istiyormuş!" diye kızacaktır. "Ne memnunuz, ne mahzunuz!" desem bu defa da "bana karşı ne lakaydi.. Ha gitmişim ha burada kalmışım!" diye küplere binecektir. Hakikaten müşkil bir vaziyet", *Mehmet Ubeydullah Efendi'nin Malta Afganistan ve İran Hatıraları*, s. 193.

⁵⁹ 23 Ağustos 1919 tarihinde serbest bırakılan Ubeydullah Efendi 10 Mayıs 1920 tarihinde tekrar Malta'ya sevk edilmiştir.

⁶⁰ Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar", *Yedigün*, 102, 20 Şubat 1935.

⁶¹ *Halkçı*'daki ifadeleri şöyledir: "Şaşılacak şeydir ki hokeyden ve tenisten sonra, muhafız İngiliz çavuşu yanında itibarımız sanki artmıştı. Bizi artık pek fena ve vahşi adamlar gibi görmüyor, bizi de medeni insanlar arasında sayar gibi bir hal alıyordu. Hatta biz tenis kortunu düzeltmek için uğraştığımız sırada çavuş da bize iştirak etti, toprağı dövmekte seve seve yardımda bulundu". Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 23 Şubat 1935.

⁶² Ahmet Emin Yalman, Hüseyin Cahit'in güneş banyosu ile tenisi birleştirmenin yolunu bulduğunu, yalnız bir deniz donu ile tenis oynamaya başladığını, bu nedenle kısa sürede vücudunun kapkara kesildiğini belirttikten sonra "Bir gün küçük bir ayna ile kendine bakarken "Arap Üzengiye benziyorum" dedi. Bundan sonra Salvador'da bulunduğu müddetçe ismi "Arap Üzengi" oldu diye yazmaktadır. Yalman, *age.*, I, s. 534.

⁶³ Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 26 Şubat 1935.

evvelinden canlı, hararetle bir surette söylerdi ki hiç bilinmeyen bir hikâye gibi ilgilenmemek ve zevk duymamak kabil olmazdı. Cimcoz'un şen ve zarif fitratı Salvador mahpusları için ilahî bir nimet idi"⁶⁴

Hüseyin Cahit, Salvador'da yazdıkları dilekçelerin en sonunda bir semere verdiğini, taleplerine binaen bir gün dışarıya çıkabilmelerine izin verildiğini, ancak bunu şarta bağladıklarını yazmaktadır:

"Haftada iki gün nöbetleşe çıkılacaktı. Saatte üç İngiliz milli süratle yol yürünecekti. Köylü çocuklara para sigara verilmeyecekti. İki saat dolaşılacak, hiçbir yerde durulmadan, kimse ile ihtilat edilmeden, tekrar kaleye dönülecekti. Bizim için mezardan farksız olan kaleden dışarı bir adım atabilmek, biraz etrafı ve hiç olmazsa uzaktan denizi görmek imkânını veren bu müsaadeden derhal istifade etmeye can attık. Muayyen günü sabırsızlıkla bekledik ve erkenden hazır olduk.

İsimlerimiz yoklama edildi, kalenin demir kapıları açıldı. Bizi dışarıya çıkardılar. Süngü takmış bir muhafız müfrezesi kapının önünde bekliyordu. Bizi ikişer ikişer sıraya dizdiler. En öne bir zabıt geçti. Süngülü neferler etrafımızı aldı. Hareket kumandası verildi. Biz askeri adımlarla yürümeye başladık...

Salvador Kalesi, şehirden uzakta bir tepenin üstünde idi. Bizi şehir dâhiline doğru götürmediler. Gayri meskûn, kır taraflarına doğru sevk ettiler. ...Uzakların görüldüğü bazı noktalardan manzara bir taş yığınından ibaret kalıyordu. Malta ada olduğuna göre elbette bunun etrafında bir deniz ve açık bir ufuk vardı. Fakat deniz nerede idi? Herhalde üsera karargâhı kumandanının büyük hokkabazlık marifetini itiraf ve teslim etmek lazım geliyor. Çünkü bizi iki saat dilimiz çıkıncaya kadar muttasıl hızlı hızlı dolaştırdıkları halde avuç içi kadar deniz yüzü göstermediler. Ufacık bir kır levhası bile seyredemedik. Tozlu yollardan, yakıcı güneş altında, İstanbul'un bostan duvarlarını hatırlatan taş duvarlar arasında yürüdük, durduk. Döndük dolaştık kendimizi tekrar Salvador Kalesinin kapısının önünde bulduk! Tenezzühe çıktığımızda da, çıkacağımıza da pişman olmuş ve bir daha kaleden dışarı adım atmamaya tövbe etmiştik!"⁶⁵

Hüseyin Cahit ve arkadaşları kampa gazete sokmak için de ilginç bir yol bulmuşlardır. Aslında bu usulü Hüseyin Cahit'in İstanbul'daki ailesi keşfetmiştir:

"Bir gün Salvador Kalesi'ne İstanbul'dan gelen mektuplarla beraber bazı paketler de getirdiler. Bunlar ailelerin yolladıkları hediyelerdi. Bana bir kutu vardı. Açtım. Baklava olduğunu gördüm. Fakat baklavadan evvel gözüme çarpan başka şey oldu. Tahta kutuya baklava konulmadan evvel altına kâğıt diye bir gazete konmuştu!... Kâsenin içine baklavaları boşalttık. Kimse onların yüzüne bakmıyordu. Yağlı şeker bulaşmış gazeteyi yırtılmadan çıkarmaya ve üzerindeki kırpıntılardan temizlemeye çalışıyorduk. Gazete yağdan ve şekerden şeffaf bir hale gelmişti. Yazıları okunamıyordu. Aydınlığa doğru tutarak gazeteyi okumak çaresini bulduk. Bunu pek kıymetli bir mal gibi ihtimamla kuruttuk. Ondan sonra İstanbul gazetesi Salvador Kalesi'nin odalarını gizli gizli dolaştı. Ve oradaki biçarelere memleket haberlerini verdi.

Demek oluyor ki İngiliz idaresinin sıklığına rağmen, bizim mahbesimize bir İstanbul gazetesi girebilmişti. Bir defa olan bu vaka sık sık tekerrür edemez miydi? Paket her zaman gelse ve her zaman içine gazete konsa bunun kabil olacağı anlaşılıyordu. Fakat İstanbul'dakilere işi nasıl yazmalıydı? Burada sansörün gözünden kaçacak surette kendilerine talimat verebilmek iktiza ederdi. Her halde, mevcut zorluğa rağmen, tâliimi bir kere tecrübe etmekte hiçbir mahzur olamazdı. Onun için, posta günü İstanbul'a şu mektubu yazdım:

"Gönderdiğiniz paket geldi; Sizden her posta muntazaman bir hediye almak bizi burada pek mesut edecek. Her hafta bir mendil, bir çorap gibi küçük bir şey olsun yollayınız. Fakat bunları "tasvir"inize sarınız. Tasvirinizi görmekle ayrıca bahtiyar olacağım."

Gazeteye sarınız demeye imkân yoktu. Onun için "tasvir" diyordum. Malta'daki sansör bunun Tasvir-i Efkâr gazetesi olduğunu anlayamazdı. Fakat İstanbul'dakilerin anlaması umut edilebilir miydi? Herhalde

⁶⁴ Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 27 Şubat 1955.

⁶⁵ Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar", *Yedigün*, 103, 27 Şubat 1935.

şu garip, adeta gayri me'nus "tasvir" kelimesinin mektup arasında dikkati celbedeceği belki hakiki maksadımızı anlatabileceği memuldü.

Filhakika umudum doğru çıktı. Ne demek istediğimi anlamışlardı... Yirmi beş gün sonra gelen ikinci bir paketten beklediğim mendiller çıktı. Bunlar Tasvir-i Efkâr'a sarılmışlardı. ...Gazeteyi nerden ele geçirdiğimizi soranlara hakikati anlatmak gafletini gösterdik. Çünkü paket vasıtası ile gizlice gazete alabilmek ihtimalini anlayanlar ailelerine doğrudan doğruya mektup yazarak, içinde gazete göndermelerini istemişlerdi! ...Evvelce paketlerimiz alelusul ne olduğu anlaşıldıktan sonra bize teslim edilirken şimdi uzun ve dikkatli bir muayeneye tabi tutuldu. İçindeki gazeteler pek kolaylıkla bulundu. Arkadaşlardan birine gelen esvabın kolları, pantolonun bacakları içinden destelerle gazete çıktı. Bunları bizim gözümüzün önünde aldılar ve götürdüler! ...Çok elde etmek hırsı bizi aza nail olmaktan da mahrum bıraktı. Yine gazetesiz kaldık".

Kışın gelmesi Salvador'da hayat şartlarını zorlaştırmıştır. Daha kış gelmeden Kasım başında yağan bir yağmur suyu odalarını basmıştır.⁶⁶ Hüseyin Cahit bu olayı dolap kapağına "tufan" diye kaydetmiştir. Bu olay sonrası kumandanlığa yine bir mektup yazarak kış mevsiminin yaklaştığını, kışın burada kalamayacaklarını bildirerek bu işe çare bulunmasını istemişlerdir. Ancak gelen cevap, "Malta doludur. Mevcut Alman esirleri memleketlerine iade edilmedikçe bizim başka bir tarafa nakledilmemize imkân yoktur!" olmuştur.

Hüseyin Cahit ve arkadaşlarının şikâyetlerinden birisi de İstanbul'dan gelen paketlerindeki bazı eşyaların veya paketin tamamen çalınmasıydı. Bu konuda şikâyet dilekçesi yazdıklarında "Türkiye'deki İngiliz harp esirlerinin paketleri de muntazaman ellerine gitmezdi!" şeklinde cevap almışlardır. Hüseyin Cahit'in buna yorumu şöyle olmuştur: "Her türlü cevap beklenirdi. Fakat bu kadar garip bir mukabele göreceğimiz akla gelmezdi. Kulaklarımıza inanamıyorduk! İngilizler içlerimizden bazılarını Malta'ya harp esirlerine fena muamele ettiklerinden dolayı getirdiklerini iddia ediyorlardı. Kendileri de aynı muameleyi tekrar edeceklerse, şu halde bizden ne farkları kalırdı? Şu farkları kalıyordu ki onlar bu vahşilikleri bile bile, kasten yapıyorlardı".⁶⁷

Eski Verdala Kampı

8 Aralık 1919 tarihinde eski Verdala Kampı'na nakledilmişlerdir. Zira Alman esirlerinin önemli bir kısmı memleketlerine gönderilmiş olduğu için eski Verdala Kampı'nda yer boşalmıştı. Kış mevsimini geçirmek üzere Türkler de buraya sevk edilmiştir. Hüseyin Cahit'in Eski Verdala hakkındaki ilk izlenimleri şöyledir:

"Şimdiye kadar gördüğümüz Malta bizim için eski asırlardan kalma kalın kale duvarlarından ve bu duvarlar arasında boş hendeklerden ibaretti. Yalnız, Verdala Kışlası'nda bu hendekler bahçe şeklini almışlardı. Fakat Verdala Kışlası'nın kalın duvarları arasında sıkışan bu bahçeler şimdi Alman esirlerinin memleketlerine iadesinden sonra, harap bir hale gelmişlerdi.

Şimendiferle büyük Avrupa şehirlerine yaklaşıldığı zaman, küçük amele bahçelerini ve kulübelerini hatırlatan bir hal vardı. Ötede beride mor renkte kakkahalar sicimlere sarılarak küçük kulübelere doğru yükseliyor, bazı yerde bir çardak teşkil ediyordu. Nihayet bir çiçek ve ot yüzü görmüştük!⁶⁸ Bu çukur hendeklerdeki bahçeden sonra kışlanın iç kapısını da geçerek asıl avluya girdik. Verdala Kışlası büyük bir kervansarayı andırıyordu. Ortada gayrimuntazam çok büyük bir avlu vardı. Kışla bir yer katı ile bir üst kattan tereküp ediyordu. Odaların önleri açık bir koridordu. Avluya bakıyordu. Bütün kapılar bu koridora açılıyordu.

⁶⁶ Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar", *Yedigün*, 104, 6 Mart 1935.

⁶⁷ Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar", *Yedigün*, 105, 13 Mart 1935.

⁶⁸ Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar", *Yedigün*, 105, 13 Mart 1935.

Şimdi Malta'da muhtelif sebeplerle ne kadar harp esiri kalmışsa hepsini buraya toplayarak başka kampları kapamışlardı. Onun için Verdala Kışlası'nın içi Babil Kulesi'nden küçük bir numune teşkil ediyordu. Uzaktan Hintli çehreleri, zenci yüzleri bile görülüyordu”.

Daha sonra Türk sürgünler kışla içinde serbest bırakılmıştır. Hüseyin Cahit derhal, hiç bir şey düşünmeden, oda avcılığına çıktığını, herkesin uygun bir oda bularak biraz rahat etmek hevesinde olduğunu ifade etmektedir. Hüseyin Cahit çok boş oda olduğu için, Salvador Kalesi'ndeki kadar sıkışmaya gerek kalmadığını belirttikten sonra zemin katta tenis kortunun yanında bir oda bulduklarını, ancak eski oda arkadaşlarını ikiye bölündüğünü belirtmektedir. Hüseyin Cahit, Rahmi ve İsmail Canbolat Beylerle bir odaya yerleşmiştir. Hüseyin Cahit bu odada Salvador'a göre oldukça rahat ettiklerini şöyle anlatır: “Burada, sıkıntılı bir yolculuktan sonra, rahat bir otele gelmiş kadar kendimizi konfora kavuşmuş farz ediyorduk. İptida hasır koltuklar yüzümüze güldü. Salvador Kalesi'nde en adi bir tahta iskemlenin bile hasretini çekmiştik. Salvador'da oturmak demek yatağın üzerinde uzanmak demektir”.

Verdala Kışlası'nın her tarafında daha önceki esirlerden kalan battaniye, kalın keten çarşaf, yatak minderleri, karyolalar, yastıklar, masalar, iskemleler gibi birçok eşyanın yığılı olduğunu, ihtiyaçları olan şeyleri bu yığınların arasından istedikleri kadar aldıklarını ve altı aydan beri ilk defa adi bir hasır koltuğa rahatça oturmanın lezzetini tattığını belirten Hüseyin Cahit, çavuşa verdiği bahşişle odalarının yanındaki boş odayı da açtırmıştır. Böylece odalarına ilaveten bir yemek odası ile banyoya da sahip olmuşlardır. Hüseyin Cahit bu olay üzerinden hemen hemen Malta'da kaldıkları bütün kamplarda bahşiş verdiklerini yazmaktadır: “Bu bahşiş meselesi Malta'da muntazam surette devam etti. Salvador'da ilk geldiğimiz günlerdeki çavuş verdiğimiz bahşişi kabul etmemişti. Aynı zamanda, bize karşı muamelesi de dürüst ve nazikâne idi. Sonraki çavuş her hafta bahşişini muntazaman alırdı. Buradaki çavuş da bahşişi gayet tabii bulmaya alışmıştı... Şu halde bizim zavallı şarkın neden bu kadar adı çıkmıştı”.

Hüseyin Cahit daha sonra Verdala hakkındaki izlenimlerini aktarmaya devam etmektedir: “Kampın içini dolaştık. Kışla hakikaten büyüktü. Burada harp esirleri mümkün olduğu kadar rahat bir esaret hayatı sürebilirlerdi. Bir kenara zemini çimentolu güzel bir tenis kortu yapılmıştı.⁶⁹ Kışlanın bir kenarında ayakyolları ve banyolar vardı. Banyocuya haber ve para verilerek banyo yapmak kabildi. Altı aydan beri ancak soğuk duş ile yıkanabiliyorduk”.

Hüseyin Cahit, kışlanın iç kapısından çıkınca, küçük küçük kulübeler ve etraflarındaki bahçeler bulunduğunu, kışlanın dış duvarları ile asıl kışla arasındaki epeyce geniş bu sahanın adeta bir sayfiye manzarası arz ettiğini, buralarda Alman ve Avusturya esirlerinden bir kısmının kendilerine küçük küçük kulübeler yaptıklarını ve memleketlerine giderken de bu köşkleri bir Maltıza sattıklarını anlattıktan sonra bu Maltızdan bir köşk de kendisinin satın aldığını belirtmektedir.⁷⁰

Malta'daki sürgünler arasında zaman zaman bazı meseleler yüzünden tartışmalar da çıkmıştır. Bu tartışmalardan biri şapka yüzünden olmuştur. Hüseyin Cahit ve bazı arkadaşları, daha önce Mondros'ta bırakılan ancak daha sonra oradan Malta'ya getirilen sürgünlerle şapka yüzünden karşı karşıya gelmişlerdir:

“Bizim hepimizin başımızda şapka vardı, Mondros'tan gelenler ise kısmen feslerini muhafaza ediyorlardı. Fesi bırakmış olanların da astragan kalpakları vardı. Bu gözümüze fena çarpıyordu. Bizim başımızdaki şapkalara da onlar tahammül etmek istemiyorlardı... Şapka hususunda taassubu en ileriye vurduranlar da Sait Halim Paşa ve kardeşi Abbas Paşa idiler.

⁶⁹ *Halkçı*'da şunları yazmaktadır: “Verdala Kışlası'nda bizi memnun eden cihetlerden biri de asfalt döşeli muntazam bir tenis kortuna malik olmaktır. Taş, toprak üzerinde gayri muntazam sahada sendelemekten kurtulmuştu. Fakat bu muntazam tenis kortu üzerinde tamamen acemi olduk. Zaten Fethi Bey'in muavinliği de biraz dalgınlığa gelmiş olduğunu oyunumuzu seyreden esir zabitlerimiz söylediler. Biz servis hattını bırakıyor, ilk çizgilerden servis yapıyorduk”, Yalçın, “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 4 Mart 1955.

⁷⁰ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 106, 20 Mart 1935.

Biz bu meseleyi pek basit bir surette halletmiştik. Çünkü orada nispeten daha mütecanis bulunuyorduk... Hepimizde şapka vardı. Fakat içimize vükela karışınca iş değişti. Onlar ruhlarındaki muhafazakârlığa siyasi bir mazeret bulmak hevesine düşmüşlerdi. Verdala Kışlasında birçok harp esiri neferlerimiz ve zabitlerimiz vardı. Vükelanın başında şapka görürlerse bunlar ne derlerdi? Başka bir mülahaza daha: Esirler arasında birtakım Hintliler de göze çarpıyordu. Bu Hintliler Türkiye'nin eski nazırları, mebusları, ayanları, yüksek memurları arasında şapkalılar görürlerse Hindistan'da hakkımızda ne düşünürlerdi?!"⁷¹

Hüseyin Cahit, Doktor Fazıl Berki Bey'in posta memuru olarak seçildiğini, mektupları ona verip ondan aldıklarını, Fazıl Berki'nin posta memuru sıfatı ile kışla kapısından çıkarak biraz ötedeki kumandanlık dairesine gitmesi neticesinde oradaki sansörlerle tanıştığını, bunun sonucunda da gazete ihtiyaçlarını karşılayabildiklerini ifade etmektedir. Ancak bunu da rüşvet karşılığında elde edebilmişlerdir:

"Malta'da iki Türkçe sansür memuru vardı. Biri İngiliz'di. Biri kim bilir nereden buraya düşmüş Suriyeli bir Arap'tı. Bu Arap İttihat ve Terakki'ye de mensup imiş. Hatta bilmem nerede bir kulüp reisliğinde bile bulunmuş. Kanaat sevgiyle değil de bir menfaat fikriyle de olsa "mahut ocağa" bir parçacık sürmüş olmak yüzünden bu Suriyeli bizlere karşı az çok bir sempati besliyordu. Fazıl Berki onun bu muhabbet hissiyatını daha kandırıcı bir delil ile de kuvvetlendirmek yolunu düşünmüştü... Sansür memuruna ayda dört İngiliz lirası verecektik. O, posta ile gelen gazetelerimizi gizlice Fazıl Berki'ye teslim edecekti. Doktor bunları bize okuttuktan sonra tekrar sansür memuruna iade edecekti, o da bunları yine yerine koyacaktı. İşte ayda dört İngiliz lirasına İstanbul gazetecilerini okumak imkânını elde etmiş oluyorduk".⁷²

Hüseyin Cahit, Verdala Kışlası'nda daha rahat ettiklerini kabul etmekle beraber aralarında Salvador Kalesi'ndeki samimiyetin kalmadığını da itiraf etmektedir. Hatta bu durum neticesinde en yakın arkadaşları kamp reisliğinden istifa etmesi yönünde tavsiyede bulunmuşlardır. Bunun üzerine kamp reisliğinden istifa eden Hüseyin Cahit bu durumu şöyle anlatmaktadır:

"Küçük, dar bir muhitin, insanları birleştirmek, yaklaştırmak gibi bir tesiri oluyor. Onun için geniş kışlanın dağınık odaları, Salvador dostlarını adeta birbirinden ayrı yerlere atar gibi oldu. Galiba bazı dedikodular çıktı, geçimsizlik başladı. Samimi dostlardan bazıları: Canım şu riyaseti bırak, diye bana tavsiyede bulundular.

Birdenbire anlayamadım. Ne riyasetinden bahis olunuyordu? Sonra düşündüm, ben kamp reisi değil mi idim? Düşükleri felaket içinde üzülen ve muzdarip olan arkadaşlardan bir kısmının vaziyetimizin bir türlü düzelmemesine sinirlenerek bu teessürlerini tahfif için hırpalayacak birini aradıkları anlaşılıyordu. Derhal, kamp reisliğinden vazgeçtiğimi arkadaşlara söyledim".

Ancak kamp reisliğinden istifası Hüseyin Cahit'e oldukça ağır gelmiştir: "Tuhaf değil mi? Bu adeta gücüme gitti. Kabineden çektirilen sadrazamların meğer muğber olmakta hakları varmış!"⁷³

Hüseyin Cahit kamp reisliğinden istifasıyla ilgili olarak *Halkçı*'da da şunları yazmaktadır: "Bittabî, bu nasihatlerin tekrar edilmesine meydan bırakmadım. Evvelden, bazı sadrazamların ve nazırların neden dolayı yerlerine fazlaca yapıştıklarına bir türlü akıl erdiremezdim. Şu zatlar güzel güzel çekilseler de hem kendi haysiyetlerini muhafaza etseler, hem nafîle dedikoduya ve gürültüye mahal vermeseler olmaz mı? diye düşündüğüm olurdu. Bu hal, gayet küçük bir ölçüde, bir sürgünler kışlasının dört duvarı arasında

⁷¹ Rıza Nur, Hüseyin Cahit'in Malta'dan kurtulup İtalya'ya ayak bastıktan sonra "Lanet olsun, Müslümanlığa, Türklüğe; Bu fesi bir daha başıma koymam" dediğini yazmaktadır. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, III, İstanbul 1992, s. 80.

⁷² Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar", *Yedigün*, 107, 27 Mart 1935.

⁷³ Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar", *Yedigün*, 109, 10 Nisan 1935.

cemaat başında benimde başıma gelmeden işin içindeki esrarı anlamak kabil olmuyordu. Böyle mevkilere çıkan insanlar, aldatılan kocalar gibi, hakikatten en sonra haberdar oluyormuş.

Artık korkmadan kusurlarımdan birini itiraf edeyim. Kamp teşkilâtının reisi bulunduğum müddetçe, istişareden hiç hoşlanmıyordum. Kimseye danışmadan kendini bildiğim gibi hareket edivermek daha keyifli geliyordu. Fırsat bulsam bir müstebit olacaktım⁷⁴.

Yeni Verdala ve Polverista Kampları

Eski Verdala’da yaşayan Türkler, 6 Ocak 1920’de Yeni Verdala ve Polverista adındaki birbirlerinin karşısında bulunan iki kışlaya nakledilmişlerdir. Hüseyin Cahit, Yeni Verdala’ya nakledilmiştir. Yeni Verdala’nın daha iyi bir bina olduğunu belirten Hüseyin Cahit, kışlayı şöyle tanıtmaktadır:

“Büyük Harp esnasında burada Alman zabitlerini oturtmuşlardı. Binanın önü açık ve kemerli bir koridordan teşekkül ediyordu. Bu koridora sıra ile kapılar açılıyordu. Her kapı ikişer üçer odalı birer apartman kapısı idi. Etrafta yüksek kale duvarları yoktu. Bahçe yalnız tel örgü ile dışardan ayrılmıştı. Onun için koridordan bakınca, bahçeye çıkınca görünecek bir manzara vardı. Uzaktan bir yol görüyorduk. Buradan ara sıra insanlar ve çocuklar geçiyorlardı. Liman içinde bir deniz parçası görmek de kabildi. Mevki ve bina itibariyle şikâyet edecek bir şey yoktu. Hapishanenin daha iyisini aramak fazla müşkülpesentlik teşkil ederdi. Odalarda da altı aydan beri geçirdiğimiz hayata nispetle “konfor” temin edebilecek vasıtalar vardı. Lavabo, konsol, komodin yüzü görüyorduk. Hem bunlar adi tahtadan değildiler. İçlerinde akajudan yapılmış olanlar da vardı”.

Polverista Kışlası ile aralarında kısa bir yol bulunmaktaydı ve iki kışla arasında günde bir iki saat için gidip gelmelerine de müsaadesi edilmişti. Hüseyin Cahit, Yeni Verdala’da çamaşırcı, aşçı ve hizmetçi sıkıntılarından kurtulduklarını, isteyen apartmanların kendilerine bir Maltız hizmetçi ve aşçı tutabildiklerini, çamaşırlarını dışarıya yollayıp yıkatabildiklerini ifade etmektedir.

Hüseyin Cahit, Yeni Verdala’da en çok rahatsız oldukları şeyin soğuk olduğunu, bunun çaresini de odalardaki fazla dolapları yakarak bulduklarını anlatmaktadır. Ancak bunları daha fazla yakmanın “Salvador Kalesi’ndeki Robenson hayatına tekrar düşmek” olacağını fark eden Hüseyin Cahit ve arkadaşları sabah güneş doğar doğmaz bahçeye çıkmışlar ve tel örgülü bahçeyi hızlı hızlı dolaşarak ısınmaya çalışmışlardır.

Hüseyin Cahit’e göre Yeni Verdala Kışlası’nın bütün rahatlığına rağmen en büyük eksiği tenis kortundan mahrum olması ve dik bahçelerinde hiçbir spor hareketi yapılamamasıydı. Dolayısıyla orada yapılacak tek şey tel örgülerin içinde dönüp dolaşmaktı: “Sabahları güzel bir güneş etrafı ısıttığı zaman, bütün Yeni Verdala ahalisinin, sanki mühim bir işleri varmış gibi, bu müstakil şekildedeki tel örgülü bahçenin dört bir tarafını defalarla dolaştıkları görülürdü”⁷⁵.

Kampta İtalyancasını ilerleten Hüseyin Cahit, Floransa’daki bir kitapçıya mektup yazarak İtalyanca bazı romanlar istemiştir. Kitapçının yolladığı romanlar arasında Hüseyin Cahit’in elinden bırakmadığını ifade ettiği Annie Vivanti’nin Yırtıcılar isimindeki romanı da bulunmaktadır. Hüseyin Cahit, “Yırtıcılar” kitabı gözüne iliştiği için “bu kitabı tercüme etmeliyim!” diye kendine bir emir verdiğini, sonunda bunu tercüme etmeye başladığını da yazmaktadır. Hüseyin Cahit, sönmüş olan yazı aşkının bu eser sayesinde canlandığını da eklemektedir: “Çoktan beri içimde sönmüş olan yazı aşkının tekrar canlanmasını bu eserin edebî kıymetine borçluyum. İtalyan muharriresinin sihirli kalemin yarattığı sanat eseri bana derin bir şevk ve galeyan vermemiş olsa idi ihtimal ki içimde yazı arzusunu daha uzun müddet duymayacaktım. Yırtıcılar’ın tercümesini bitirdikten sonra, “Oğlumun Kütüphanesi” adı

⁷⁴ Yalçın, “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 4 Mart 1955.

⁷⁵ Yalçın, “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 6 Mart 1955.

altında bir külliyata başlamayı düşündüm. Bu silsileyi vücuda getiren eserlerden bazılarını tercüme etmeye başladım”.

Sansür memuruna ayda dört İngiliz lirası vererek gazete almak yolunu bulduklarını, ancak bu şekilde düzenli olarak gazete alamadıklarını, bu nedenle doğrudan doğruya İstanbul’da gazete getirtmek çaresini aradıklarını belirtmektedir. İstanbul’daki İngiliz idaresinin Malta’da Türk gazetesi okumaktan mahrum bulduklarını bilemeyeceklerinden yola çıkarak mektup zarflarının içine mektup yerine gazete koydurmuşlardır. Zarfların kabalığından şüphelenen İngiliz zabıtlar mektupları açarak gazeteleri almışlardır. Ancak Hüseyin Cahit mücadeleden vazgeçmediklerini ve gazete elde etmeyi tekrar başardıklarını şöyle anlatmaktadır:

“Mamafih mücadeleden yine vazgeçmedik. Zarf içinde gazete yollamamalarını, gazetelerin bize verilmediğini İstanbul’a yazdım. O zaman, bizim gazeteye bu kadar ehemmiyet verdiğimizizi, her işte gazete ile meşgul olduğumuzu gören refikam bize gazete yollamak için çareler düşünmeye başladı. Bunun için de her hafta bir paket göndererek içinde bir tarafına gizlice bir paket sıkıştırmak yolunu düşündü. Bu tarzda gazete kaçakçılığı sonuna kadar aylarca devam etti. İngilizler artık bunu keşfedemediler. Gelen her hediye mutlaka birkaç gazete saklıyordu. Bunları biz bile bulmak için epeyce uğraşıyorduk. Gazetelerin kenarındaki boş taraflar, yer tutmasın diye, kesiliyor, ilanlar çıkarılıyor ve gazete daha küçük bir hacimde daha kolaylıkla saklanıyordu”.⁷⁶

Hüseyin Cahit, ailelerinin küçük bir havyar kutusuna bile bir haftalık gazetenin sıkıştırabilmiş olmalarını iftiharla anlatmaktadır. Bunu gören Salah Bey, “Bundan sonra geçinmek için korkma... Bizim karılara gümrük kaçakçılığı yaptırır, bey gibi yaşarız!” diyerek bir espri yapmıştır.

Hüseyin Cahit, Yeni Vardelâ Kışlası’nda, 1 ay 5 gün kaldıktan sonra diğer arkadaşlarının kaldığı karşı taraftaki Polverista Kışlası’na nakledilmiştir. Malta’daki esirlerin sayısı azaldıkça İngilizler kamp teşkilâtında tasarruf için esirleri bir noktada toplamağa çalışmıştır. Zira Malta’da hemen hemen harp esirlerinden hiç kimse kalmamıştı. Kamplar İngiliz Kumandanlığı da lâğvedilmiş, kalanların işlerine bakmak üzere Yüzbaşı Gad isminde Maltız bir zabıt tayin edilmiştir. Hüseyin Cahit bu kişiyi oldukça nazik ve terbiyeli bir adam olarak tasvir etmektedir.

Hüseyin Cahit, Polverista’da her sabah esirlerin bir kısmının kumandanlık dairesinin önündeki tenis kortuna giderek öğleye kadar tenis oynadıklarını, öğle yemeğini odalarında yediklerini, öğleden sonra ise okuyarak, yazı yazarak, briç oynayarak, bahçede dolaşarak zerzevat yahut çiçek dikmek için bahçeyi kazarak vakit geçirdiklerini kaydetmektedir.⁷⁷

Milli Mücadele başladıktan sonra da Malta’ya sürgünler devam etmiştir. Bunlar arasında Milli Mücadele’ye iştirak edenler ve bu yüzden İngilizlerin kahrına uğrayanlar da bulunmaktadır. Hüseyin Cahit, bu sürgünlerin eski sürgünler tarafından pek samimi ve dostça karşılanmasına rağmen bazı gazeteciler için aynı durumun söz konusu olmadığını kaydetmektedir:

“Malta menfilerinin hepsi İttihatçı idiler. Aşağı yukarı, buraya İttihatçı olduklarından dolayı getirilmişlerdi. İstanbul gazeteleri ise Mütarekeyi müteakip, yıkılan bir tarih aleyhine neşriyata başladıkları için bu muhitte büyük bir infial uyandırmışlardı. Düne kadar aynı adamları alkışlamış kalemlerin esen rüzgâra göre derhal meslek değiştirevermeleri pek fena tefsirlere uğruyordu.

Sinirlerine kolay kolay galebe çalamayanlar bu zavallı gazetecilere infiallerini göstermek zevkine kapılmak üzere idiler... Kamptaki arkadaşların bu gazetecilere karşı hiddetleri âdeta diplomatik bir mesele teşkil etti. Aramızda görüşmeler oldu, bazılarını teskin için uğraşmak icap ediyordu. Aynı zamanda, nezaket

⁷⁶ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 109, 10 Nisan 1935; Ziya Gökalp’in mektuplarına göre Polverista Kışlası’na geçtikten sonra kamp yönetimi sürgünlerin gazete getirtmelerine izin vermiştir. Ziya Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, Hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel, Ankara 1989, s. 233, 484.

⁷⁷ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 111, 24 Nisan 1935.

yeni arkadaşlara bu soğuk karşılanmayı hissettirmemeyi emrediyordu. Mutaassıp İttihatçıların ruhlarını en iyi Kemal anlardı. Onun nasihatleri ve ricaları iyi tesir hâsıl etti ve iş yatıştı”.⁷⁸

Nitekim Kemal Bey sınırlar yatışınca kadar İttihat ve Terakki aleyhine yazı yazmış olan Velit Bey’i odasında misafir etmiştir.⁷⁹

Hüseyin Cahit, “İttihatçı ocağı” olan Malta’da İttihatçılara laf atan Ahmet Emin (Yalman)’in başına gelenleri de şöyle aktarmaktadır:

“İlk günlerin buzları çözüldü de artık arkadaşlık hayatı başladığı zaman, lâkırdı arasında, tabii, yeni ve eski geçmiş vakaların hikâyesine, münakaşasına sıra gelirdi. Galiba Ahmet Emin ölçüyü biraz kaçırmış. Kendisinin İttihatçı bir muhitte olduğunu, çekilen felâketlerin, uğranan hücumların, İttihatçılık hislerini takviye ettiğini hesaba katmamış, biraz fazla ve acı tenkitlerde bulunmuş.

Ahmet Emin, Hamal Ferit’in odasında idi... Ahmet Emin’in tenkitleri Hamal Ferit Ağabeyin canını yakmıştı... Ahmet Emin’e biraz bağırarak cevap verir. O da: İşte İttihatçı zihniyeti! deyince Ferit çıldırması gibi bir hal alır:

-Biz, sizin, aleyhimizdeki bu kadar yazılarınıza karşı sükût ettik. Burada size hüsnü muamele gösterdik, bir şey söylemedik. Siz ise hâlâ bize sövüyorsunuz! diyerek kaynar tencereyi ateşten yakaladığı gibi Ahmet Emin’in başına atacak olur. ..Ahmet Emin odadan savuşur. Fakat Ferit’in artık gözleri dönmüştü.

-Öldüreceğim! feryadıyla o da Ahmet Emin’in arkasından fırlar. ...Ahmet Emin merdivenlerden tırmanarak Diyarbekir Mebusu Feyzi ile Şükrü Kaya’nın odasına kapağı zor atar.

Bir büyük politika adamı kabiliyetini taşıyan Şükrü Kaya, Ahmet Emin’i yatağının altına saklar. Biraz sonra yetişen azgın İttihatçıyı da mahcup edecek ve yaptığı hareketten pişman bırakacak sözler bulur. Bereket versin, Ferit Ağabey kin güder takımından olmadığı için, hiddeti çarçabuk geçirdi. Sonra Ahmet Emin’le pekiyi dost oldular. Biz Malta’da bu türlü coşmalara ve kabarmalara “tel örgü hastalığı” adını vermiştik. Mahpusiyetin, kara düşüncelerin, ye’sin verdiği marazî istidat. En iyi dostlar bile arada bir hiç için birbirlerine kızıyorlar ve kavga ediyorlardı”.

Hüseyin Cahit, gazetecilere karşı bu infialin çok sürmediğini, gazetecilerin de yeni muhite uymak için büyük bir zekâ ve istidat eseri gösterdiklerini ve kendilerini faydalı bir unsur haline sokmağa çalıştıklarını, ajans telgraflarını, gazetelerden bazı mütalâaları tercüme ederek koridora astıklarını belirtmektedir. Zira Celal Nuri ince zekâsıyla yeni muhitin icaplarını çarçabuk takdir etmiş ve haber tercümelerinde “Enver” ismini “Kahraman Enver Paşa Hazretleri” şeklinde yazmaya başlamıştır.

Hüseyin Cahit, Polverista Kışlası’nda yapılan etkinliklerden en çok takdir ettiği şeyin kitap okuma ve yazma işleriyle meşguliyet olduğunu yazmaktadır. Hüseyin Cahit de Ziya Gökalp’in de teşvikiyle Malta’da birçok tercüme yapmıştır.⁸⁰

Hüseyin Cahit, Malta’ya getirilişlerinden yaklaşık bir sene geçtikten sonra esaret hayatının üzerine kızısı Azade’nin hastalığına dair aldığı haberlere oldukça üzülmüştür. Kızı bir ay içinde beş kilo kaybetmiştir.⁸¹ Hüseyin Cahit, kızını yeni evlendiren Malta komutanı Mareşal Plumer’e başvurur ve

⁷⁸ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 113, 8 Mayıs 1935.

⁷⁹ Yalçın, “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 9 Mart 1955.

⁸⁰ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 113, 8 Mayıs 1935; Hasan Fehmi Bey de Malta’da Kur’an tercümesi yapmıştır. Hasan Fehmi Bey yayınlamadığı bu tercüme Bekirağa Bölüğü’nde başlamış ve Malta’da bitirmiştir. *Ubeydullah Efendi’nin Malta Afganistan ve İran Hatıraları*, s. 123-125.

⁸¹ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 113, 8 Mayıs 1935.

ailesinin Malta'ya getirilmesine müsaade edilmesini ister. Neticede “2697 numaralı esir⁸² ailesini Malta'ya getirtmekte serbesttir” denilen tek satırlık emirle ailesini Malta'ya getirmesine izin verilmiştir.⁸³ Hüseyin Cahit, ailesiyle birlikte Valetta şehrinden 35 dakika uzaklıkta, eski Malta yahut Medine denilen bir köyde tuttuğu eve serbestçe giderek yerleşmiştir.⁸⁴ Hüseyin Cahit, kendisine verilen müsaadeyle Malta'ya eşi, iki çocuğu ve teyzesini getirmiştir.⁸⁵

Bu arada Türk sürgünlerinin haftada iki gün şehre serbest bir surette çıkmalarına da müsaade edilmiştir. Hüseyin Cahit bu serbestliğin Anadolu da “milli mücahitlerin” eline bazı İngilizlerin esir düşmüş olmasından kaynakladığını yazmaktadır. Ancak İngilizler şehre çıkmak için kaçmayacaklarına dair bir kâğıt imzalatmışlardır. Bu kâğıdı imzalayanlar muayyen saatlerde şehre yalnız inecekler ve muayyen saatte yine kışlaya döneceklerdi.⁸⁶

Malta'dan Kaçma Girişimi

Haftada iki gün şehre çıkmak imkânı hâsıl olunca, Malta sürgünleri adadan kaçmayı tartışmaya başlamışlardır. İngilizlerin kışladan şehre çıkarken vaktinde tekrar kampa döneceklerine dair bir taahhütname imzalattıklarını, bunu imzaladıktan sonra, kaçmanın ahlak bakımından doğru olup olmayacağı konusu üzerine uzun uzun münakaşalar yapılmıştır. İki fikir ortaya çıkmıştır. Birinciler “Mademki kaçılmayacağına dair söz verilmiştir, bu sözü tutmak lazımdır. Binaenaleyh imza verip kamptan çıktuktan sonra artık kaçmayı akla getirmek doğru bir hareket değildir” fikrindeydi. İkinci grup, “şehre çıkmak için verilen sözün ahlâkî bir kıymeti olmadığı, bu imzanın bizleri ahlak bakımından bağlamayacağı mütalaasında idiler”.⁸⁷ Hüseyin Cahit ikinci grubun fikirlerini savunanlardandı:

“İngilizler bizi Malta'ya getirirken bir hakka, bir ahlak kaidesine mi istinat etmişlerdi? Eğer biz, alelade harp esirleri olsa idik, yani her harp eden millet gibi, İngilizler de bizi savaş alanında yakalamış ve Malta'ya getirmiş olsa idi, bunda pek haklı sayılabilirdi. Bize şehre çıkmak için müsaade verirken sözümüze inanarak böyle lütfkâr davranmış olurlardı. Binaenaleyh, o zaman verilen sözü tutmamak bir ahlaqsızlık sayılabilirdi.

Fakat İngilizler bizi İstanbul'dan toplayarak Malta Adası'na bin türlü hakaret ve mahrumiyet içinde tükarken hiçbir ahlak ve hak prensibine istinat etmemişlerdi. Biz sivil insanlardık. İngilizler bizi Mütareke zamanında yakaladılar. Hatta o zaman İstanbul müttefikler tarafından işgal bile edilmemişti. İngilizlerin biricik hakkı kuvvetli olmalarından ileri geliyordu. Fakat dağlardaki eşkıyalar da kendilerini kuvvetli gördükleri zaman istediklerini yaparlardı. Onların kuvvetli olmalarına hürmet gösterilmesi mi icap ederdi?

Bir eşkıya çetesi bizi dağa kaldırmış olsa idi ve bizden aldığı söz üzerine üzerimizdeki sıkıyı biraz gevşetse idi, fırsat bulsak kaçmayacak mıydık? Bizim Malta'daki vaziyetimiz, hak ve ahlak bakımından mütalaa edilirse, işte tamamen bu eşkıya elinde kalmış bir insan vaziyeti idi”.

⁸² Hüseyin Cahit, Malta'da kendisine verilen numara için “Bizler Malta'da şahsiyetimize sahip değildik. Sadece bir numaradan ibarettik. Gözlerime inanamıyordum. Fakat bu, bir hakikat idi” değerlendirmesinde bulunur. Yalçın, “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 10 Mart 1955.

⁸³ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 114, 15 Mayıs 1935; Ziya Gökalp'in mektuplarından anlaşıldığına göre Hüseyin Cahit ailesini getirmek için 1920 yılı Mayısında başvurmuş ve 1920 Haziranı başında da ailesini getirebileceğine dair izin çıkmıştır. Ziya Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, s. 318, 336.

⁸⁴ Hüseyin Cahit, kendisinden sonra bazı arkadaşlarının da ailelerini getirmek için müracaatta bulduklarını ancak İstanbul ile sıkıntı çıkmaması adına bu kişilere izin verilmediğini yazmaktadır. Yalçın, “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 17 Mart 1955.

⁸⁵ Şimşir, *age.*, s. 369.

⁸⁶ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 116, 29 Mayıs 1935.

⁸⁷ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 116, 29 Mayıs 1935.

Hüseyin Cahit, kaçmaya karar verdikten sonra bunun nasıl olacağını düşündüklerini ifade etmektedir. İlk olarak ağızları sıkı tutmak gerekiyor, daha sonra paraya ihtiyaç bulunuyordu. Ancak para yoktu. İngilizler hepsini almışlar ve haftada da iki lirasını veriyorlardı.

Hüseyin Cahitlerin odasının hizmetini gören Mihal, Valletta'da bir Rum'a rast geldiğini, bu Rum'un Maltızlardan ahabları olduğunu ve bu Maltızlardan birinin üç dört kişiyi kaçırabileceğini söylediğini dile getirmiştir. İngilizlerin casusu olabileceği şüphesiyle Mihal'e güvenemeseler de yine de denemeye karar vermişlerdir. Mihal, Hüseyin Cahit ve arkadaşlarını bu Rum ve Maltız ile şehirdeki bir bahçede buluşturmuştur. Bu iki kişi ilk olarak para meselesini açmıştır. Hüseyin Cahit paralarının olmadığını, parayı ancak Malta'dan kurtulduktan sonra verebileceklerini söylemiştir. Ayrıca Hüseyin Cahit, "Bu kadar sıkı bir idare ve nezaret varken, bizi buradan ne suretle kaçırabilirsiniz? diye sormuştur. Rum da "Onu hiç merak etmeyiniz. Biz sizi buradan vapura koyacağız. İtalya'ya gideceksiniz. Orada sizi İtalyan toprağına çıkaracağız. İşte yapacağımız bundan ibarettir. Oradan ötesine karışmayız". Hüseyin Cahit, "Ya pasaport?" deyince "Bu bizim işimiz değil. İtalya'da siz başınızın çaresine bakmalısınız. Biz yalnız sizi buradan alıp İtalya toprağına çıkarmayı taahhüt ederiz". Bu konuşmalardan sonra Hüseyin Cahit ne kadar para vereceklerini sormuştur. Onlar da dört kişi için peşin olarak yirmi bin şilin istemişlerdir.

Hüseyin Cahit paralarının olmadığını, ancak meseleyi arkadaşlarıyla müzakere edeceklerini söyleyerek bir hafta sonra yeniden aynı yerde buluşmak üzere ayrılmıştır. Hüseyin Cahit, oda arkadaşlarıyla meseleyi müzakere etmiş ve yirmi bin şilini yirmi bin İtalyan lirasına dönüştürebilirlerse teklifi kabul etmeye karar vermişlerdir. Ancak başka ihtimalleri de araştırmak için çok da istekli davranmamaya karar vermişlerdir. Hüseyin Cahit, bir hafta sonra Rum ve Maltızla tekrar buluşmuş ve taleplerini söylemiştir. Onlar da bu işin başındaki kişiye söylemeden bir şey diyemeyeceklerini söylemişler ve bir hafta sonra görüşmek üzere ayrılmışlardır.

Bu arada Hüseyin Cahit ve arkadaşları, başka ihtimalleri de araştırmaya başlamıştır. Malta, Sicilya'ya pek yakın olduğuna göre, bu mesafeyi bir kotra yahut bir motor ile geçmek ihtimalini araştırmışlardır. Hüseyin Cahit, Salah Bey'le dışarıya çıktıkları bir gün Sliema Vapur iskelesinde bir kotra kiralamışlar ve kotra ile Sicilya'ya geçilip geçilemeyeceğini test etmeye çalışmışlardır.⁸⁸ Hüseyin Cahit sandalcıya üstü kapalı Sicilya sahillerinin uzak olup olmadığını sormuştur. Sandalcının söyledikleri Hüseyin Cahit'i umutlandırmıştır. Ancak bir müddet sonra çıkan sert rüzgâr kotrayı savurunca bunun mümkün olamayacağını anlamışlardır: "Bu açık denizde böyle küçük bir tekne ile çıkılacak seyahatin son konağı acaba Sicilya mı yoksa ahret mi olabilirdi?".

Hüseyin Cahit, kotrayla kaçılmayacağını anlayınca tekrar Rum ve Maltızla görüşmeye karar vermiştir. Ancak onlar amirleri dedikleri kişiyle görüştiklerini ve onun son sözünün, dört kişiyi bin İngiliz lirasından daha az bir para ile kaçıramayacakları olduğunu söylemişlerdir. Hüseyin Cahit bu parayı veremeyeceklerini belirtince görüşme de bitmiştir.

Ailesi Malta'ya gelince Hüseyin Cahit, adadan kaçma girişimlerine son vermiştir. Bunun sebebini de şöyle açıklamıştır:

"Ailem de Malta'ya geldi. Benim için artık kaçma emellerine nihayet vermek zaruriyet kesbetmişti. Mareşal Plumer'in gösterdiği şahsi surette emniyet ve insaniyetten, kamp kumandanı Binbaşı Gad'ın şahsi surette tekeffülü neticesinde evimde serbest ikamete müsaade olunduktan sonra onların bu iyi niyetlerini suiistimal etmeye kalkamazdım. Beni haksız yere Malta'ya getiren ve hapsedip İngiliz hükümetine karşı hiçbir söz ile bağlı saymayabilirim, fakat bir valinin ve bir kamp kumandanının gösterdikleri şahsi itimada ve onlara verdiğim söze riayet etmek mecburiyetinde idim".⁸⁹

⁸⁸ Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar", *Yedigün*, 117, 5 Haziran 1935.

⁸⁹ Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar", *Yedigün*, 118, 12 Haziran 1935.

Ancak iki arkadaşları Malta'dan kaçmayı başarmıştır. Bunlardan biri Salvador Kalesi'nde "Ah ada olmasaydı" diye daha ilk dakikadan aklına kaçmayı sokmuş olan Cevdet Bey'dir. Diğeri Serdarzade Mustafa Bey'dir.⁹⁰ Bu firar olayı üzerine kamptaki sürgünlerin şehre çıkmaları yasaklanmıştır.

Hüseyin Cahit, 1 sene 10 ay 27 gün esir kaldıktan sonra İngilizlerle Ankara Hükümeti arasında 16 Mart 1921 tarihinde yapılan antlaşma neticesinde özgürlüğüne kavuşmuştur.⁹¹ Serbest bırakılacak esirler İtalya topraklarında Ankara Hükümeti temsilcilerine teslim olunacaklardı. Ancak Hüseyin Cahit, kızının tedavisi için bir an evvel Avrupa'ya gitmek mecburiyetinde bulunduğu gerekçesiyle doğruca İtalya'ya gitmek için izin istemiştir. Bunu talep eden birkaç arkadaşı ve ailesiyle birlikte 23 Nisan günü Siraküza'ya gitmek üzere Malta'dan ayrılmıştır.⁹²

Hüseyin Cahit Bey'in İngilizler Hakkındaki Değerlendirmeleri

Hüseyin Cahit, özellikle İkinci Meşrutiyet dönemi siyasi hayatı boyunca İngilizlere yakınlığı ile tanınmıştır. Hüseyin Cahit buna dayanarak hatıralarında kendisi gibi İngiliz taraftarlığıyla tanınmış tanınmış kişilerin niçin Malta'ya sürüldüklerine anlam verememekte ve sırf İttihatçı olduğu için insanları sürgüne gönderilmesinin yanlış olduğunu dile getirmektedir:

"Meselenin en garip ciheti, bugün Malta'da bulunan arkadaşlar arasında çoğunun öteden beri İngiliz siyasasına taraftar olmaları idi. İttihat ve Terakki hükümeti cihan harbine girmiş, Alman ve Avustralyalıların yanında mevki almıştı. Fakat bu karar nihayet hükümetteki zatların bir kanaatleri neticesi idi. Kimsenin rey ve fikri alınmadan yapılmış bir hakaretti. Cihan harbine girmek istemeyenler, bir kere savaş ilan edildikten sonra her türlü düşüncüyü susturarak yalnız galip gelmek çaresini düşünmeye mecburdular. Onun için, İngilizlerin sırf bir öç hissine mağlup olarak, ellerine geçirdikleri İttihatçıları buraya kapamalarında hiçbir mana yoktu".⁹³

Hüseyin Cahit, tutuklanması sırasında yaşadığı hayal kırıklığının daha fazlasını İngiliz idaresinden gördükleri düşmanca muameleden sonra yaşamıştır. Bu hayal kırıklığını şöyle ifade etmektedir:

"Kaledeki bu vahşice muameleler bizde İngiliz hükümeti, İngiliz hükümeti, İngiliz medeniyeti hakkında derin bir hayret ile karışık büyük bir esef ve teessür husule getiriyordu. Şimdiye kadar bütün okuduklarımızın, öğrendiklerimizin, duyduklarımızın tamamen zıddı bir muameleye maruz kalıyorduk ve bunu ne suretle izah edeceğimizi bilemiyorduk. Eğer kabahatli isek bu kabahatimize kanun bir ceza tayin ediyorsa o cezayı bize çektirebilirlerdi. Fakat ondan evvel bizler için gösterilen şu muameleler bir eziyet ve işkence demektir. Bunu iddia edilen İngiliz yüksekliği ve medeniyeti ile nasıl telif kabul olurdu? İşte buna bir türlü aklımız ermiyordu".⁹⁴

Bir başka yerde de hayal kırıklığını şöyle ifade etmektedir:

"Şimdi hâlâ düşünüyorum da İngilizlerin neden dolayı bize bu kadar ruhi ve maddi bir işkence yaptıklarına akıl erdiremiyorum. Yaptıklarından kendileri için ne fayda melhuz idi? Bizleri Türkiye'den uzaklaştırmak kendi politikaları icabından ise devletlerarasında hak ve adalet sözü safderunları aldatmağa yarayan bir komedyadan ibaret olduğu için kuvvetlerine güvenerek Malta'ya getirebilirlerdi. Buraya kadarını mazur görsem bile, aklım alıyor. İzahımı kabil görebiliyorum. Fakat bizi Malta'ya getirdikten sonra alışkın olduğumuz insan hayatından mahrum etmekteki hikmeti bir türlü zihnime

⁹⁰ Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar", *Yedigün*, 120, 26 Haziran 1935.

⁹¹ Hüseyin Cahit, Malta'dan kurtulacaklarını müjdeleyen telgrafın Talat Paşa'nın şahadetini bildiren gazete ve telgrafla aynı tarihte geldiğini, bu elim haberin kimsede memnuniyet ve neşeye yer bırakmadığını yazmaktadır. Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 19 Mart 1955.

⁹² Yalçın, "Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta", *Halkçı*, 19 Mart 1955; Hüseyin Cahit ile beraber İbrahim Saip, Abbas Halim ve Sait Halim Paşalar da kendi maddi imkânlarıyla İtalya'ya gitmişlerdir. Şimşir, *age.*, s. 369.

⁹³ Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar", *Yedigün*, 118, 12 Haziran 1935.

⁹⁴ Yalçın, "Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar", *Yedigün*, 98, 23 İkincikanun 1934.

sığdıramıyorum. Sonra, Anadolu’da milli hükümet bir takım İngiliz esirleri elde edince, İngilizler mukabele bilmisilden korkarak Malta’da bize nispi bir hürriyet vermeye mecbur oldular. Bunu vaktiyle kendiliklerinden yapmış olsalardı ne kaybederlerdi acaba? İsteyen Malta Adası’nda bir otel veya pansiyonda oturabilir, isteyen ailesini getirebilir, isteyen kışla hayatını tercih ederdi. Adadan kaçmamamızı temin etmek onlar için müşkül bir iş olmazdı. Müteselsil bir kefalet bunu pek kolay temin ederdi.

Bizim içimizde İngiliz medeniyetine karşı bir derin istihfaf doğurmadan, medeni bir millete hiç yakışmayacak bu hareketlere, bu intikamlara tenezzül etmeden siyasi menfaatlerinin icap ettiği neticeyi temin edebilirlerdi. Bugün bir İngiliz devlet adamının ağzında beynelminel, hak ve adalet prensiplerinden bahsedildiğini duyduğum zaman şüphe ve istihfaf ile gülmekten kendimi men edemiyorum. İnsani hislerinizi hak ve adalet prensiplerinizi yakından gördük, tecrübe ettik, biliyorum, diyorum. Halbuki bizim kitaplara bakarak İngilizler, İngiliz medeniyeti ve adaleti hakkında beslediğimiz fikir bundan ne kadar farklı idi! Hâlâ bile bize bu kadar fena muameleyi yapanlar siviller değildi, İngiliz askerleri idi diyerek bir tevil ve izah yolu düşünmek istiyorum!.”⁹⁵

“İngiliz idaresine böyle yakından temas ettikçe, garabet ve mantıksızlıklarını gördükçe ne söyleyeceğimizi şaşırıyorduk” diyerek hayal kırıklığını tekrarlayan Hüseyin Cahit, yerli Maltızların bile İngilizlerden daha insani davrandıklarını belirtmektedir: “Maltız zabıtları de, neferleri de çok daha insan idiler. İngilizlerdeki düşmanlık hissi, istihkar hissi onlarda yoktu”.⁹⁶

Hüseyin Cahit, hatıralarının sonuna doğru İngilizler hakkında bu kadar ağır eleştiriler yapmaktan çok üzüntü duyduğunu ve bunların kendisi için hayal kırıklığı olduğunu belirttikten sonra eskiden beri Anglo-Sakson medeniyetinin yüksekliğine dair fikirlerle büyüdüklerini, ancak gördükleri muamelenin “zihne sığmayacak derecede gayri insani” olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷

Hüseyin Cahit, yazdıkları bütün şeylerin gerçek olduğunu belirtmekle beraber gördükleri haksız muameleden bütün İngiliz milletini de sorumlu tutmak istemediğini, bu “kadar dar görüşlü ve insafsız” olmadığını da eklemektedir.⁹⁸ Hatta Hüseyin Cahit şahsi olarak yaşadıkları bu felaketin Türk-İngiliz ilişkilerini etkilememesi gerektiğini, İngiltere ile dostça geçinmenin Türkiye’nin menfaati icabı olduğunu belirtmektedir:

“İngilizlerin Mütareke zamanlarında Türkiye’ye karşı takip ettikleri siyaset baştan nihayete kadar bir hata teşkil eder. Bu hatayı İngiliz milletinin bitaraf ve hakperest fertleri nazarında izah edebilmek aynı sistemin bundan sonra devam etmemesi için belki bir fayda verebilir. Eğer tarih bu gün, şu saatte, tevakkuf edecek olsaydı, bundan sonra her millet birbirinden ayrı bir halde yaşayacak, hiçbir münasebete girişmeyecek olsaydı ortaya kin ve gazez alevleri saçmakta mahzur olmayabilirdi. Fakat tarih bundan sonra da devam edecek, bundan sonra da Türklerle İngilizler münasebette bulunacak, hissiyata kapılmaktan vazgeçerek vatanın menafii ne icap ettiriyorsa onu düşünmek vatanını seven bir Türk için vazife-i milliyedir.

İngiltere Hükümeti bizi Malta’ya sürmekle bizlerin şahsımıza maddi ve manevi pek büyük fenalık etti. Bize orada bi-lüzum şiddetler gösterildi. İngiltere Hükümeti Türk hükümetine karşı da mütareke esnasında dürbinane bir siyaset tatbik etmedi. Bütün bunlar İngiltere’nin büyük bir devlet, İngilizlerin büyük ve mütemeddin bir millet olmasına mani değildir. İngiltere cihan siyasetinde hiçbir zaman istihfaf edilemez, küçük görülemez. Gene Türk Cumhuriyeti, İngiliz Hükümetine karşı husumet hissiyatı içinde yaşamamalıdır. İngiltere ile hoş geçinmek mümkün olduğu kadar derin ve devamlı münasebeti dostane

⁹⁵ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 110, 17 Nisan 1935.

⁹⁶ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 103, 27 Şubat 1935.

⁹⁷ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 115, 22 Mayıs 1935.

⁹⁸ Yalçın, “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Fırar”, *Yedigün*, 121, 3 Temmuz 1935.

tesisine çalışmak Türk vatanının menfaati icabatındandır. Benim için, kalbimden hissiyata ve esaret hatıralarının uyandırdığı intübaata kapılarak bunun aksini neşir ve ilan etmek elbette daha tatlı, daha keyifli olurdu. Fakat memleketin umumi ve hayati menafii mevzuu bahis olduğu zaman bütün şahsi infialâtı susturarak yalnız vatanın hayır ve selametini göz önünde tutmak lazımdır”.⁹⁹

Hüseyin Cahit, “Malta hatıralarını, unutmamak ve ebediyen düşman olmak için” yazmadığını belirttikten sonra İngiltere’ye de bir çağrıda bulunur. Malta’da olanların ebediyen unutulması için İngiltere’nin Türkiye’ye karşı takip ettiği siyasette ufak bir değişiklik yaparak Türkiye’ye “karşı küçücük bir hayırhahlık ve dostluk” eserinin yeterli olacağını kaydetmektedir.¹⁰⁰

Hüseyin Cahit Bey’in Hakkındaki Eleştirilere Cevabı

Hüseyin Cahit’in Malta hayatı daha sonra bazı açılardan eleştiri konusu olmuştur. Bunlardan biri Malta’da imtiyazlı bir hayat geçirmiş olmasıdır. “Malta esaretini Osmanlı Devletine borç verenler vekili sıfatının¹⁰¹ gölgesinde bir sayfiye hayatı şeklinde geçirdiği” ileri sürülmüştür. Hasta olan Şeyhülislam dışında devrin üst düzey bütün insanları Malta’da rutubetli taş odalarda tam bir hapisane hayatı yaşarken Hüseyin Cahit’in Malta’da havalı, manzaralı güzel bir evde ailesi ile oturduğu belirtilmiştir.¹⁰²

Hüseyin Cahit’in Malta’dan sonra Anadolu’ya değil, Avrupa’ya gitmesi de bir eleştiri konusu olmuştur. Hüseyin Cahit’in zafer kazanılıncaya kadar Türkiye’ye dönmediği, “memlekette emin, rahat, huzur içinde yaşamak imkânları doğar doğmaz” ülkeye döndüğü ifade edilmiştir.¹⁰³

Hüseyin Cahit, hatıratında Malta sürgünü sonrası neden ülkeye dönmediği eleştirisine cevap vermiştir. Milli Mücadele başladığı zaman İstanbul hükümeti ve işgalcilerin bunu bir İttihatçılık hareketi gibi göstermeye çalıştıklarını, Ankara hükümetinin de mücadelenin milli bir hareket olduğunu ispatlamak için İttihatçılara karşı bariz bir tavır aldığını, hatta Ankara Hükümetinden birinin Avrupa’da eski bir İttihatçılardan bazılarını “Anadolu’ya gidip ne yapacaksınız? Orada size ihtiyaç yoktur” dediğinin duyulduğunu belirttikten sonra bu durumu normal karşıladığını ifade etmiştir. Zira ona göre, İttihatçılar milli bir mücadele neticesinde kurtarılmış hükümetin tekrar başına geçip eskisi gibi hâkim olamazlardı ve olmamaları da gerekirdi. Siyasette en büyük hünelerinden birisinin zamanın şartlarına göre fedakârlıklar yapılması olduğunu, bir devlet veya siyaset adamının gerektiğinde görevinden çekilebilmeyi de bilmesi gerektiğini belirttikten sonra kendilerine düşenin bir kenara çekilerek iktidarı bir milli mücadele neticesinde katanlara bırakmak olduğunu ifade etmiştir:

“Bazı zatlar vardır ki evvelce İttihat ve Terakki teşkilatında ikinci, üçüncü derece kaldıkları, kabiliyet ve istidatlarını göstermeye müsait bir zemin bulamadıkları halde, şimdi bir fert sıfatıyla dâhil oldukları Mücadele-i Milliyede temeyyüz etmişler, birinci safâ çıkmışlardı. Onlar böyle çalıştıktan ve muvaffak olduktan sonra, eski rüesaya “sizler buyurun efendim” deyip terk-i mevki edemezler ve arkaya çekilemezlerdi. Bunu istemek kalbi beşeri tanımamak olurdu. Binaenaleyh, Mücadele-i Milliye’den sonra tahaddüs eden vaziyet karşısında eski İttihat ve Terakki rüesası için yapılacak şey mevki iktidara yapışmak hırsına mağlubiyetten nefislerini kurtararak arka saflara çekilmek, yenilere yer bırakmak, kendilerinden bir şey istenirse ancak o zaman hizmet etmek, kumandan değil nefer sıfatıyla umumi menfaatin teminine çalışmaktır”.

⁹⁹ Yalçın, “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 2 Mart 1955.

¹⁰⁰ Yalçın, “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 20 Mart 1955.

¹⁰¹ Hüseyin Cahit Bey, 1911-1920 yılları arasında kesintisiz olarak Düyun-ı Umumiye Türk Dayınler Vekili olarak görev yapmıştır.

¹⁰² Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İstanbul 1998, s. 147; Samet Ağaoğlu, Malta’dan kurtulup İtalya’ya geçtikten sonra Hüseyin Cahit’in büyük kısmı beş parasız arkadaşlarına Allahaismarladık bile demeden yataklı vagona atlayıp Avrupa’ya doğru gittiğini belirtir. Ağaoğlu, *age.*, s. 148.

¹⁰³ Ağaoğlu, *age.*, s. 148.

Hüseyin Cahit, Ankara'ya gitmemesinin en temel sebebinin bu durum olduğunu, bunun yanında Malta'dan çıkar çıkmaz, kızını tedavi için İsviçre'ye götürmeye mecbur olduğunu, ailesini orada bırakıp Anadolu'ya gitmesinin ise maddi açıdan mümkün olmadığını belirtmiştir.

Asker olmadığı için orduda bir hizmet yapmasının mümkün olmadığını kaydeden Hüseyin Cahit, Ankara'ya gidip de mebusluk veya vekillik görevi istemenin de doğru olmayacağını, buna rağmen Ankara'ya gitmesinin “bir şey mi istiyor şüphesine ve muahezesine maruz kalmaktan ibaret” olacağını ifade etmiştir. Hüseyin Cahit, mektupla Ankara'ya gelmesinin sebebinin soran Feyzi Bey'e Menton'dan verdiği cevapta, Ankara'da hiçbir işe yaramayacağını ancak üzerine düşecek her hizmete amade olduğunu, bununla beraber yabancı bir memlekette de kalmakla da vatana hizmet kabil olabileceğini yazdığını belirttikten sonra şöyle devam etmiştir:

“Fihakika memleket için müfit olmak yalnız Millet Meclisi veya Heyeti Vekile sahasına münhasır değildir. Her fert kendi vazifesini ifa için elinden geleni yaparsa vatanına hizmet etmiş sayılabilir. İşte ben de bu mülâhaza ile Malta'da başladığım tercüme işine Malta'dan çıktıktan sonra Avrupa'da da devam ettim. Biz Mücadele-i Milliye ile meşgul iken sen ne yaptın? Diye bir suale maruz kalırsam, o zaman elliyi altmışı bulan mütercem ciltleri göstererek:

-Kurtardığınız vatanın evlatlarını ben de cehaletten kurtarmağa çalıştım, diyebilmeyi düşündüm. Mevkii iktidardakilerin memleketi idaredeki haklarını teslim ederek, muvaffakiyetleri için en sıcak ve samimi temennilerde bulunarak vazifemi yaptım. Bu memleketin gençlerine bir kütüphane hazırladım. İşte Ankara'ya bunun için gitmedim”.¹⁰⁴

Sonuç

Mütareke döneminin en kayda değer olaylarından biri de Malta'ya yapılan sürgünlerdir. Sürgün Hürriyet ve İtilaf Fırkasıyla, İngilizlerin işbirliği neticesinde gerçekleşmiştir. İngilizler kendilerine karşı oluşabilecek bir muhalefeti engellemeye çalışırken, Hürriyet ve İtilafçılar da Birinci Dünya Savaşı yenilgisiyle gözden düşmüş olan İttihat ve Terakki'yi bitirip tam olarak iktidara yerleşmek istemişlerdir. Neticede 1919-1920 yılları içerisinde asker ve sivil üst düzey 144 Türk Malta'ya sürgüne gönderilmiştir.

Bunlar arasında İttihat ve Terakki'nin önde gelen kalemlerinden Hüseyin Cahit Yalçın da yer almıştır. 2 Haziran 1919 tarihinde Malta'ya ulaşan Hüseyin Cahit ve arkadaşları önce Salvador Kalesi'ne yerleştirilmiştir. 7 Ekim 1919'da eski Verdala Kışlası'na, 6 Ocak 1920 tarihinde ise Yeni Verdala Kışlası'na nakledilmişlerdir. Yeni Verdala'da 1 ay 5 gün kaldıktan sonra Polverista Kışlası'na nakledilmiştir. Ankara Hükümetinin diplomatik çabaları ve İngiltere ile yaptığı antlaşma neticesinde toplam 1 sene 10 ay 27 gün esir kaldıktan serbest kalmıştır. Kızının tedavisi gerekçesiyle doğrudan İtalya'ya gitmek için İngilizlere başvurmuştur. Talebinin kabul edilmesi üzerine 23 Nisan 1921 tarihinde Malta'dan ayrılmıştır.

Hüseyin Cahit, sürgüne gönderilen birçok kişi gibi Malta hatıralarını yazmış ve yayımlamıştır. Hatta hatıralarını üç defa yayımlamıştır. İlk olarak 1925'te *Tanin*'de, 1934-35'de *Yedigün*'de, 1955'de de *Halkçı*'da yayımlamıştır. Küçük farklar dışında hatıralar aynı metne sahiptir. Örneğin *Tanin*'de ve *Halkçı*'da Malta'dan sonra neden Anadolu'ya gelmediği yönündeki eleştirilere cevap verirken *Yedigün*'de buna yer vermemiştir. Malta sürgünü öncesi en detaylı bilgiyi ise *Halkçı*'daki metinde vermiştir.

Hüseyin Cahit, İkinci Meşrutiyet döneminde İngiliz yanlısı bir siyasete taraftar olmuştur. Buna rağmen İstanbul'dan ayrılışından itibaren İngilizlerin tutumundan hiç memnun olmamıştır. Zira kendilerini hiçbir hak hukuka sığmayacak bir şekilde sürgüne göndermişlerdir. Bunun yanında kendilerine bir harp esirinden daha kötü davranılmıştır. Bütün bunlara rağmen Hüseyin Cahit, İngilizlerin Mütareke döneminde yaptıklarının “mütemeddin bir millet olmasına mani” olamayacağı görüşündedir. Hatta ona göre “İngiltere

¹⁰⁴ Yalçın, “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 20 Mart 1955.

ile hoş geçinmek mümkün olduğu kadar derin ve devamlı münasebeti dostane tesisine çalışmak Türk vatanının menfaati icabatındandır”.

Bu İngiliz taraftarlığının etkisiyle midir bilinmez ama kamp reisi olmasına rağmen, bir yararı olmayacağı gerekçesiyle, Malta’da İngiliz idaresine karşı sert bir tutum içine girmemiştir. Hatta Malta sürgünleri konusunda en kapsamlı çalışmayı yapan Bilal Şimşir, Londra’daki arşivlerde Hüseyin Cahit’e ait bir tane protesto mektubuna rastlamadığını ifade etmektedir. Diğer yandan Hüseyin Cahit, sert eleştiri yazanları da “Hadidiler” diyerek eleştirdiklerini de belirtmektedir. Bu tutumu yüzünden arkadaşlarının baskısıyla kamp reisliğinden istifa ettirilmiştir.

Büyük bir ihtimalle, daha önceki İngiliz siyasetine olan yakınlığı ve Malta’daki mutedil tutumu yüzünden İngilizler Hüseyin Cahit’in ailesini Malta’ya getirmesine izin vermiştir. Bu imtiyaz diğer sürgünlere tanınmamıştır. Tabii bu imtiyazlı durum Hüseyin Cahit hakkında eleştirilere neden olmuştur.

Her şeye rağmen Malta’da zamanını en iyi değerlendirenlerden biri Hüseyin Cahit olmuştur. Burada İngilizcesini geliştirmiş ve İtalyanca öğrenmiştir. Bunun yanında Malta’da Ziya Gökalp’in teşvikiyle sonradan “Oğlumun Kütüphanesi” adı altında yayımlanacak olan çeviri kitaplar serisine başlamıştır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, Ahmet “Mütareke ve Malta Hatıraları”, *Akın*, 1-25 Temmuz 1933.
- Ağaoğlu, Samet *Babamın Arkadaşları*, İstanbul 1998.
- Gökalp, Ziya *Limni ve Malta Mektupları*, Hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel, Ankara 1989.
- Halil Menteşe’nin Anıları*, İstanbul 1986.
- Karay, Refik Halit *Bir Ömür Boyunca*, İstanbul 1996.
- Mehmet Şeref Bey, “Malta Hatıratı-Malta’da Türkler”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Nisan-29 Mayıs 1337.
- Mehmet Ubeydullah Efendi’nin Malta Afganistan ve İran Hatıraları*, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, İstanbul 2002.
- Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları*, Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, İstanbul 2003.
- Nazif, Süleyman *Malta Geceleri*, İstanbul 1342.
- Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, III, İstanbul 1992.
- Sabis, Ali İhsan *Harp Hatıralarım*, V, İstanbul 1993.
- Şimşir, Bilal *Malta Sürgünleri*, Ankara 1985.
- Yalçın, Hüseyin Cahit “Malta Adasında Esaret Hatıraları: Tevkif-Esaret-Firar”, *Yedigün*, 87, 7 İkinciteşrin 1934-121, 3 Temmuz 1935.
- Yalçın, Hüseyin Cahit “Meşrutiyet Devri Sonrası: Mütareke ve Malta”, *Halkçı*, 30 Ocak 1955-20 Mart 1955.
- Yalçın, Hüseyin Cahit “Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri*, Sayı: 177, 13 Mart 1937, s. 326.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, “Malta Hatıraları”, *Tanin*, 7 Mart 1341-13 Nisan 1341.
- Yalman, Ahmet Emin *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1888-1922*, Yayına Hazırlayan: Erol Şadi Erdiç, I, İstanbul 1997.

Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Eytâm Malları Üzerinde Yapılan Usulsüzlükler ve Bu Usulsüzlüklere Karşı Alınan Tedbirler

Irregularities Made Against Artifacts and Measures Taken Against These Irregularities in the Last Period of the Ottoman Empire

Necla KIZILDAĞ*

Öz

Tarih boyunca toplumların devletlerin temel hedeflerinden biri, ekonomik ve sosyal bakımdan farklı mensuplarının adil ve insanca yaşamalarını sağlamaktır. Bu ortamın sağlanması, mümkün olduğunca tüm fertlerin ihtiyaçlarının karşılanmasına bağlıdır. Toplum içinde mutlak anlamda desteğe ve korumaya ihtiyacı olan grupların başında yetim çocuklar gelmektedir. Keza Kur'an-ı Kerim'in vahyi öncesinde cahiliye toplumunda görülen adaletsizliklerin başında yetimlere haklarının verilmemesi mevcuttur. Kur'an-ı Kerim'de, toplumdaki yetim algısını, yetim-toplum, yetim-vasî münasebetini yeniden düzenlemiştir. Aynı zamanda, yetimlerin haklarının gözetilmesi gerektiğini ifade eden birçok hadis-i şerifler mevcuttur.

Çalışmada ele alınacak olan Eytâm Sandıkları, XIX. Asırda yürürlüğe girmiş sosyal hizmet kurumlarından birisidir. yetimler için tesis edilmiş bu müessese, zamanla kötü niyetli idarecilerin eline geçerek bozulmaya başlamıştır. Çalışmanın amacı İslam dininde yetim hakkının önemini zikretmek, bu önemi Osmanlı Devleti'nin kurumlarıyla somutlaştırmak ve görevini kötüye kullanan idarecileri gün ışığına çıkarmaktır. Ayrıca yetim malları ile ilgili meydana çıkan olumsuzlukları ortadan kaldırmak adına devletin yayımladığı nizamnameler zikredilmiştir. Devlet, farklı zamanlarda yayımladığı nizamnameler ile mallar üzerindeki her türlü olumsuzluğa karşı tedbir almaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Osmanlı Devleti, Eytâm, Yetim, Sandık.

Abstract

Throughout history, one of the main goals of states and societies is to ensure that members of different economically and socially different lives live fairly and humanely. Providing this environment depends on meeting the needs of all individuals as much as possible. Orphan children are among the groups that absolutely need support and protection in society. Likewise, before the revelation of the Quran, orphans are not given their rights at the beginning of the injustices seen in the ignorant society. In the Quran, the perception of orphans in the society, orphans-society, orphans-guardian relations are rearranged. At the same time, there are many hadiths stating that the rights of orphans should be observed.

Eytâm Chests to be dealt with in the study, XIX. It is one of the social service institutions that came into force in the century. This institution, which was established for orphans, fell into the hands of malicious administrators and started to deteriorate. The aim of the study is to mention the importance of the right of orphans in the religion of Islam, to concretize this importance with the institution of the Ottoman State and to bring to light the rulers who abused their duties. In addition, regulations issued by the state were mentioned in order to eliminate the negativities regarding orphan properties. The state tried to take measures against all kinds of negativity on the goods with the regulations published at different times.

Keywords: Qur'an, Ottoman State, orphans Orphans, Fund.

* (Dr. Öğrencisi); Afyonkocatepe Üniversitesi, neclakizildag26@gmail.com; ORCID:orcid.org/0000-0003-2781-7590

Giriş

İslam alan yazınında “hak” kelimesi, anlam itibari ile *bâtılın zıttı* olarak kabul edilmekle beraber, *hukuk alanında kişilere tanınan menfaat ve yetkiler bütünü* anlamına gelir¹. Kur’ân-ı Kerîm’in pek çok ayetinde insan hakkı, anne baba hakkı, çocuk hakkı, yetim hakkı ve keza hak kelimesinin zıddı olarak haksızlık gibi konular dikkat çekmektedir.

Arapça kökenli bir kelime olan *yetim*; babasını kaybeden çocuk için kullanılmaktadır². *Öksüz* kavramı ise annesi veya hem annesi hem de babası ölmüş çocuklar için kullanılmaktadır³. İslam dininde çocuğun yetiştirilmesiyle alakalı anne ve babaya önemli sorumluluklar yüklenmiştir. Ancak anne ve babası olmayan yetim ve öksüz çocuklar için de bu sorumluluklar, tüm topluma ve devlete görev olarak verilmiştir⁴. Kur’ân-ı Kerîm’de on iki surede olmak üzere toplam yirmi üç yerde tekil veya çoğul olarak yetim kelimesi zikredilmektedir⁵.

İslam dini yetimlere ihtimam göstermeyi sosyal bir gereklilik olarak algılamıştır. Buna bağlı olarak İslam kurallarına göre varlığını sürdüren Osmanlı Devleti de bu sosyal gerekliliği karşılayan müesseseler teşkil etmiştir ki bunlardan ilk akla geleni şüphesiz vakıflar olacaktır⁶. Vakıflar, Osmanlı sosyo-ekonomik yapısını şekillendiren en önemli kurumlardan biridir. Kişinin doğumundan ölümüne kadar olan her safhada o konuyla ilgili bir vakıf bulmak mümkündür. Osmanlı Devleti’nde tamamen hayır maçlı kurulan bu yapıların içinde yetim ve kimsesizler için kurulan vakıflar önemli bir yer teşkil etmektedir. Çok yönlü olan vakıfların farklı uygulamaları olarak karşımıza çıkan mahalle ve köylerdeki avâriz vakıfları, toplumun esnaf kesimine yönelik oluşturulan esnaf sandıkları, yeniçerilere yönelik orta sandıkları gibi kuruluşların ilgili bölgelerde yetimlere yönelik ciddi destek olduklarını, yetim çocuğun gündelik ihtiyaçlarının yanında barınma ve eğitim alanına kadar uzanan geniş yelpazede faaliyet yürüterek ciddi fonlar oluşturduklarını belirtmemiz gerekir⁷

Temelleri 1863 yılında atılan ve günümüzde de hizmetlerine devam eden Darüşşafakalar, yetim ve öksüz çocukların ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Onun bir nevi devamı olma özelliğinde olan Darüleytâmlar da 1915 yılından itibaren yetimlerin barınması başta olmak üzere diğer pek çok zaruri ihtiyacını karşılamaktadır⁸. Yetim mallarının muhafazası ve işletilmesi için kurulan diğer kurum *Eytâm Sandıkları*dır.

Yetimler ve Eytâm Sandıkları ile ilgili çalışmalar İslam Hukuku ve Tarih ilmi alanında olmuştur. İslam Hukuku alanında yapılanlar genellikle yetimleri koruma ve mallarını muhafaza etme temelleri üzerinedir. Tarih alanında ise eytâm sandıkları ve kurumsal hali olan Emval-i Eytâm İdaresinin işleyişi olup konu ahlaki olarak değerlendirilmemiştir. İkincil kaynaklar olarak değerlendirdiğimiz tezler ve makaleler konuyu

¹ Muhsin Demirci, “Açılış Konuşmaları”, *Kur’ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, haz., İsmail Kurt ve Seyit Ali Tüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 11.

² Abdüsselam Arı, “Yetim”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), s. 501.

³ Asiye Mevhibe Coşar, “Türk Sözlükünde “Öksüz” ve “Yetim” Kavramları”, *Savaş Çocukları, Öksüzler ve Yetimler*, (İstanbul: Kişisel Yayınevi, 2003), 297.

⁴ Nesimi Yazıcı, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/1, (2007): 4.

⁵ Bakara, 2/83-177-215-220, Beled, 90/15, Duha, 93/6-9, Enfâl,8/41, En’am, 6/152, Fecr, 89/17, Haşr, 59/7, Kehf, 18/82, İsrâ,17/34, Nisa, 4/2-3-6-8-10-36-127 iki defa, Maûn, 107/2, İnsan, 76/8.

⁶ Necla Kızıldağ, “Eytâm İdaresi ve 50 Nolu Eskişehir-Sivrihisar İdanat Sandığı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi”, (yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2019), 1.

⁷ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 80-86.

⁸ Tahsin Özcan, “Osmanlı Yetiminin Hamisi”, *Yoksulluk* 3, (İstanbul: Deniz Feneri Yayınları, 2003), 34.

bölgesel olarak ya da sınırlı şekilde ele almışlardır. Eytâm İdaresi ile ilgili ilk olarak en geniş bilgi Veli İnanç'ın Eytâm İdaresi-Sandıkları ve Marmaris Örneği (1885-1911)⁹, adlı tez çalışmasında karşımıza çıkmaktadır. Eytâm idaresinin tarihi süreci ile Marmaris Eytâm Sandığı ile konu bölgesel olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmadan sonra benzer özelliklerde İrfan Ünal 167 Nolu Çanakkale Eytâm Sandığına Mahsus Teminatlı İdâne Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (1920-1926)¹⁰, Abdullah Taha Yıldız Kâtip Seyyid Mehmed Nuri Efendi'nin Eytâm Sicillerine Göre Osmanlılarda Yetim Mallarının İdaresi¹¹, Necla Kızıldağ Eytâm İdaresi ve 50 Nolu Eskişehir-Sivrihisar İdanat Sandığı Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi¹² gibi yüksek lisans çalışmaları örnek olarak gösterilebilir. Konuyu bölgesel almak dışında genel manada Eytâm Sandıkları ve Eytâm İdaresi'ni ele alan makale çalışmaları da mevcuttur. İsmail Hızal İlk Sosyal Güvenlik Birimlerinden Eytâm Sandıkları¹³, Mehmet Çanlı "Eytâm İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)"¹⁴, Mehmet Çanlı, Eytâm İdaresi- Sandıkları ve Osmanlı Devleti'nde Yetimlerin Ekonomik Haklarının Korunması¹⁵, Tahsin Özcan Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları¹⁶, Fatih Bozkurt Yetimi Kolla, Malını Korum! Tereke Defterleri Ve Yetim Malları (1785-1875)¹⁷, ve güncel örnek olarak Ahmet Ekşi, Şer'iyye Sicilleri Örneğinde İslâm Hukuku Bakımından Evlat Edinme¹⁸ adlı çalışmalar zikredilebilir.

Yetimlere ait malları muhafaza edip, yetim çocuk rüşd/büluğ yaşına gelene kadar bu mal üzerinde borç para ihtiyacı olanlara belli nema oranlarıyla borç vermesi, işletilmiş parayı çocuğun rüşd yaşına gelene kadar hayata hazırlamasını amaçlayan eytâm sandıkları, uzun yıllar Osmanlı ekonomik, sosyal hayatını şekillendiren yapılardan biri haline gelmiştir¹⁹.

Söz konusu müessese başkent İstanbul'dan sonra devletin tüm yerleşim yerlerinde kendini göstermeye başlamıştır. Sandıkların fonksiyonu geniş coğrafyalara yayıldıktan sonra belli kurallar çerçevesinde devlet kontrolü sağlanmaya çalışılmıştır. Devlet bu kontrolü belli tarih aralığında yayımladığı nizamnameler²⁰

⁹ Veli İnanç, "Eytâm İdaresi-Sandıkları ve Marmaris Örneği (1885-1911)", (yüksek lisans tezi, Muğla Üniversitesi, 2002).

¹⁰ İrfan Ünal, "167 Nolu Çanakkale Eytâm Sandığına Mahsus Teminatlı İdâne Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (1920-1926)", (yüksek lisans tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2010).

¹¹ Abdullah Taha Yıldız, "Kâtip Seyyid Mehmed Nuri Efendi'nin Eytâm Sicillerine Göre Osmanlılarda Yetim Mallarının İdaresi", (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2017).

¹² Kızıldağ, a.g.t.

¹³ İsmail Hızal, "İlk Sosyal Güvenlik Birimlerinden Eytâm Sandıkları", (IV. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 29-30 Eylül 1995): 286-291.

¹⁴ Mehmet Çanlı, "Eytâm İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)", Türk Ansiklopedisi, XIV, (Ankara 2002), s. 57-73.

¹⁵ Mehmet Çanlı, "Eytâm İdaresi- Sandıkları ve Osmanlı Devleti'nde Yetimlerin Ekonomik Haklarının Korunması", Emine Gürsoy-Naskali, Aylin Koç (editörler), Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler, (İstanbul 2003), 59-86.

¹⁶ Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14, (2006): 103-121.

¹⁷ Fatih Bozkurt, "Yetimi Kolla, Malını Korum! Tereke Defterleri Ve Yetim Malları (1785-1875)", Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 3, (2012): 69-90.

¹⁸ Ahmet Ekşi, Şer'iyye Sicilleri Örneğinde İslâm Hukuku Bakımından Evlat Edinme, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019).

¹⁹ Kızıldağ, a.g.t., 3

²⁰ Düstur, Tertip 1, "Eytâm Nizamnâmesidir 1", 270-275, Düstur, Tertip 1, Cilt 4, 92, Düstur, Tertip 1, "Memâlik-i Mahruse-i Şahânede Küşâd Olunacak Eytâm Sandıklarının Sûret-î İdâne ve Muhafazâsı Hakkında Nizamnâme 1", 276-281, Düstur, Tertip 1, "Bâ İrade-i Seniyye Teşkil İden Meclis-i İdâne-i Emvâl-i Eytâmın Sûret-i Teşkilini ve Vezâifini Mübeyyin Nizamnâmedir 3", 551, Düstur, Tertip 1, "İnfâk-ı Muhtâcin-î Eytâm ve Erâmil-î İlmîye Nizamnâmesidir" 552-554, Düstur, Tertip 1, "Telgraf ve Posta Memurîn ve Ketebe Hademesinden Tekâüde Şâyeste Bulunanların Derece-i İstihkâklarına ve Bunların Eytâm ve Erâmilinin Mertebe-i İhtiyâclarına Göre Tahsis Kılınacak Maaşlar ve Buna Karşılık

doğrultusunda kurallara bağlanarak teşkilatlı bir fon haline getirmiştir. Söz konusu nizamnamelerde sandıkların tarihi süreci ve işleyişinin yanında yetimlerin mallarından sorumlu eytâm müdürleri, naib, kadı gibi görevlilerden de bahsedilmiştir. Nizamnameler değerlendirilip müessese hakkında ortaya çıkarılan bilgiler tarih ilmine büyük katkılar sağlamıştır. Ancak nizamnamelerde sorumluluklarından bahsedilen eytâm müdürleri, naib, vasi gibi kişilerin yetkilerini kötüye kullanarak usulsüzlük yaptıklarını gösteren müstakil bir çalışma yapılmamıştır.

Eytâm sandıklarında geniş yetkilere sahip olan eytâm müdürleri, naibler, vasiler gibi kişilerin görevlerinde yaptıkları usulsüzlükler ve aldıkları cezalar kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlar çerçevesinde öncelikle Kur'an'da yetim/öksüz hakları ve eytâm müdürlerinin bu haklar üzerinde şahsi menfaatlerini düşünerek yaptıkları usulsüzlüklerden bahsedilecektir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Yetim ve Vasî Kavramları

İslam dininin yetimlere ilgili hassasiyeti Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça görülmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamberin de yetim olması önemli bir etkidir²¹. Ebû Hureyre Hz. Muhammed (s.a.s.): “*Yedi helak edici günahattan kaçınınız*” buyurdu. Yanındakiler, “*Ey Allah'ın Resûlü, bunlar nelerdir?*” Dediklerinde Hz. Muhammed, “*Allah'a ortak koşmak, sihirle uğraşmak, ölümü hak eden hariç Allah'ın yasaklamış olduğu cana kıymak, faiz yemek, yetim malı yemek, düşmana hücum sırasında geri kaçmak, namuslu ve hiçbir şeyden habersiz mümin kadınlara zina iftirasında bulunmak*” buyurdu demiştir²².

Yetimler sosyal hayatın bir parçasıdır. Onları himaye edip toplum içinde sağlıklı birey olmalarını sağlamak şüphesiz hepimizin görevidir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Allah şöyle buyurmaktadır: *Dünya ve ahiret hakkında (lehinize olan davranışları düşünün ve ona göre hareket edin). Sana yetimler hakkında soruyorlar. De ki: Onları iyi yetiştirmek (yüz üstü bırakmaktan) daha hayırlıdır. Eğer onlar ile birlikte yaşarsanız, (unutmayın ki) onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah, işleri bozanla düzelteni bilir. Eğer Allah dileseydi, sizi de zahmet ve meşakkate sokardı. Çünkü Allah güçlüdür, hakîmdir*²³. Sosyal dayanışmanın ehemmiyetini gösteren bu ayette yetimler özellikle belirtilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de yetim konusu en çok Nisa Suresinde işlenmektedir²⁴. Burada yetim ve öksüzlerin mallarına ihtimam göstermeye²⁵, onlara iyiliklerde bulunmaya²⁶, çocuk rüşd yaşına geldiğinde malları konusunda neler yapılması gerektiğine²⁷, yetim mallarında haksızlık yapanların cezalandırılacağına²⁸ ve kız çocuklar konusundaki evlilik münasebetine²⁹ vurgu yapılmaktadır. *Eğer yetim kızlarla evlendiğinizde onlara karşı adaletli davranmamaktan korkarsanız, hoşunuza giden diğer kadınlardan iki, üç ve dörde kadar evlenebilirsiniz. Eğer adaleti gözetmemekten korkarsanız, o zaman bir tane ile veya elinizin altındakiyle yetinin. Doğruluktan ayrılmamak için bu daha elverişlidir*³⁰. Ayet-i Kerimesi indikten sonra Müslümanlar, Hz. Muhammed (s.a.v.)'den kadınlar hususunda nasıl davranacakları dair sorular sormaya

Tutulacak Mebâliğin İdâre-i Mahsûsasına ve Bu Bâbda Lâzım Gelen Muâmelâta Dair Nizamnâmedir 3”, 554-561, *Düstur Tertip 1*, “Umum-u Emvâl-i Eytâmın Suret-i İdaresi Hakkında Tadilen Kaleme Alınan Nizamnamedir 8”, 515-548.

²¹ Mehmet Şirin Ayrıl, “Kur'an'ın Yetimlere Bakış Açısı”, (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007), 13.

²² Sahîh-i Buhârî, *Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh*, çev., Abdullah Feyzi Kocaer, (İstanbul: Turkuaz, 2013), 559.

²³ Bakara, 2/220.

²⁴ Nisa, 4/2-3-6-8-10-36-127.

²⁵ Nisa, 4/2,127.

²⁶ Nisa, 4/8-36.

²⁷ Nisa, 4/6.

²⁸ Nisa, 4/10.

²⁹ Nisa, 4/3.

³⁰ Nisa, 4/3.

başladılar. Bunun üzerine Yüce Allah: *Senden kadınlar hakkında fetva istiyorlar. De ki: “Onlara ait hükmü Allah size açıklıyor: Kendilerine yazılmış olanı (mirası) vermediğiniz ve evlenmek istemediğiniz yetim kadınlar hakkında, kimsesiz çocuklar hakkında, yetimler için adaleti getirmeniz hakkında, size bu kitapta okunan ayetler vardır*³¹. *Kendilerine yazılmış olanı miras vermeyip evlenmek istemediğiniz yetim kadınlar buyurması, gözetimi altında bulunan yetim kızın yalnızca güzelliği ve malı için evlenmek isteyenlere bu evliliğin yasaklandığını belirten bir ayettir*³².

Yetim ve öksüz çocuklar kendilerini savunan ebeveynlerinden yoksun oldukları için sosyal hayatta savunmasızdırlar. Bu noktada ebeveynlerinden kendisine intikal eden malları var ise bunları kullanırken zorluk çekeceklerdir. Zira yaşları ve tecrübesizliklerinden dolayı başkasının yardımına ihtiyaçları olacaktır. Şüphesiz bu malları kendi menfaatleri için kullanacak insanlar olabilir. Allah yetim ve öksüzlerin mallarına yapılacak kötü muamelelerden bizleri menetmiş ve onların mallarını zamanı geldiğinde adaletli şekilde teslim etmeyi emretmiştir³³.

İslam Tarihinde Hz. Peygamber döneminden itibaren ebeveynlerden birinin veya ikisinin ölümü ya da ayrılık sebebiyle ailenin yıkılması halinde, çocukların bakımı, korunması, terbiyeli şekilde eğitilmesiyle alakadar olacak bir kişi görevlendirilmiştir. Burada çocuğun beden ve ruhen sağlıklı bir birey olması hedeflenmiştir. Çocukla ilgili belirli hak, yetki ve sorumluluk sahibi bu kişiye *hidane* adı verilmektedir³⁴. Osmanlı devletinde ise bu kişinin adı *vasî*’dir.

Her şeyden önce *hidâne/vasî* olacak kimsenin güvenilir olması gerekmektedir. Yetim çocuğun malları üzerinde yükümlülüklerini yerine getirmeyenlere hâkim tarafından müdahale edilmektedir. Bu durum ayette *Velîsi bulunduğunuz yetimleri evlilik çağına varıncaya kadar gözetip deneyin. Eğer onların akılcı olgunlaşp kâr-zararı ayırt edebilecek bir duruma ulaştıklarına kanaat getirirseniz, o takdirde mallarını kendilerine hemen devredin. Büyüyecekler de mallarını elimizden alacaklar diye o malları israf ile ve tez elden yiyip tüketmeyin. Zengin olan velî, yetim malına tenezzül etmesin; muhtaç olan da ihtiyaç ve emeğine uygun olarak meşrû ölçüde bir şey yesin. Mallarını kendilerine teslim ettiğinizde de yanlarında şahit bulundurun. Hesap sorucu olarak Allah yeter*³⁵. Şeklinde belirtilmiştir.

Yetimin mallarını verme zamanı Kur’an-ı Kerim’de *rüşd yaşına gelince* ifadesiyle gösterilmektedir. Rüşd, sözlükte *doğru yolu bulmak, makul davranmak* anlamına gelir. Ayetlerde belirtilen yönü ise *yetimin malını din, akıl, mantık, iktisat alanlarında uygun bir biçimde koruyup harcamasını sağlayan fikri olgunluğa sahip olma* yetisidir³⁶. Ayette geçen rüşd üç şekilde yorumlanmaktadır: *akıl, düzgünlük (akıl ve din düzgünlüğü) ve malı düzgün kullanma*. Bu özellikleri karşılayabilen rüşd yaşının kaç olması konusunda farklı görüşler³⁷ olmakla birlikte 1824 tarihli Osmanlı Emval-i Eytâm Nizamnamesinde yetimlere ancak 20 yaşından sonra sandıktaki mallarının teslim edileceği hükme bağlanmıştır³⁸.

³¹ Nisa, 4/127.

³² Ömer Güler Özsoy, İlhami, *Konularına Göre Kur’an (Sistematik Kur’an Fihristi)*, (Ankara: Fecr, 2017), 258.

³³ Konu ile ilgili ayetler için bakınız: Nisa, 4/2-6-10-177, En’am, 6/152, Kehf, 18/10, İsrâ, 17/111, Enfal, 8/75.

³⁴ Ali Bardakoğlu, “Hidâne”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XVII* (İstanbul 1998), s. 476.

³⁵ Nisa, 4/6.

³⁶ Saffet Köse, “Rüşd”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XXXIV* (İstanbul 2008), s. 298.

³⁷ Ebû Hanife, rüşd yaşının kızlarda 17, erkeklerde 18 olduğu görüşündedir. Bu görüşün aksine İmam-ı Âzam akıllı bir kimse en fazla 25 yaşına kadar beklenir o yaşta bir kimse reşid olmasa da malı kendisine teslim edilir demiştir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Vecdi Akyüz, “Kur’an ve Sünnette Ebeveyn ve Çocuk Hakları”, *Kur’ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, haz., İsmail Kurt ve Seyit Ali Tüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 343.

³⁸ Akyüz, a.g.m., 343.

İslam Tarihi boyunca birçok dini uyarılara ve yasal tedbirlere rağmen yetim malları üzerinde çeşitli yollarla hileler yapan kişiler bulmak mümkündür. Bu durum günümüz toplumlarının da karşılaştığı bir meseledir. Yetim hakkından sorumlu vasiler, çeşitli yollarla her türlü hileleri yapmışlar, yapmaya da devam etmektedirler. Seyyid Kutup, *Fi Zilal'il-Kur'ân*, adlı eserinde, yetim malları üzerinde yapılan usulsüzlükler konusunu modern cahiliyede de görmenin mümkün olduğunu, yetimlere ait malları üzerinde usulsüzlük yapanlara kanunların ve yaptırımların bir yararı olmayacağını, tek yararın takva ve vicdanlar üzerindeki içsel gözetimin olduğunu belirtmiştir³⁹.

Müslüman devletlerin tümünde yetimlere sahip çıkmak, onların haklarını yememek, onları topluma kazandırarak sağlıklı bireyler olmalarını sağlamak sosyal ve dini gereklilik olarak algılanmıştır. Bu bağlamda tarihteki pek çok İslam devleti, yetim çocukları da kapsayan sosyal hizmetler yürütmeye başlamışlardır. Hz. Peygamber ile başlayan sosyal devlet çerçevesindeki faaliyetler, daha sonraki dönemlerde de sistemli halde devam etmiştir. Özellikle Hz. Ömer kendi yönetimi döneminde sosyal hizmetlerde kurumsallaşmaya önem vermiş, Emeviler ve sonraki İslam devletlerinde pek çok kurum açılarak sosyal hizmet uygulamaları güçlü bir ivme kazanmıştır. Abbasiler dönemi ve sonrasında da Türklerin İslamiyet'e dâhil olmaları ile birlikte sosyal hizmetler hızlı bir gelişim göstermiştir. Özellikle Osmanlı Devleti, söz konusu ayetler ve hadisler çerçevesinde hem sosyal hem de ekonomik bağlamda yarar sağlayan farklı kurumlar tesis etmiştir. Bu tesislerden en önemlilerinden biri çalışmamıza konu olan Eytâm Sandıkları'dır.

Eytâm Sandıklarının Menşei

Osmanlı toplumunda yetim kalan çocuğu koruma altına alma, onlara şefkatli şekilde yaklaşma, mallarını tasarruf edemeyenlere yetimlere vasî tayin etme, sosyal ve dini gereklilik olarak benimsenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde padişah, belli bir toplum veya şahıs tarafından kurulan vakıflar, yardıma muhtaç olanları, yolda kalmışları, yetimleri, kimsesiz çocukları himaye etme ve onların ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmıştır. Osmanlı Devleti geniş yelpazeye sahip olan vakıfların yanında kendine özgü bir şekilde doğrudan yetimlere ait özel kurumlar kurmuştur. Kimsesiz çocukların yeme, içme, barınma gibi temel ihtiyaçlarının yanında onları yetiştirip topluma kazandırmak amacıyla çeşitli fonlar oluşturulmuştur. Eytâm Sandıkları olarak adlandırılan bu fonların ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Başlangıçta ferdi olarak uygulanıp zamanla kurumsal bir hüviyet kazanarak yetim çocukların ebeveynlerinden kalan malları işletip hem çocuğu hayata hazırlamak hem de nakit para ihtiyacına sahipler için bir kredi imkânı sunmak gibi karakteristik bir ekonomi anlayışıyla oluşturulan Eytâm Sandıkları, derinden incelemeye değer bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁰.

Eytâm sandıkları ya da keseleri diye adlandırılan bu fon, İslam dininin de emrettiği üzere yetimlerin ebeveynlerinden miras kalan menkul ve gayr-î menkul mallarının vasîleri tarafından işletilerek kontrol altına alması, yetim çocuğun ihtiyaçlarını da kontrol ederek harcaması, reşit olduklarında ise işletilmiş malı çocuğa teslim ederek onu hayata başlatması amacıyla kurulmuştur. Mezkûr sandıklar iki şekilde teşekkül ettirilmiştir. Birincisi, babanın vefat etmeden önce bir vasîyi miras işleri ve ölümünden sonra çocuklarının

³⁹ Seyyid Kutup, *Fi Zilal'il-Kur'ân* 14, çev., M.Emin Saraç, İ.Hakkı Şengüler ve Bekir Karlıağa, (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1979), 382.

⁴⁰ Ahmet Eryüksel, "Osmanlı Devleti'nde Dul ve Yetimler", *Şarkiyat Mecmuası*, VIII, (1998): 331

mal varlığı konusunda vazifelendirip bunu kadı önünde tasdik etmesiyle, ikincisi babanın herhangi bir vasî tayin etmeden ölmesi halinde bölge kadısının vasî tayin etmesiyle sandığın oluşturulmasıdır⁴¹.

Özcan bu konu üzerinde yaptığı araştırmalarda yetim çocuğun rüşd yaşına gelinceye kadar tüm temel ihtiyaçları kendi malından, vasînin denetiminde karşılandığını fakat geçen zamanda paranın değer kaybetmesi tehlikesine karşı bu malların boş durması yerine nakit para ihtiyacında olanlara ortalama %10-%20 arasında bir vade farkıyla borç verildiğini, bu işlemlerin ise gerek İstanbul'da gerekse taşralardaki mevcut mahkemelerde müstakil defterler veya diğer sicil defterlerini içinde dağınık hükümler şeklinde olduğunu belirtmektedir⁴². Buna örnek olarak Eskişehir Sivrihisar Ser'iyye Sicillerinin içinde 27 Zilkâde 1331/28 Ekim 1913 tarihli Kethüda Mahallesi'nde vefat eden Osman Efendi'nin küçük oğlu Süleyman Şükrü ve küçük kızı Emine'nin mallarından vasîleri Fatıma'ya borç vermesine dairdir. Verilen ana borç haricinde elde edilen 1780 kuruş ve 15 paranın çocukların sandığına eklendiği şöyle belirtilmiştir⁴³.

Osmanlı Devleti'ndeki bu fonun yönetimi ve işleyişi noktasındaki düzen ise geçen zaman ve edinilen tecrübeler doğrultusunda yukarıda belirtilen nizamnamelerle sağlanmıştır⁴⁴. Belli aralıklarla çıkarılan nizamnamelerde birçok konu detaylı şekilde düzene girmiş, yetim malının haksızlığa uğraması engellenmeye çalışılmıştır. Fakat hukuki olarak her ne kadar bu haksızlıklar engellenmeye çalışılsa da eytâm sandıklarında birçok kişi görevlerinde usulsüzlükler yapmıştır.

7 Rebiülevvel 1268/31 Aralık 1851 tarihinde yayımlanan bu nizamnamede⁴⁵. Haksızlık konusu teferruatlı kurallar ile hükme bağlanmıştır Bahsedilen nizamnamede daha ziyade para, kıymetli eşya, dükkân vs. veraset mallarından söz edildiği için toprak ile ilgili mallara değinilmemiştir. Bu eksikliği gidermek adına, 6 Rebiülâhir 1274/24 Kasım 1857 tarihinde yayımlanan nizamnameyle kendisine çiftlik, bağ, bahçe, değirmen ve bunların müstemilatı kalan yetimin mallarının, yetişkinlik çağına kadar uygun bir biçimde korunma ve çalıştırılması esaslarını düzenlemiştir⁴⁶. Akabinde yayımlanan bir başka nizamname ise, taşra, kasaba ve köylerde oturan hak sahibi küçükler, akıl hastaları ve herhangi bir sebepten ötürü memleketinden uzakta bulunan Müslüman ve Gayr-î Müslimlerin mallarının koruma altına alınması ve çalıştırılması ile ilgilidir. Bu nizamnameyle merkezde bulunan yetimlerin mallarının düzenlenmesi taşralardaki yetimler için de geçerli olmuştur⁴⁷.

21 Şaban 1291/3 Ekim 1874 tarihli 7 maddelik bir diğer düzenlemede ise Şeyhülislam bünyesinde yetim mallarıyla ilgilenecek bağımsız bir meclis kuruldu. Tam adı *Meclis-i İdare-i Emvâl-i Eytâm* olan meclis ile merkez ve taşralarda bulunan eytâm sandıkları tek bir çatı altında birleştirilerek başkanlığına Kadıaskerlik yapmış olan Şem'i Efendi getirildi. Ayrıca söz konusu meclis bünyesindeki ilmiye mensubu çalışanlarının dul ve yetimlerine maaş bağlamak amacıyla *Muhtacin-i Eramil ve Eytâm-ı İlmiye Sandığı*

⁴¹ Cafer Çiftçi, "Osmanlı Döneminde Bursa'da Eytâm Keseleri", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/VI (2003): 83.

⁴² Özcan, a.g.e., 86. Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006): 107-108.

⁴³ Ber vech-i bâlâ vasî ve medyûne-i mezbûre Fatıma Hatun'na ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le rü'yet olunan muhasebe de rüsum ve mesarif-i lâzimenin tenziliyle mütebâki 1780 kuruş 15 paraları beray-ı istirbah eytâm sanduğunda ibka olduğu işbu mahalle zeylen tasdik kılındı. fi 27 Zilkade sene 331/fi 15 Teşrinievvel sene 329; BOA, MŞH.ŞSC.d., hüküm: 24.

⁴⁴ Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin...", 106.

⁴⁵ Tertip 1, "Eytâm Nizamnamesidir 1", 270-275.

⁴⁶ Tertip 1, Cilt 4, 92.

⁴⁷ Tertip 1, "Memâlik-i Mahruse-i Şahânedeki Küşâd Olunacak...", 276-281.

kuruldu⁴⁸. Buna ilaveten *İnfâk-ı Muhtâcin-î Eytâm ve Erâmil-î İlmîye Nizamnamesi* adıyla başka bir nizamname daha yayımlanmıştır⁴⁹. Ardından yayımlanan nizamname ise telgraf ve posta memurları ile ketebe hademesinin emeklilik işlemleri ve bunların yetimlere bağlanacak maaşlarla ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir⁵⁰. Zamanla değişen şartlar ve edinilen tecrübeler doğrultusunda 4 Rebiü'l-evvel 1324/28 Nisan 1906 tarihinde Emvâl-i Eytâm Müdürlüğü'nün işleyişini düzenleyen, 10 fasıl 117 maddelik bir nizamname daha yayımlanmıştır⁵¹. Emvâl-i Eytâm Müdürlüğü ve Eytâm Sandıkları hususunda yapılan düzenlemeler elbette bunlarla sınırlı değildir. Nizamnameleri detaylı şekilde incelemek dahi müstakil bir çalışmanın konusu olacaktır. Ama fonların işlemesiyle zikrettiğimiz nizamnameler, araştırmacılara bilgi sunacak mahiyettedir⁵².

1851 yılında belli nizamnamelerle düzene konulan eytâm sandıkları, Emvâl-i Eytâm Nezareti'nin altında taşrada da varlığını sürdürmüştür. 1908 yılında ise adı *İdanat*⁵³ *Sandığı* olarak değiştirilmiştir. İlerleyen süreçte meydana gelen Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın vermiş olduğu siyasi ve ekonomik sıkıntılardan dolayı İstanbul'daki İdanat Sandığı 28 Teşrinievvel 1336/ 28 Ekim 1920 tarihinden itibaren borç verme işlemine son vermiştir. Taşralardaki İdanat Sandıkları ise 1926 yılında çıkarılan Medeni Kanun'a kadar varlığını devam ettirmeye çalışmıştır. 1926 yılından sonra ise Eytâm ve Eramil Bankası kurulmuştur⁵⁴.

Eytâm Mallarına Yapılan Usulsüzlere Dair Bazı Örnekler

Kur'an'da yetim mallarının korunması emrine riayet etmeyenlerin cezalandırılacağını belirten ayetlere ve Osmanlı Devleti'nin kesin hükümlerle yayımladıkları kurallara rağmen, her dönem yetim mallarında usulsüzlükler yapılabilmektedir. Bunların tespiti durumunda, yukarıda belirtilen nizamnameler ile devlet, tazmin veya telafi yoluna gitmiştir. Özellikle XIX. yüzyılda değişen vilayet sistemine bağlı olarak, eyaletlerde kurulan vilayet meclisleri, oluşan usulsüzlük için bir danışma organıydı⁵⁵. Yetim malları üzerinde yapılan usulsüzlükler üzerine vereceğimiz örneklerin birçoğu, bu danışma organından Bâbîâli'ye rapor edilen durumlardır.

Eytâm sandıklarında emval-i eytâmın hesaplarını kontrol eden, yetim malları üzerindeki borç, faiz, vade, tahsilat gibi işlemleri denetleyen, rüşdünü ispat eden yetimlerin mallarını eksiziz şekilde iade eden görevli eytâm müdürüdür⁵⁶. Eytâm müdürünün yetim malı üzerinde yapacağı muameleleri yayımlanan nizamnamede⁵⁷ detaylı şekilde incelemek mümkündür.

Yapılan usulsüzlüklerin birçoğunda eytâm müdürlerinin adı geçmektedir. Bunlara örnek vermek gerekirse; Lâpseki Kazası'nda eytâm eski müdürü Ahmed Efendi, Lâpseki Banıca(?) şubesinin başkanı tayin edildikten sonra eski görevi süresinde Hacı Ali Ağa'nın terekesinden bazı eşyaları düşük fiyatla ithal

⁴⁸ Tertip 1, "Bâ İrâde-i Seniyye Teşkil İden...", 551.

⁴⁹ Tertip 1, "İnfâk-ı Muhtâcin-î Eytâm...", 552-554.

⁵⁰ Tertip 1, "Telgraf ve Posta Memurîn...", 554-561.

⁵¹ Tertip 1, "Umum-u Emvâl-i Eytâmın Suret-i İdaresi...", 515-548.

⁵² 1324/1906 yılından itibaren yayımlanan nizamnameler hakkındaki ayrıntılı çalışmalar için bakınız: Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin...", Furkan Şahin, "Eytâm Sandıklarının Kuruluşu ve Konuyla İlgili Yapılan Yasal Düzenlemeler", (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2017).

⁵³ İdane: borç, ödünç verme; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat* 26, (Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 2010), 471.

⁵⁴ Mehmet Çanlı, "Eytâm İdaresi ve Sandıkları", *Türkler* 14, (2014): 67.

⁵⁵ İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, (İstanbul: Hil Yayın, 1985), 67.

⁵⁶ Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin...", 114-115.

⁵⁷ Tertip 1, "Umum-u Emvâl-i Eytâmın Suret-i İdaresi...", 515-548.

ettirdiğine, bazısının da kendisinin kullandığına dair iddia üzerine konu bölge kaymakamlığından meşihata bildirilmiştir⁵⁸. Eytâm Ahmet Efendi'nin Hacı Ali Ağanın terekesinden kalan malları gizlediği, yetimler için yapılan nemaları zayi ettiği Biga Mutasarrıflığına bildirilmiştir⁵⁹. Usulsüzlüğe dair tespitler ve muhtemelen tanzim husus kayda geçmiş olmasına rağmen Ahmed Efendi'ye ilaveten bir ceza verilip verilmediği sicile yansımamıştır.

Eytâm Sandıklarından sandığı idare eden müdürlere ve çalışan memurlara borç verildiği de vakidir. Para ihtiyacında olup sandığa başvuran sıradan bir kişi, parayı alıp borcunu tahsil etmeden herhangi bir kuruma memur olarak tayin edilirse, yeni işinden aldığı maaşla borcu tahsil edilirdi. Bu duruma vereceğimiz örnek ise emvâl-i eytâmdan borç para alan ve bunu ödemeyen Osman Ziya Bey'in, bir süre sonra Emniyet Sandığı'na memur olarak tayin edildiği öğrenilmiş, bu bilgi üzerine Emvâl-i Eytâm Müdiriyyeti, Emniyeti Umumiyye Müdiriyyeti'ne bir istid'a göndererek Osman Ziya Bey'in maaşından 25 Ramazan 1322/3 Aralık 1904 tarihinden itibaren 287 kuruş tahsil edilmesini istemiştir⁶⁰.

Eytâm mallarına herhangi bir şekilde usulsüzlük yapan eytâm müdürleri Şûrây-ı Devlet tarafından yargılanmaktaydı. Yapılacak muhakemede yetimin hakkını müdafaa etmek amacıyla meşihat tarafından yetime bir vekil tayin edilmekteydi⁶¹. Örneğin yetim malından zimmetine 100.000 kuruşun üzerinde para geçirmekle suçlanan Şam eski eytâm müdürü Arif Efendi'nin yargılanmak üzere Suriye Vilayeti'ne gönderileceği, 2 Cemaziyelahir 1322/14 Ağustos 1904 tarihinde şûra-yı devlet reisi tarafından şu şekilde kayda geçmiştir; *Emvâl-i Eytâmdan zimmetine akçe geçürdüğü iddiasıyla taht-ı mahkemeye alınan Şam Eytâm Müdürü Sabık Arif Efendi hakkında Şura-yı devlet İstinaf Mahkemesince virilen hüküm katıyyete kesb etmiş ve ol babda tanzim kılınan i'lam leffen takdim huzur-ı sami-i cenabı sadaret penahileri kılınmış olmağla Suriye vilayetine tebliğ idilmek üzere Dahiliye Nezareti celilesine havale buyrulması bâbında emr-û fermân hâzret-i menlehülemrindir*⁶².

Eytâm sandıklarındaki paralarla ilgili usulsüzlükler yalnızca müdürlerin bu paraları alması ya da habersizce kullanmasından ibaret değildi. Yetime ait sandığın yerini bilen müdürler dışındaki kişiler de bu mallardan istifade etmiştir. Örneğin Silivri eytâm sandığının müdürü Ahmed Efendi, 16 Kânunuevvel 1335/16 Aralık 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği dilekçede odasındaki eytâm sandığının zorlanarak açıldığını ve içerisinden 8106 lira kadar bir paranın alındığını beyan etmiş ve tahkikata hemen başladığını, neticenin bildireceğini de eklemiştir⁶³.

Eytâm mallarına yapılan usulsüzlüklerde pek çok eytâm müdürünün adı geçmekle beraber farklı devlet memurlarının ve vasi olarak belirlenen kişilerin isimlerine de rastlamaktayız. Örneğin Eski Musul Valisi Tahir Paşa, bölgedeki redif zabıtalari ile bazı diğer memurların, yetim ve emekli maaşlarında suiistimaller yaptıklarına dair bilgi üzerine tahkikat yapılması istemiştir⁶⁴.

Arşiv vesikalarında yetimlerin mallarını korumakla görevli vasilerin isimleri ve yanlışları da mevcuttur. 18 Rebiülahir 1325/31 Mayıs 1907 tarihli arşiv vesikasında, Manastır'da ikame eden yetimin

⁵⁸ BOA, DH, MKT, n. 1823-117, 1-2.

⁵⁹ BOA, DH, MKT, n. 1848-46, 1.

⁶⁰ BOA, DH, EUM, THR, n. 17-9, 5.

⁶¹ BOA, BEO, n. 1533-114951, 1.

⁶² BOA, DH, MKT, n. 868-69, 1.

⁶³ BOA, DH, EUM, AYŞ, n. 28-11, 1.

⁶⁴ BOA, DH, MKT, n. 1961-68, 1.

vasîsi Feride Hanım, yetime ait olan eve müdahale etmesi üzerine yargılanmıştır. Manastır İstinaf Mahkemesi'ne yazılan dilekçede⁶⁵ durum anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin yetim malları üzerindeki hassasiyetini göstermek adına verilebilecek örnek ise; Musul Eytâm Sandığı muamelatının birçok suiistimale uğratıldığından bahisle bölge Eytâm Sandığı müdürünün hemen değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca vilayet meclisinde bir komisyon teşkil edilerek durumun incelenmesi ve görevi sonlandırılan müdürün yerine başka birinin tayini istenmiştir⁶⁶.

Tarihin her döneminde olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin Eytâm Sandıkları'nı oluşturduğu XIX. yüzyılda da yetim malına usulsüzlükler yapılmıştır. Dinî ve dünyevî ihtarlara rağmen yetim malına yapılan usulsüzlüklere karşı alınan kanuni ve adli önlemler yürürlüğe koyulmuştur.

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'de yetimlerle ilgili ayetlerde onlara iyi davranmak, güzel söz söylemek, onları doyurmak ve onlara yardımcı olmak öğütlenir. Bunun yanında yetimlere mallarının verilmesi, onların haklarının yenilmemesi ve özellikle onlara adaletli davranılması gerektiği belirtilmektedir. Hz. Muhammed (s.a.s)'in de yetim ve öksüz olması da büyük bir etkidir. Bu ayetler bize göstermektedir ki, İslam dini toplumda sosyal dayanışmayı, sosyo-ekonomik olarak alt tabakada bulunan kişilere ulaşip her türlü desteği vermeyi hedeflemektedir.

İslam dini, kimsesiz çocukların bakımını kamuya yüklemektedir. Devletin toplumsal huzuru sağlamasındaki yol, şüphesiz bakıma muhtaç fertlerin huzurlarının sağlanmasıyla doğru orantılıdır. İşte yetim ve kimsesizleri korumak ve bakımlarını sağlamak amacıyla ecdadımız, Darüşşafaka, Darüleytâm, Eytâm Sandıkları ve Emvâl-i Eytâm Nezareti gibi pek çok müessese oluşturarak hedefleri kurumsallaştırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin yetim ve öksüz çocukların ebeveynlerinden kalan mallarını muhafaza ve işletmesi durumu bugün dahi benzeri olmayan, her yönüyle teşkilatlı bir fondur. Gerek söz konusu çocukların gelecekteki hayatlarını düzene sokma, gerekse devlet ekonomisini canlı tutmak amacıyla tercih edilen bu yöntem şüphesiz Osmanlı Devleti'nin karakteristik ekonomi anlayışından ve İslam dininin yetim ve öksüz çocuklara verdiği ihtimamdan ileri gelmektedir.

Osmanlı Devleti'nin yönetimi boyunca zaman zaman yetimlere ait malların usulsüz kullanımı mevcuttur. Devlet, muhtelif tarihlerde çıkardığı nizamnamelerle bu durumun önüne geçmeye çalışmıştır. Yetimlere ait malların işletilmesi usulü, iktisat tarihçilerinin geniş kapsamlı çalışma alanı olmasıyla birlikte konu hakkında daha detaylı araştırılma yapılması gerekmektedir.

⁶⁵ BOA, TFR. I, MN, n. 126-12547, 1-2-3.

⁶⁶ BOA, BEO, n. 83-6216, 2.

Kaynakça

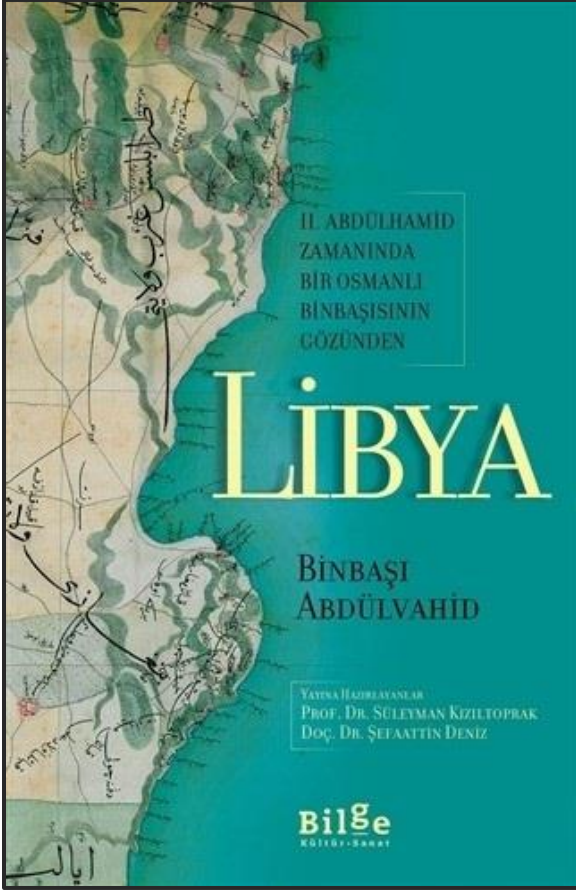
Arşiv Vesikaları

- BOA, BEO, 1533-114951.
BOA, BEO, 83-6216.
BOA, DH, EUM, AYŞ, 28-11.
BOA, DH, MKT, 1823-117.
BOA, DH, MKT, 1848-46.
BOA, DH, MKT, 1961-68.
BOA, DH, MKT, 868-69.
BOA, EUM, THR, 17-9.
BOA, MŞH, ŞSC.d., 7940.
BOA, TFR.I., MN, 126-12547.

Diğer Kaynaklar

- Akyüz, Vecdi. “Kur’an ve Sünnette Ebeveyn ve Çocuk Hakları”, *Kur’an ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, İsmail Kurt ve Seyid Ali Tüz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Arı, Abdüsselam. “Yetim”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), ss. 501-503.
- Ayral, Mehmet Şirin. “Kur’an’ın Yetimlere Bakış Açısı”, Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007.
- Bardakoğlu, Ali. “Hidâne”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVII (İstanbul 1998), ss. 467-471.
- Bozkurt, Fatih. “Yetimi Kolla, Malını Korum! Tereke Defterleri Ve Yetim Malları (1785-1875)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (2012): 69-90.
- Buhârî, Sahîh. *Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh*, Çev., Abdullah Feyzi Kocaer, İstanbul: Turkuaz, 2013.
- Coşar, Asiye Mevhibe. “Türk Sözcüğünde “Öksüz” ve “Yetim” Kavramları”, *Savaş Çocukları, Öksüzler ve Yetimler*, İstanbul: Kişisel Yayınevi, 2003.
- Çanlı, Mehmet. “Eytâm İdaresi ve Sandıkları ve Osmanlı Devleti’nde Yetimlerin Ekonomik Haklarının Korunması”, *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, bs., Emine Gürsoy-Naskali, Aylin Koç, İstanbul: Kişisel Yayınları, 2003.
- Çanlı, Mehmet. “Eytâm İdaresi ve Sandıkları”, *Türkler* 14, (2002): ss. 57-74.
- Çiftçi, Cafer. “Osmanlı Döneminde Bursa’da Eytâm Keseleri”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/VI, (2003): ss. 81-96.
- Demirci, Muhsin. “Açılış Konuşmaları”, *Kur’an ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, İsmail Kurt ve Seyit Ali Tüz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat* 26, Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 2010.
- Düstur*, Tertip 1. “Eytâm Nizamnamesidir” ss. 270-275.
- Düstur*, Tertip 1. “İnfâk-ı Muhtâcin-i Eytâm ve Erâmil-i İlmîye Nizamnamesidir”, ss. 552-554.

- Düstur*, Tertip 1. “Memâlik-i Mahruse-i Şahânedede Küşâd Olunacak Eytâm Sandıklarının Sûret-i İdâre ve Muhafazâsı Hakkında Nizamnâme ” ss. 276-281.
- Düstur*, Tertip 1. “Telgraf ve Posta Memurîn ve Ketebe Hademesinden Tekâüde Şâyeste Bulunanların Derece-i İstihkâklarına ve Bunların Eytâm ve Erâmilinin Mertebe-i İhtiyâclarına Göre Tahsis Kılınacak Maaşlar ve Buna Karşılık Tutulacak Mebâliğin İdâre-i Mahsûsasına ve Bu Bâbda Lâzım Gelen Muâmelâta Dair Nizamnamedir ”, III, ss. 554-561.
- Düstur*, Tertip 1. “Umum-u Emvâl-i Eytâmın Suret-i İdaresi Hakkında Tadilen Kaleme Alınan Nizamnamedir”, VIII, ss. 515-548.
- Düstur*, Tertip 1. “Bâ İrade-i Seniyye Teşkil İden Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâmın Sûret-i Teşkilini ve Vezâifini Mübeyyin Nizamnamedir ”,III, ss. 551.
- Ekşi, Ahmet. *Şer'iyye Sicilleri Örneğinde İslâm Hukuku Bakımından Evlat Edinme*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019).
- Eryüksel, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nde Dul ve Yetimler”, *Şarkiyat Mecmuası*, VIII, (1998): ss. 331-344.
- Hızal, İsmail. “İlk Sosyal Güvenlik Birimlerinden Eytâm Sandıkları”, *IV. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 29-30 Eylül 1995.
- İnanç, Veli. “Eytâm İdaresi-Sandıkları ve Marmaris Örneği (1885-1911)” Yüksek lisans tezi, Muğla Üniversitesi, 2002.
- Kızıldağ, Necla. “Eytâm İdaresi ve 50 Nolu Eskişehir-Sivrihisar İdanat Sandığı Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi.” Yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2019.
- Köse, Saffet. “Rüşd”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIV (İstanbul 2008), ss. 298-300.
- Kutup, Seyyid. *Fi Zilal'il-Kur'an* 14, çev., Mehmet Emin Saraç, İsmail Hakkı Şengüler ve Bekir Karlığa, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1979.
- Ortaylı, İlber. *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul: Hil Yayın, 1985.
- Özcan, Tahsin. “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları ”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, (2006): ss. 103-121.
- Özcan, Tahsin. “Osmanlı Yetiminin Hamisi”, *Yoksulluk* 3, İstanbul: Deniz Feneri Yayınları 2003.
- Özcan, Tahsin. *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Özsoy, Ömer. Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an (Sistematik Kur'an Fihristi)*, Ankara: Fecr, 2017.
- Şahin, Furkan. “Eytâm Sandıklarının Kuruluşu ve Konuyla İlgili Yapılan Yasal Düzenlemeler.” Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2017.
- Ünal, İrfan. “167 Nolu Çanakkale Eytâm Sandığına Mahsus Teminatlı İdâne Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (1920-1926)” Yüksek lisans tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2010.
- Yazıcı, Nesimi. “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/I (2007): ss. 1-46.
- Yıldız, Abdullah Taha. “Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi'nin Eytâm Sicillerine Göre Osmanlılarda Yetim Mallarının İdaresi”, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.

Osman TAŞKIN*

Süleyman Kızıltoprak, Şefaattin Deniz, *II. Abdülhamid Zamanında Bir Osmanlı Binbaşısının Gözünden Libya, Binbaşı Abdülvahid*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020.

Kuzey Afrika'da XVI. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın başına kadar Osmanlı Devleti için ileri bir karakol vazifesi görmüş olan Libya son dönemde Doğu Akdeniz'de yaşanan siyasi hakimiyet yarışında Türkiye Cumhuriyeti için tekrar önemli hale gelmiştir. Türkiye ile Libya arasında yapılan anlaşmaların sömürgeci devletleri oldukça rahatsız etmiş olduğuna bakılırsa Libya'nın daha uzun süre gündemde kalacağını göstermektedir. Bu bağlamda yazımızın amacı Libya ve Kuzey Afrika tarihini daha yakından tanıma fırsatı sağlayacağına inandığımız *II. Abdülhamid Zamanında Bir Osmanlı Binbaşısının Gözünden Libya* kitabını ilgililerin dikkatine sunmak olacaktır.

Kitap, Osmanlı Devleti'nin bölgeye yönelik savunma stratejilerini belirlemek üzere 1871-1881 yıllarında Libya'da görevlendirdiği bir Osmanlı subayı olan Binbaşı Abdülvahid'in gözlemlerine dayanarak yazdığı bir layihaya dayanmaktadır. İlk kez yayınlanan bu tarihi belge, o dönemdeki Libya'nın

fiziki, idari ve sosyal durumunu ortaya koymaktadır. Ayrıca sömürgecilik yarışının iyice kızıştığı; Almanya ve İtalya'nın siyasi birliklerini tamamlayarak sömürge arayışına giriştiği söz konusu dönemde, Osmanlı'nın elinde bulunan Trablusgarp'ın, emperyalist güçlere yem edilmemesi için Osmanlı yöneticilerinin neler yaptığına dair önemli bir kaynak niteliğindedir. Kitap sadece bir Osmanlı subayının raporu şeklinde kalmamış, yazarlardan birisi olan Süleyman Kızıltoprak'ın bölgede görev yapmış olması dolayısıyla geniş perspektifli bir Libya ve Kuzey Afrika tarihi niteliğine kavuşmuştur.

Öncelikle kitabın piyasaya iyi bir zamanlamayla çıkarılmış olduğunu belirtelim. Yazarların konuyu ele alış ve işleyiş sadece bir tarihi raporun sunulması şeklinde değil daha geniş bir çerçeveye oturtularak sömürgecilik ve emperyalist politikaların gelişim süreci ve bunun eleştirel bir sunumu şeklindedir. Yazarlar uzun bir giriş kaleme alarak bu konu üzerinden okuyucuya raporun önemini ve Osmanlı Devleti

* (Dr. Öğretim Üyesi); Kilis 7 Aralık Üniversitesi, osmtsk@gmail.com, ORCID: orcid.org/0000-0002-6193-7169

ile günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nin izlediği politik hedeflerin mantıksal doğruluğunu ve tarihi altyapısını sunmaya çalışmışlar. Zengin bir literatürle emperyalizmin tarihi gelişimi dört evrede incelenerek modern emperyalizm, kolonileşme ve dünyanın paylaşılması sürecinde Libya'nın sömürgeleştirilmesi daha açık bir zemine oturtulmuştur. Zaten kitabın temel amacı da II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin, Avrupalı devletlerin sömürgeci ve emperyalist amaçlarının farkında olduğunu, bunun için Libya ve Kuzey Afrika'nın korunması adına nasıl çalıştığına dair tarihi bir belgeyi ortaya koymak olarak gözükmektedir. Bu hususta yazarlar konuyu derinlemesine analiz ederek tutarlı yorumlarla açıklığa kavuşturmuş, fikirleri ve olayları daha geniş bir zeminde ele alarak Libya'nın sömürgeleştirilmesi bağlamına oturtabilmişlerdir. Yazarların kitapta izlediği yöntem ve yaklaşım, layihanın (veya Binbaşı Abdülvahid'in) amacını ve Osmanlı Devleti'nin bölgeye bakışını daha anlaşılır kılmıştır. Kitapta ağır ifadelerle yer verilmemiş, akıcı ve anlaşılır bir üslup kullanılmıştır. Kitabın kapağında Binbaşı Abdülvahid'in çizmiş olduğu haritanın kullanılması kitabı ilgi çekici ve daha etkili kılmıştır. Kitap kaynakça ve arşiv belgeleri bakımından zengin gözükmektedir.

Kitap iki kısımdan oluşmakta; birinci kısımda yazarlar *Mukaddime* (s.11-62) başlığı altında Kuzey Afrika ve özellikle Trablusgarp'ın sömürgeleştirilmesi, Trablusgarp'ta Osmanlı hâkimiyeti ve Binbaşı Abdülvahid'in hazırladığı raporun içeriğine dair bilgiler vermişlerdir. Özellikle Avrupalı güçlerin Kuzey Afrika rekabeti ve İtalyan emperyalizminin Libya'yı hedef alışı gibi birçok tarihi olayı geniş bir perspektiften ele almışlardır. Osmanlı Devleti'nin, Avrupalı devletlerin emperyalist politikalarına karşı nasıl mücadele ettiğini ortaya koymuşlardır. İkinci kısımda ise Abdülvahid Efendi'nin hazırladığı harita, lâyihanın transkripsiyonu ve tıpkıbasımı yer almaktadır. Kitapta orijinal metin ve transkripsiyonun karşılıklı sayfalarda verilmesi kitabın eğitim materyali olarak da kullanılmasına matuf olduğu söylenebilir. Kitabın ilk bölümünde dikkat çeken en önemli husus, Libya tarihi bağlamında sömürgecilik tarihi ve Avrupa-Merkezci tarih anlayışına yeni bir perspektif sunulmasıdır.

Kitapta yer alan *Sömürgeci Politikaların Kuzey Afrika ve Libya'yı Hedef Alması Karşısında Osmanlı Devleti* başlığı altında kolonyalizm ve sömürgecilik kavramları analiz edilmektedir (s.11). Yazarlar Sanayi Devrimi'nin global bir sonucu olarak sömürgeciliğin emperyalizme dönüştüğünü belirtmişlerdir. Emperyalizmin XV. ile XX. yüzyıllar arasında çeşitli devirlerde form değiştirse de temel olarak dört safhada gerçekleştiği vurgulanıyor. 1870'lerin başında Almanya ile İtalya'nın ulusal birliklerini kazanmasından sonra Almanya-Fransa savaşının XIX. Yüzyılın son çeyreğinde "yeni emperyalizm" dönemini hızlandırdığını, 1880 yılından itibaren Avrupa devletleri arasındaki eski düşmanlıkların form değiştirerek Afrika'da koloni kazanma yarışına dönüştüğünü ifade etmişlerdir. (s.13-15).

Diğer taraftan emperyalist amaçların gerçekleştirilmesi için sömürgecilik ve misyonerlik faaliyetlerinin ortaklıkları analiz edilmiştir. (s.17-18). XIX. yüzyılda Batı merkezci bakış açısıyla Hristiyanlaştırma çalışmalarının kendini uygarlaştırma göreviyle özdeşleştirerek Hristiyanlık ile medeniyet arasında doğrudan bir bağ kurulduğuna vurgu yapılmıştır.

Kitabın *Avrupalı Güçlerin Kuzey Afrika Rekabeti: İtalya, Fransa, İngiltere, Almanya ve İspanya'nın Paylaşım Politikaları* başlığı altında 1815 sonrasında Avrupalı devletlerin Kuzey Afrika politikaları analiz ediliyor. 1815 yılından sonra Fransa'nın ihtiraslı hareketlerinin İngiliz donanmasını harekete geçirerek Akdeniz'de, üç önemli üs olan Cebelitarık, Malta ve İyon Adaları'nda gelişmiş bir ticaret ağı kurduğu, Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra İngilizlerin gözünde Akdeniz ve özellikle Boğazların öneminin daha da arttığına değinmişlerdir.

Kitabın diğer bir başlığı *İtalyan Emperyalizminin Libya'yı Hedef Almasına Kadar Kısa Libya Tarihi*'nde panoramik bir Libya tarihi sunmuşlardır. Libya'nın Fenike, Kartaca, Yunan, Roma ve Bizans hâkimiyetinden sonra Hz. Ömer devrinde fethedildiği ardından kurulan Müslüman devletlerin hakimiyetine girdiği ve Selâhaddin-i Eyyûbî'nin emri altında kölemen komutan Şerefeddin Karakuş'un 1185 yılında Trablus şehrini ele geçirip 1212 yılına kadar kurmuş olduğu hakimiyeti sonucunda Oğuzların bölgeye yerleşmiş oldukları bugün Yefrin'de Gazaz Kabilesi olarak bilinen kabilenin Oğuz soyundan geldiğine değinmişlerdir. (s. 25)

Haçlı Saldırıları Karşısında Libya'yı Koruyan Osmanlı Devleti başlığı altında İspanyolların Endülüs'teki İslam varlığına son verdikten sonra Kuzey Afrika'ya yönelmesi sonrası Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya yerleşerek bölgeyi İspanyol kıyımından koruması analiz edilmiştir. 1551'de Osmanlı topraklarına katılmasından sonra Libya'nın Osmanlı devrinde Trablus, Bingazi ve Fizan olmak üzere üç ayrı idari birimde yönetilmiş olduğuna, Garp Ocaklar adıyla anılan Cezayir, Tunus ve Trablusgarp Ocağı'nın Osmanlı merkezî hükümeti için ekonomik değer üretmese de İslam âleminin savunulması bağlamında Akdeniz'de bir ileri karakol görevi gördüğüne vurgu yapılmıştır. Osmanlı yönetimimin bu gölgede farklı bir yönetim stratejisi izleyerek bölgeye Anadolu'dan genç askerler göndermek suretiyle askerlik mesleği açısından yetersiz olan bölgenin askerî kapasitesini geliştirmeye çalışmış olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu askerlere yerli halkın kızlarıyla evlenmelerine izin verilmesiyle zamanla "kuloğlu" nesli diye bir nesil ortaya çıktığına değinilmiştir.

II. Abdülhamid'in Libya Politikası başlığında ise II. Abdülhamid'in Libya'daki aşiret liderleri ve tarikatlarla olan ilişkileri analiz edilmiştir. Libya'da emperyalist emellere karşı kurulan, Senûsîlik hareketine Sultan Abdülhamid'in İslam Birliği politikası çerçevesinde destek verdiğine değinilmiştir. *Atatürk ve Libya* başlığı altında Jön Türkler'in sürgün yeri olan Fizan sancağına gönderilen eğitimli insanların yerel halkla etkileşimi ve Osmanlı yönetimine bağlılıkları analiz edilmiştir. Tıbbiyeli ve Harbiyeli öğrencilerin vilayetin çeşitli alanlarında istihdam edilmeleri yerel toplulukların Osmanlı halifesine bağlılıklarını artırmış olduğuna, hatta II. Meşrutiyetin ilanında jön Türklerin büyük sevinç gösterilerine katılmadığı gibi tepki gösterenlerin de olduğuna değinilmiştir. Mustafa Kemal'in Libya halkına meşrutiyet idaresi, hukukun üstünlüğü, eşitlik, adalet ve hürriyet gibi kavramların ne anlama geldiğini anlatmak üzere gönderildiğine değinilmiştir. Sömürgeci İtalyanlara karşı Libya halkı üzerinde direniş ruhu oluşturmaya çalışan Osmanlı subaylarının özellikle Mustafa Kemal'in burada özgürlük tohumları ekmeye muvaffak olduğunu ve 1911 yılında yüz bin civarında askerle Libya'yı işgale kalkışan İtalyanlara karşı sadece beş bin beş yüz askerle karşı koyup halkı direnişe katmış olduklarına vurgu yapılmıştır.

Afrika'nın paylaşıldığı Berlin kongresi sonrasında Libya başlığı altında sömürgecilik tarihinin dönüm noktasını oluşturan 15 Kasım 1884- 26 Şubat 1885 tarihleri arasında yapılan Berlin Kongresi ve sonuçları analiz edilmiştir. Bu anlaşmayla Afrika'da sömürgecilik hareketinin resmen bir paylaşımına konu edilmiş olduğu, batılı ülkelerin kendi aralarında savaşa yol açmadan nüfuz alanlarını masada belirlemeleri amacıyla toplandığı, Afrika halklarını sömürgeci güçler karşısında da yalnız ve korumasız bırakmış olduğuna değinilmiştir. 1914 yılına kadar Afrika'yı coğrafi koşulları, siyasal yapıları, etnik ve kültürel birlikleri dikkate almadan; daha çok yer altı ve yer üstü kaynaklarının kullanımına göre geometrik sınırlarla 50 egemenlik alanına ayırmış oldukları vurgulanmıştır. İtalya'nın da Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde kalan Libya'ya yani Trablusgarp'a gözünü dikmiş olduğuna değinilmiştir. (s. 33-37)

Osmanlı devleti emperyalist saldırıları engelleyemedi, âmâ Libya'yı da kolay lokma etmedi başlığı altında XVI. yüzyıldan beri Okyanusta ve Afrika kıtasında Avrupalı emperyalist planların engellenmesi için Osmanlı Devleti'nin mücadelesi analiz edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Batı Akdeniz'de sömürgeci devletlere karşı İslam dünyasının koruyuculuğunu üstlendiğini, Cezayir ve Kuzey Afrika'nın İspanya ve Portekiz'den kaynaklı büyük felaketten kurtarılmış olduğuna vurgu yapılmıştır. Ayrıca bölgenin geri kalmışlığına Türk hakimiyetinin sebep olduğu iddiası karşısında Türk hakimiyetinin mahallî kültürlerin gelişmesine katkı sunup idarî özerklik tanırken emperyalist Fransız sisteminin ırkçılığa dayanıp kendi kültürünü empoze ettiğine işaret etmişlerdir.

Binbaşı Abdülvahid'in harita ve lâyihası başlığı altında Abdülvahid efendinin askeri görevle nelerde bulunduğu, Libya ile ilgili layihalar ve yapılan çalışmalar hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir. Kitabın içinde yer alan harita o günkü Libya hakkında oldukça kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Harita 49x69 cm. ölçülerinde renkli olarak bizzat Binbaşı Abdülvahid tarafından çizilmiştir. Layiha Sultan II. Abdülhamid'e sunulmuştur. Layihanın dış saldırılara karşı bölgenin savunmasını güçlendirebilecek önerileri dikkat çekicidir. Layiha kısa bir mukaddime ile Trablusgarp ve Bingazi vilayetlerinin anlatıldığı iki ana bölümden oluşmuş; Trablusgarp kısmı daha kapsamlı anlatılmıştır. Layihada şehrin surlarından

mimari yapıları ve nüfusuna, bölgenin coğrafi koordinatlarından iklim şartlarına, halkın iklim şartlarına bağlı tipolojisinden dini inançlarına birçok kıymetli bilgiler mevcuttur. Abdülvahid Efendi'nin dağıttığı tohumlardan ve öğrettiği tekniklerden bol miktarda sebze ve meyve yetiştirildiği gibi ilginç başka bilgiler de dikkat çekmektedir. Layihada bölgedeki panayırlar, Trablusgarp, Tunus, Cezayir'den bu panayırlara gelen tüccarlar ve Sudan kafilesiyle gelen fil dişi, deve tüyü ve sahtiyan gibi ticari emtiaların Trablusgarp'tan Avrupa'ya gönderildiğine dair önemli bilgiler vardır.

Abdülvahid Efendi'nin önerilerinin Osmanlı Devleti'nin bölgenin savunma stratejisinde büyük oranda etkili olduğu şüphe götürmez ancak aynı bilgilerin günümüzde de değerini koruduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Bölgenin hala çok karmaşık ve siyasi hakimiyet sahasının istikrarsızlığı bu belgelerden de anlaşıldığı gibi sosyal farklılıktan kaynaklandığını söylememiz yerinde olacaktır. Bu sebeple kitap bölgenin genel tarihine ışık tuttuğu gibi Libya halkının bugün yaşadığı sorunların tarihi köklerini de aydınlatmaktadır. Kitap önemli bir boşluğu doldurduğu gibi arşivlerimizde gözden kaçırılmış ya da hala ortaya çıkmamış birçok tarihi kaynakların var olduğunu tekrar hatırlatmıştır.

Kaynakça

Kızıltoprak, Süleyman; Deniz, Şefaattin, II. Abdülhamid Zamanından Bir Osmanlı Binbaşısının Gözünden Libya, Binbaşı Abdülvahid, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020.